

**T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ERZURUM VİLAYETİ DOĞUMLU OSMANLI ULEMASI
-BAB-I MEŞİHAT ARŞİVİ ULEMA SİCİL DOSYALARINA GÖRE-**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan ÇAKMAK

Danışman: Doç. Dr. Murat HANİLÇE

TOKAT-2023

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ERZURUM VİLAYETİ DOĞUMLU OSMANLI ULEMASI
-BAB-I MEŞİHAT ARŞİVİ ULEMA SİCİL DOSYALARINA GÖRE-

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan ÇAKMAK

Danışman: Doç. Dr. Murat HANİLÇE

TOKAT-2023

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Murat HANİLÇE danışmanlığında hazırlamış olduğum “Erzurum Vilayeti Doğumlu Osmanlı Uleması -Bab-1 Meşihat Arşivi Ulema Sicil Dosyalarına Göre-” adlı Yüksek Lisans tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

28 / 08/ 2023

Sinan ÇAKMAK

(İmza)

JÜRİ KABUL VE ONAY

Sinan ÇAKMAK tarafından hazırlanan “Erzurum Vilayeti Doğumlu Osmanlı Uleması -Bab-1 Meşihat Arşivi Ulema Sicil Dosyalarına Göre-” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 28.08.2023 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Ünvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Üye (Başkan): Prof. Dr. Songül KEÇECİ KURT

.....

Üye : Doç. Dr. Murat HANİLÇE

.....

Üye : Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY

.....

ONAY

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans eğitimim esnasında öncelikle bilimsel ve sosyal gelişime fazlasıyla katkı sağlayan, kıymetli bilgilerini ve zamanını cömertçe paylaşan, tecrübe kazanmam hususunda her türlü konuda sabır ve ilgi ile destekçim olan, odasını ve kütüphanesini kullanmam konusunda imkân sağlayan danışman hocam sayın Doç. Dr. Murat HANİLÇE'ye şükranlarımı sunuyorum. Çalışmamızın muhtevasına katkılarından dolayı da Prof. Dr. İsmet Türkmen'e, Doç. Dr. İbrahim AYKUN'a, Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY'a, Dr. Öğr. Üyesi İsmail TURAN'a, Öğr. Gör. Ümit Baki ERDEM'e ve Araş Gör. Tuğçe Nur KESİN'e sonsuz teşekkür eder, saygı ve minnetlerimi sunarım.

Son olarak hayatımdaki her türlü zorluğa rağmen maddi ve manevi açıdan yanımda bulunan, başarılarımı her daim destekleyen ve hayattaki en büyük değerim olan annem Melek ÇAKMAK'a ve babam Abdurrahim ÇAKMAK'a, ağabeyim Yasin ÇAKMAK'a, yengem Esra ÇAKMAK'a ve kardeşim Ramazan ÇAKMAK'a sonsuz teşekkür ediyorum.

ÖZET

ERZURUM VİLAYETİ DOĞUMLU OSMANLI ULEMASI -BAB-I MEŞİHAT ARŞİVİ ULEMA SİCİL DOSYALARINA GÖRE-

ÇAKMAK, Sinan

Yüksek Lisans, Tarih Anabilim Dalı

Murat HANİLÇE

Ağustos 2023, x + 140 sayfa

Bu çalışma, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisi olan Erzurum ilinin 1826-1895 tarihleri arasında büyütüp yetiştirdiği âlimleri tarihin eski ve tozlu sayfalarından gün yüzüne çıkararak onları hem bugüne ulaştırma hem de yerel tarihe faydalı olabilme amacı taşımaktadır.

Bu tezin temel kaynağı İstanbul Müftülüğü bünyesinde bulunan Meşihat Arşivi'ndeki Erzurum başlığı altında kategorize edilmiş olan Sicill-i Ahvâl dosyalarıdır. Arşiv'in kütüphanesinde Osmanlı bürokratlarına dair çalışmalarda araştırmacıların çalışmalarına temel kaynak olabilecek yaklaşık 7000 civarında sicil dosyası bulunmaktadır.

Çalışma giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Girişte Erzurum'un coğrafyası ve tarihi ile çalışmanın kaynakları üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilatı ve teşkilatın kuruluş ve gelişim süreci aktarılmıştır. İkinci bölümde merkez ve taşra olmak üzere ilmiye teşkilatının görevlileri ve teşkilat içerisinde varoluş süreçleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde 1826-1895 yılları aralığında Erzurum'da doğmuş ve eğitim-öğretim hayatına ilk olarak Erzurum'da başlamış olan 44 âlimin tercüme-i hal varakalarından derlenen biyografileri sıralanmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Meşihat Arşivi, Erzurum, Ulema, Sicill-i Ahval, Tercüme-i Hal

ABSTRACT

THE OTTOMAN SCHOLARS BORN IN ERZURUM PROVINCE ACCORDING TO BAB-I MEŞİHAT ARCHIVE DOCUMENT

ÇAKMAK, Sinan

Master's Thesis, Department of History

Advisor: Murat HANİLÇE

August 2023, x + 140 pages

This study aims to bring to light the scholars that Erzurum, one of the oldest settlements in Anatolia, raised and educated between 1826-1895 from the old and dusty pages of history and to bring them to the present day and to be useful for local

The main source of this thesis is the files of Sicill-i Ahvâl categorized under the title of Erzurum in the Mashihat Archive of the Istanbul Mufti's Office. In the library of the archive, there are approximately 7000 registry files that can be the main source of researchers' studies on Ottoman bureaucrats.

The study consists of an introduction, three main chapters and a conclusion. In the introduction, the geography and history of Erzurum and the sources of the study are emphasized. In the first chapter, the organization of ilmiye in the Ottoman Empire and its establishment and development process are explained. In the second chapter, information is given about the officials of the ilmiye organization, both central and provincial, and the process of their existence within the organization. In the third section, the biographies of 44 scholars who were born in Erzurum between 1826-1895 and started their education in Erzurum are listed. The conclusion provides a general evaluation of the study.

Keywords: Meşihat Archive, Erzurum, Scholars, Sicil-i Ahval Files, Tercüme-i Hal

İÇİNDEKİLER

Etik Sözleşme.....	i
Jüri Kabul ve Onay.....	ii
Teşekkür	iii
Özet	iv
Abstract.....	v
İçindekiler.....	vi
Resim Listesi.....	ix
Kısaltmalar	x

GİRİŞ	1
Erzurum Adının Etimolojisi	4
Tarihte Erzurum	6
Osmanlı Devleti İdaresinde Erzurum.....	8

LİTERATÜR TARAMASI	13
---------------------------------	----

KAYNAKLAR	14
------------------------	----

MEŞİHAT ARŞİVİ	14
Bab-1 Meşihat	14
Meşihat Arşivindeki Defter Serileri	16
<i>Nakibüleşraflık Defterleri</i>	16
<i>Şeyhülislamlık Defterleri</i>	16
<i>Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri</i>	16
<i>Telhis Defterleri</i>	17
<i>Tarik Defterleri</i>	17
<i>Müftü Defterleri</i>	17
<i>Medrese Defterleri</i>	17
<i>Murafaa Defterleri</i>	18
Sicill-i Ahval Müdüriyeti Defterleri (Ulema Sicilleri).....	18
Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği Defterleri.....	19
Sicillât-ı Şer'iyeye Dairesi Defterleri	20
Bab-1 Meşihat'teki Meclislere ve Dairelere Ait Defterler.....	20
Sicil-i Ahval Dosyaları ve İçerikleri	21
Tercüme-i Hâl Varakası	21
Tezkire-i Osmaniyye	22
Hizmet Cetveli	22
İcazetname, Şehadetname, Mezuniyet ve Ehliyetname Ruusları.....	22
Nişan Beratları	23
İmtiyaz ve İhtira Beratları	23
Hastalık Durum Belgeleri	23
Kitap ve Makaleler	23
Resmî Yazışmalar ile İlgili Yazılar	23

BÖLÜM I: ERZURUM VİLAYETİ DOĞUMLU OSMANLI ULEMASI -BAB-I MEŞİHAT ARŞİVİ ULEMA SİCİL DOSYALARINA GÖRE-	24
--	----

1.1. Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı	24
---	----

1.2. Mülazemet Sistemi:.....	27
1.3. İlmiye Teşkilatı'nın Tarihsel Seyri	29
BÖLÜM II: İLMİYE TEŞKİLATI MENSUPLARI	36
2.1. ŞEYHÜLİSLÂM.....	36
2.1.1. Şeyhülislâm'ın Yardımcıları	38
2.1.1.1. Fetva Emini	38
2.1.1.2. Fetvâ Emini Muavini	39
2.1.1.3. Sermüsevvid/Reîsü'l-Müsevvidîn.....	40
2.2. KÂTİP	40
2.2.1.Osmanlı Devleti'nde Kâtiplik	41
2.2.2.Kâtiplik Kurumunun Diğer Görevlileri	45
2.2.2.1.Müsevvid.....	45
2.3.2.3.Mübeyyiz	46
2.3.2.4.Müvezzi.....	46
2.3.2.5.Telhisçi.....	46
2.3.2.6.Mektupçu	46
2.3. KADI.....	47
2.3.1. Kadı Naipieri	49
2.3.2. Kethüdâ	50
2.3.3. Muhzır	53
2.3.4. Subaşı	53
2.3.5. Asesbaşı.....	55
2.3.6. Çavuş	56
2.3.7. Müşavirler	57
2.3.8. Mübaşirler	58
2.3.9. Şuhud'l- Hal	58
2.3.10.Tercüman.....	58
2.4. MÜDERRİS	59
2.4.1. Muîd	61
2.5. KAZASKER	61
2.6. NAKİBÜLEŞRAF	63
2.7. PADİŞAH HOCALARI (MUALLİM-İ SULTANÎ)	64
2.8. HÜNKÂR İMAMI (İMÂM-I SULTÂNÎ)	64
2.9. HÜNKÂR MÜEZZİNİ	66
2.10. MÜEZZİN.....	66
2.11. İMAM	68
2.12. HEKİMBAŞI.....	71
2.13. MÜNECCİMBAŞI.....	73
BÖLÜM III: MEŞİHAT ARŞİVİNDEKİ BELGELERDE ADI GEÇEN	
ERZURUM ULEMASI	75
3.1. MEHMED AKİF EFENDİ	75
3.2. MEHMED FAİK EFENDİ (ERZURUMLU).....	76
3.3. ALİ RIZA.....	76
3.4. HACI AHMED EFENDİ	77
3.5. MEHMED EFENDİ.....	78
3.6. HASAN TEVFIK EFENDİ.....	79
3.7. MUHZIRZADE İBRAHİM PAŞA.....	79

3.8. NUSRET BEY	80
3.9. İSMAİL HAKKI EFENDİ.....	81
3.10. MEHMED EFENDİ.....	81
3.11. İSRAFİL EFENDİ	82
3.12. OSMAN EFENDİ	82
3.13. MEHMED HACİZÂDE.....	83
3.14. MEHMED NUSRET EFENDİ	83
3.15. TEVHİD EFENDİ.....	84
3.16. LÜTFULLAH EFENDİ.....	85
3.17. ZİYA EFENDİ.....	85
3.18. ÇORBACI MEHMED EFENDİ.....	86
3.19. HACI HAFİZ MUSTAFA EFENDİ.....	86
3.20. ÇAVUŞZADE İSMAİL HAKKI.....	87
3.21. HACI DERVİŞ ZADE ŞEVKET EFENDİ	87
3.22. MÜFTÜ ZADE AHMED MUHLİS	88
3.23. MEHMED ALİ EFENDİ.....	88
3.24. HAFİZ MEHMED EFENDİ.....	89
3.25. MAHMUD HAMDİ EFENDİ	89
3.26. MEHMED EFENDİ.....	90
3.27. ARİF AĞA	90
3.28. MÜFTÜ ZADE İSMAİL HAKKI	91
3.29. HAFİZ BEKİR SİDKİ EFENDİ	92
3.30. HAFİZ İBRAHİM.....	92
3.31. MUHZİR YUSUF AĞA	92
3.32. MAZHAR MUSTAFA	93
3.33. HÜSEYİN EFENDİ.....	95
3.34. AHMET TEVFİK EFENDİ	95
3.35. İBRAHİM HALİL	96
3.36. MOLLA AHMED EFENDİ.....	96
3.37. HALİL ŞÜKRÜ EFENDİ.....	97
3.38. HAFİZ ABDÜLAZİZ	98
3.39. AHMED SABRİ EFENDİ	98
3.40. ABDULLAH EFENDİ.....	99
3.41. HACI SALİH NAZİM EFENDİ.....	100
3.42. MEHMET AKİF EFENDİ.....	100
3.43. SEYYİD ALİ EFENDİ	101
3.44. İSMAİL HAKKI	102
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	104
KAYNAKÇA.....	107
EKLER	119
ÖZ GEÇMİŞ	140

RESİM LİSTESİ

Resim 1. Erzurum Vilayeti Haritası.....	2
Resim 2. Erzurum'un 1320 R. (1904) Tarihinde Erkânıharp Kaymakamı Kafkasyalı Fuad Bey Tarafından Çizilen Haritası	3
Resim 3. Erzurum'un XVI. Yüzyıldaki Durumunu Gösteren Bir Minyatür	3
Resim 4. Erzurum'un XVIII. Yüzyıldaki Durumunu Gösteren Bir Gravür	5
Resim 5. Mecidiye Tabyası- Erzurum	10
Resim 6. Aziziye Tabyaları- Erzurum	10
Resim 7. Şeyhülislâm	36
Resim 8. Kuşağında Divitle Başkâtip	41
Resim 9. Topkapı Sarayı'nda Dîvân-ı Hümayun Kâtiplerinin Çalıştığı Yerden Bir Bölüm	42
Resim 10. Kadı	47
Resim 11. Padişah Huzurunda Kethüdâ	50
Resim 12. Subaşı.....	54
Resim 13. Asesbaşı (Sağdan ikinci)	55
Resim 14. Sultan II. Abdülhamid Devri (1876-1909) Maiyet Çavuşu	56
Resim 15. Ders Veren Müderris	59
Resim 16. Kazasker	62
Resim 17. Nakibüleşraf.....	63
Resim 18. Müezzin	67
Resim 19. İmam.....	68
Resim 20. İmam Tayiniyle İlgili Bir Berat	70
Resim 21. Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemine Ait Hekimbaşı Kıyafeti.....	71
Resim 22. Topkapı Sarayı'nda Hekimbaşı Odası Olarak Kullanılan Başlala Kulesi	72
Resim 23. Bursa Yıldırım Dârüşşifâsı'na Talip İki Tabipten Birinin İmtihanla Buraya Tayinine Dair Hekimbaşı Nuh İmzalı Muamele Görmüş Bir Arzuhal.....	73
Resim 24. Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılar Listesi.....	73
Resim 25. Müneccimler	74

KISALTMALAR

BOA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
C.	cilt
Drl.	Derleyen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
H.	Hicri
İSAM	İslamî Araştırmalar Merkezi
M.	Miladî
MŞH	Meşihat Arşivi
nr.	Numara
R.	Rûmî
s.	sayfa
S.	Sayı
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
v.b.	ve benzerleri
v.s.	ve saire
yay.	Yayınları

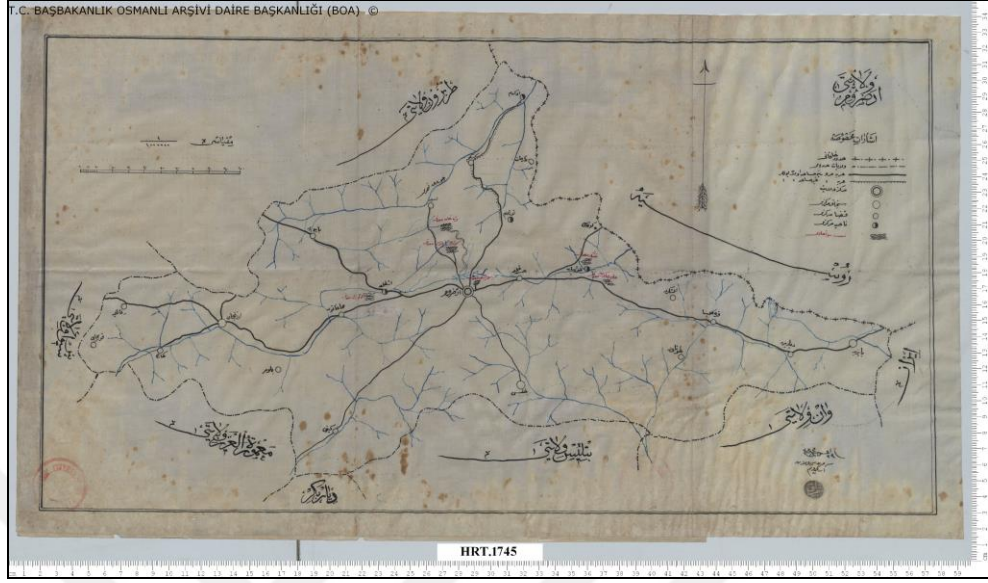
GİRİŞ

Ulema sınıfı Osmanlı Devleti'nde devletin işleyişini sekteye uğratmadan varlığını sürdürebilmesinde etkili olan temel unsurlardan birisidir. Bu sebeple devlet ilmiye sınıfına ehemmiyet göstermiştir. Devletin varlığını sürdürebilmesi için ilmiye sınıfını yönetimin her kademesine dâhil etmiş, bürokrasinin önemli bir parçası olmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin altı asır boyunca geçirmiş olduğu dönüşüm ve ıslah çalışmaları neticesinde ilmiye sınıfı uzun yıllar boyunca devlet kademeleri içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasıyla bu sınıfın varlığı da yeni oluşan hukuk devleti anlayışının işleyişine göre belirli bir sisteme bağlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu devletin teşkilatlanmasında belirli ve sistemli bir sürece girdiğinde kendisinden yüzyıllar önce yaşamış, Türklük ve Müslümanlık sancağı altından birleşip varlığını yıllar ötesine taşıyan devlet ve beyliklerin nüfuzu altında kalmıştır. Geçmişteki Türk İslam geleneğini temel alan pek çok müessese kurmuştur. Kurulan bu müesseseler başta eğitim-öğretim olmak üzere neredeyse devletin her kademesine liyakatli ve nitelikli eleman yetiştirmiş, yetiştirmiş bu iş gücü başta başkent İstanbul olmak üzere ülkenin tüm vilayetlerine tayin edilerek oraların idarî ve beledi yönetimlerinde aktif rol oynamaları sağlamıştır. Ulema sınıfını oluşturan bireyler Osmanlı topraklarının Türk İslam vilayetlerinden olmuştur. Hiç şüphesiz bu sınıfı oluşturanlar içerisinde Erzurum doğumlu olanlar da belirli sayıda yer almıştır.

Kendisiyle aynı adı taşıyan ova ile Palandöken Dağı'nın birleştiği noktada kurulmuş olan Erzurum şehri Anadolu'nun eski yerleşim yerlerinden birisidir. Coğrafi konumu itibarıyla bir kısmı Karadeniz bir kısmı ise Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Erzurum ili, kuzeyinde Rize ve Artvin, kuzeydoğusunda Ardahan, batısında Bayburt-Erzincan, doğusunda Kars-Ağrı ve güneyinde ise Bingöl -Muş vilayetleriyle komşudur. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1959 metre yüksekliktedir¹. Erzurum kuzeyinde Dumlu, güneyinde ise Palandöken Dağları ile çevrilidir.

¹ T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, *Erzurum İli- Şehir Tarihçesi* (Erzurum: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü), 1. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Adem Daştan, “*Temettuat Kayıtlarına Göre Erzurum Ova Köylerinin Sosyal ve İktisadi Durumu*”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi., (Erzurum Teknik Üniversitesi, 2021). Abdulkadir Babalık, “*830 Numaralı Erzurum Ayniyat Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi., (Atatürk Üniversitesi, 2020).

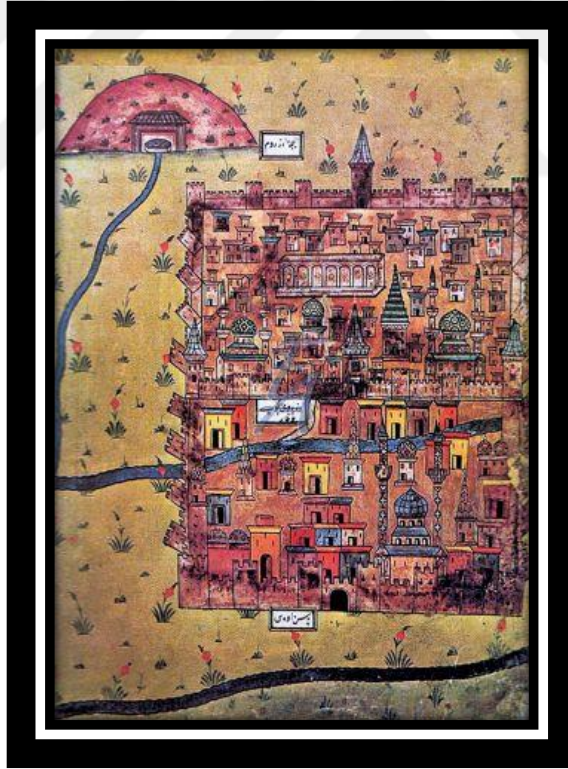
Resim 1. Erzurum vilayeti haritası- H-25-08-1327
BOA. HRT.h.

Nüfus bakımından Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. büyük şehri olan Erzurum ili, yüzölçümü açısından da Türkiye'nin en büyük dördüncü ili sıralamasındadır. İlin yüz ölçümü 25.066 km²'dir. İlçeleriyle birlikte toplam nüfusu 749.754'tür. Bulunduğu konum ve yüksekliğine bağlı olarak mevsimsel şartların getirmiş olduğu sert ve ağır koşullar sebebiyle şehrin temel geçim kaynağı hayvancılık ve tarımdır².

² Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, *Erzurum İli- Şehir Tarihçesi*, 1. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Gülten Subay, "1276 – 1281 / 1859-1864 Tarihli 18 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2019). Emine Dikmen, "XII. Yüzyılda Erzurum ve Çevresinde Saltuklu Beyliği ve II. İzzeddin Saltuk Dönemi Kafkasya Politikası", Yüksek Lisans Tezi, (Ankara Üniversitesi, 2015).

Resim 2. Erzurum'un 1320 r. (1904) tarihinde Erkânıharp Kaymakamı Kafkasyalı Fuad Bey tarafından çizilen haritası
(Harp Akademileri Matbaası, Şubat 1982)

Resim 3. Erzurum'un XVI. yüzyıldaki durumunu gösteren bir minyatür
(Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn, İÜ Ktp., TY, nr. 5964, vr. 23b)

ERZURUM ADININ ETİMOLOJİSİ

Erzurum'un, tarihsel seyri içerisinde bilinen ilk adı 408-450 yıllarında hüküm süren Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosios'a ithaf edilen *Theodosiopolis*'tir. Ermeniler şehri *Karin* ya da *Karnoi-Kalak* ismiyle adlandırmışlardır. Bir zaman sonra bu isim Bizans etkisiyle Yunan literatürüne katılmış ve *Karintis* adını almıştır. Ayrıca Cevdet Küçük çalışmasında konuya dair şu bilgilere yer vermiştir:

Belâzürî, bölgeye hâkim olan kişinin ölümü üzerine yerine geçen Kali adlı karısı tarafından kurulduğu için Kalikale (Kali'nin ihsanı) adı verilen şehre Araplar'ın Kālîkalâ (قالقلا) dediklerini söyler. Buraya mensup olanlar da Kālî nisbesini kullanmışlardır. Bunlar arasında Kadı Ebû'l-Asba' el-Kālî ve dilci Ebû Ali el-Kālî zikredilebilir³.

Arapların şehre vermiş oldukları Kalikala ismi ile ilgili olarak iki farklı rivayet vardır. İlk rivayet, şehirde üretilmekte olan halılardan Kali veya Kalikala adını almış olabileceği fikridir. İkinci rivayet, şehirde bazen Rum idaresinin parçalanması ve yerine şehrin idaresinin yerel beylerin eline geçmesiyle ilgilidir. Bu beylerden birisinin adı Ermenyakos'dur. Ermenyakos'un ölümünden sonra yerine eşi Kālî idarenin başına geçmiştir. Bu kadına ithafen şehre "Kali'nin ihsanı" anlamına gelen *Kalî Kale* adı verilmiştir. Araplar da bu ismi *Kalikala* şeklinde kullanmışlardır⁴. Türkler Theodosiopolis'i *Erzen* ismiyle adlandırmışlardır⁵. "Ancak Siirt taraflarındaki diğer Erzen'den ayırmak ve bunun Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için sonuna Rum kelimesini eklemişlerdir"⁶. Bu bakımdan şehrin, *Erze*, *Arze*, *Erzen* adlarıyla isimlendirildiği de öne sürülmüştür⁷. Türkler bu yanık şehre *Kara Erzen*, *Kara Arza*, *Kara Arz* adını vermişlerdir. Ancak oda zamanla halk dilinde *Karaz* olmuştur⁸.

X. yüzyılda Erzurum gibi *Erzen* ismini kullanan iki yer daha vardı. Bunlardan birincisi, Ahlât civarında diğeri de İran'da Şiraz yakınlarında yer almaktaydı. Araplar Erzurum'u diğer Erzenlerden ayırabilmek için bir süre Romalıların yönetimi altında

³ Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 321.

⁴ Alperen Kayserili, "*Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*," Yayınlanmış Doktora Tezi, (Atatürk Üniversitesi, 2011). Ayrıntılı bilgi için Bkz. Selma Pehlivan, Erzurum'un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış, *History Studies*, 2, S. 5, (Mart 2013): 387-395; Yunus İnce, "*Mühimme Defterlerine Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Erzurum Eyaleti*", Doktora Tezi., (Atatürk Üniversitesi, 2019).

⁵ Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, 321.

⁶ Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, 321.

⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, (İstanbul: Ercan Matbaası, 1980), 21.

⁸ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, 61.

varlığını devam ettiren bu şehre *Erzen-i Rum* adını vermişlerdir⁹. “Erzen-i Rum ismi, halk arasında Roma Erzen’i olarak kabul gördüğü ve uzun yıllar boyunca hep böyle kullanıldığı, Erzurum tarihi ile ilgili kaynaklarda belirtilmektedir. Erzurum ile ilgili çeşitli tarihi metinlerde, kitabelerde ve paralarda Erz-i Rum, Erzeni’r-Rum, Arz-ı Rum isimlerinin de kullanıldığı görülmektedir”¹⁰.

Resim 4. Erzurum’un XVIII. Yüzyıldaki Durumunu Gösteren Bir Gravür
(M. Pitton de Tournefort, Relation d’un voyage du Levant, Amsterdam 1718, I, 111)

Batılı Coğrafyacı; G. Le Strange, Erzurum adına dair “Fırat ve Karasu, Erz-i Rum’un kuzeyindeki Kalikala eyaletindeki bir dağdan çıkar. Bu mühim şehri Araplar, Erzenu’r-Rum, Ermeniler Karin, Yunanlılar Theodosiopolis diye adlandırırlar”¹¹ demiştir.

Kazvini Erzurum adı hakkında şunları öne sürmüştür: “Kalikala İrminiye’de bir şehirdir. İsmi *Kali* olan bir kadına nispet edilir. Dara Ebcerd denmesi gibi, Kalikala’ya da sanki *Kali Benet* demişlerdir. Kali kendi resmini şehrin kapısına yaptırmıştır. Oradan kali denen zulâlî ve halı getirilir, halkı iyi sanatkârdır, başka şehirlere de götürülürler”¹². Evliya Çelebi Seyahatname adlı eserinde “*Ere zulüm* demişler. Azerbaycan toprağında

⁹Osman Gürbüz, “Kalikalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum’un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *İlled*, S. 46 (2016): 132-143.

¹⁰ Alperen Kayserili, “*Erzurum Şehri’nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*.” 61.

¹¹ M. Hanefi Palabıyık, “Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum,” (Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, Erzurum, Haziran 26-28 2006), 516.

¹² Palabıyık, “Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum,” 516.

Ermen vilayetlerindendir. Daha sonra Erzenü'r-rum eyaleti veya Erzurum vilayeti şeklinde söylenmektedir” diyerek Erzurum adına farklı bir yorum getirmiştir ¹³.

Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye sahibi Ahmet Rıfat Bey, Galatât-ı Hafidiye'sinde “Erzurum” kelimesinin “Rum'un en yüksek yeri” manasına gelen “*Erzen-ir-Rum*”dan meydana geldiğini söylemektedir. Bunun “Romalıların Hisarı” manasına “*Arx-Romanorum*”dan kısaltılarak yapıldığını söyleyenler de vardır¹⁴.

TARİHTE ERZURUM

Şehrin kuruluşuna ve ilk dönemlerine dair tam olarak kesin bir tarih ve bilgiye ulaşılamamakla birlikte yaklaşık olarak 415-422 yılları arasında kurulmuş olduğu ileri sürülmüştür. 502-503 yıllarına gelindiğinde İranlıların kontrolü altına girmiş olan şehir 504'te tekrardan Bizans'ın hâkimiyetine geçmiştir. Hulefa-i Râşidin (Hz. Osman) devrinde Habîb b. Mesleme komutasındaki İslam ordusu tarafından 653'te zapt edilmiş ve böylece şehirde İslam egemenliği başlamıştır. Kuzey ve Doğu'ya seferler düzenlemek isteyen Müslümanlar şehrin fethedilmesinden sonra Erzurum'u bir askeri üs olarak kullanmaya başlamıştır. Ancak şehri savunmakta güçlük çekmişler, bu nedenle şehir 686 tarihinden 700'e kadar bir kez daha Bizans egemenliğine geçmiştir. 700'de tekrar İslam ordularının kontrolüne girmiştir. 751'de Bizans, şehri geri almak istese de karşılaşmış olduğu savunmayı aşamaması nedeniyle ilk girişimi başarısız olmuş ancak 753'te şehirde yaşayan Ermenilerin Bizans ordusuna sağlamış olduğu destek neticesinde şehir yeniden Bizans ordusunun eline geçmiştir. Ordunun başında bulunan Ermeni asıllı komutan Kusan, şehre girdikten sonra şehri yağmalamış; halkın bir kısmını katledip bir kısmını da esir almıştır. Ardından dönemin halifesi Mansûr 756 senesinde Erzurum'a bir ordu göndererek şehri kurtarmayı başarmıştır. Halife Mehdî-Billâh (775-785) zamanında Erzurum'a Türk birlikleri yerleştirilmiştir¹⁵.

Daha sonra şehrin tekrar Bizans'ın eline geçtiği (948), Hamdânîler tarafından geri alındığı ve ertesi yıl tekrar Bizans İmparatorluğu'nun idaresine girdiği anlaşılmaktadır. İbn Havkal, Kâlîkalâ'nın Rum ülkesinde (Anadolu)

¹³ Alperen Kayserili, “*Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*.” 62.

¹⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, 62.

¹⁵ Küçük, “Erzurum”, *DİA*, XI, 321. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sevdâ Gündoğdu, “*XX. Yüzyıl Başlarında Erzurum Hapishanesi*”, Yüksek Lisans Tezi, (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019). Aleyna Çaluk, “*832 Numaralı Erzurum Ayniyat Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi, (Atatürk Üniversitesi, 2022). Sümeyye Ülkü Gül, “*02714 Numaralı Erzurumbayburt Kazası Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi, (Batman Üniversitesi, 2019).

Azerbaycan, Cibâl, Rey ve civarındaki halkın gazâ merkezi olan büyük bir uç şehri olduğunu kaydeder¹⁶.

Bizans 415-651 yılları arasında birçok kez seferler düzenleyip ele geçirmiş olduğu sınır şehri Theodosiopolis'i 949'da yeniden fethederek 651'de başlamış olan İslam hâkimiyetini bu yıl itibarıyla sona erdirmiştir. Selçuklu Devleti tarafından atanmış dönemin Azerbaycan Valisi Selçuklu hanedenından İbrahim Yınal ve yine Selçuklu hanedan üyelerinden Kutalmış 1049 yılları civarında Doğu Anadolu'ya ulaştıktan sonra Bizans sınırlarına karşı harekete geçmiştir. Verilen mücadele sonunda Theodosiopolis (Erzurum)'in kuzeybatısında konumlanan *Artze-Erzen* (Bugünkü Karaz) şehrini kuşatarak ele geçirmişlerdir. Şehir teslim alındıktan sonra Yınal tarafından tamir edilmemek üzere harap edildiği için yaşayan halk orayı terk etmek zorunda kalmıştır¹⁷.

Selçuklular bu tarih itibarıyla Erzurum başta olmak üzere Anadolu'nun içlerine yayılarak akınlarını devam ettirmişlerdir. Bu yayılma 1071 Malazgirt Meydan Muhaberesi ile daha da genişlemiştir. 1072'de Sultan Alparslan'ın vefatının ardından başa gelen Sultan Melikşah'ın komutanlarından Emir Ahmed, 1080 yılında Erzurum'a doğru düzenlemiş olduğu seferde Erzurum, Kars, Oltu ve Bizans'a bağlılığını bildiren diğer çevre şehir ve kasabaları fethederek Bizans'ın bölgedeki hâkimiyetine son vermiştir¹⁸.

Selçuklular şehre askeri, dini ve bilimsel manada yatırımlar yapıp şehrin gelişimi için çalışmışlardır. XII ve XIII. yüzyıllar içerisinde Erzurum Anadolu'nun büyük şehirlerinden birisi olmayı başarmıştır. Bununla birlikte, XIII. yüzyıl Gürcü ve Ermeni kışkırtmaları ile Erzurum ve Anadolu Selçuklu üzerine yürüyen Moğol tehlikesinin derinden hissedildiği bir asır olmuştur. Moğolların Anadolu'daki ilk büyük hedefi Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınır vilayeti Erzurum'u ele geçirmektir¹⁹. Bu amaçla 1242 senesinde Gürcü ve Ermeni destekli Moğol ordusu Erzurum'u kuşatmıştır. Şehri Selçuklu askeri ile beraber savunmaya çalışan halk yaklaşık olarak 30000 kişilik bir orduya karşı direnmeyi başarmıştır. Fakat dönemin Erzurum Valisi Şerefeddin Duvîni hainlik ederek

¹⁶ Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, 321.

¹⁷ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, 103.

¹⁸ Alperen Kayserili, "Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)." 90.

¹⁹ Erkan Göksu, "Erzurum'un Sonbaharı", *Turkish Studies* 4, S. 8 (Sonbahar 2009): 1287-1295. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yavuz Selim Altınok, "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Kent Kültürü: Erzurum Örneği", Yüksek Lisans Tezi, (Akdeniz Üniversitesi, 2020).

Moğol ordularının surları geçmesine göz yummuştur. İçeri girmeyi başaran Moğol ordusu ilk olarak ordu komutanı Sinaneddin Yakut'u; daha sonra da halkı kılıçtan geçirerek şehre hâkim olmuştur²⁰.

Osmanlı Devleti İdaresinde Erzurum

Erzurum, İlhanlılar'ın 1336 senesinde yıkılmasından Osmanlı Devleti'nin fethine kadar geçen yaklaşık 200 yıllık bir süre zarfında başta siyasi olmak üzere neredeyse her alanda istikrar ve düzenden uzak kalmıştır. Belli bir otoritenin sağlanamadığı gibi şehir tarihsel süreç içerisinde görmüş olduğu savaşlar ve yıkımlar neticesinde ağır tahribata sahne olmuştur. İlhanlılar sonrasında çeşitli beylerin ve ardından Akkoyunlular ile Karakoyunluların mücadele sahası haline gelen, Timur ve İskender Bey tarafından tahrip edilen ve nihayet bölgeye hâkim olan Şah İsmail'in Şiilik zorlaması yüzünden halkı başka yerlere göç eden Erzurum, adeta bir “*baykuş yuvası*” haline gelmişti²¹.

Erzurum Vilâyeti'nin Osmanlı Devleti egemenliğine geçişi tam olarak bilinmemektedir. Ancak dönemin Bayburt ve Erzincan Beylerbeyliği'nin tutmuş olduğu 1516 ve 1518 yıllarını kapsayan bir tahrirde; Osmanlı Devleti sınırları genişlemişse de Erzurum hâlâ Osmanlı topraklarına dâhil edilmemiştir. Ancak İspir ve Erzurum bölgelerinin, yeni vesikalar bulununcaya kadar Ekim 1517 ile Ekim 1518 tarihleri arasında Osmanlı hâkimiyetine geçtiğini kabul edebiliriz²².

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ve varlığı Erzurum üzerinde tam olarak kesinleştiği tarihten İmparatorluğun yıkılışına değin, şehir, kuzeydoğuda Gürcülere, doğuda İran'a ve 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Rusya'ya karşı girilen mücadelede devletin askeri bir komuta üssü ve deposu görevini görmüştür. Tarihi belgeler ışığında ortaya çıkan önemli bilgilerden birisi de Kanuni Sultan Süleyman döneminde Erzurum'un önemli ölçüde bir değişimin içine girdiği gerçeğidir. Kanuni

²⁰ Alperen Kayserili, “*Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*.” 73.

²¹ Murat Küçükogurlu, *Erzurum Tarihi* (Erzurum: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü), 1.

²² Alperen Kayserili, “*Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*.” 75. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Orhan Atmaca, “*Erzurum'da Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yapılıp Günümüze Ulaşamayan Kamu Binaları*”, Yüksek Lisans Tezi, (Erzurum Teknik Üniversitesi, 2021). Yavuz Selim Altınok, “*Anadolu Selçuklu Devleti'nde Kent Kültürü: Erzurum Örneği*”, 70-87. Hatice İspir, “*Mühimme Defterlerine Göre II. Selim Döneminde Erzurum Eyaleti (1566-1574)*”, Yüksek Lisans Tezi, (Atatürk Üniversitesi, 2019).

Sultan Süleyman döneminde Erzurum; içtimai düzen, ilmî ve idari teşkilat, imar ve ticaret bakımından çok gelişmiş ve halk kayda değer derecede refaha kavuşmuştur²³.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru yıllar öncesinden gelen Osmanlı-Safevi mücadelesi esnasında Erzurum bir yandan ciddi zararlar alırken diğer yandan da İstanbul'dan gelen yatırımları kullanarak kalkınmaya ve gelişmeye devam etmiştir. Bu süreçte Erzurum'un büyük mahallelerinde yüzün üzerinde nefer bulunmaktadır, bu sayılar da göstermektedir ki Erzurum'da bir canlılık vardır ve şehir savunmasına büyük önem verilmektedir²⁴. XVI. yüzyıldan sonra şehir genişlemiş ve surların dışına taşmaya başlamıştır. Mahalle olgusu gelişmeye ve büyüme devam etmiş, mahalleler camilerin etrafında konuşlanmıştır²⁵.

Osmanlı Devleti idaresi altına giren Erzurum Şehri süreç içerisinde her açıdan gelişme göstermişti. Bunun en büyük sebeplerinden birisi ise, bulunduğu konum itibarıyla ticaret yollarının geçiş noktası üzerinde olmasıdır. Bu da şehre ekonomik yönden kayda değer miktarda gelir sağlamıştır. Avrupalılar dönemin başlıca iki ticaret yolu olan İpek ve Baharat Yolu'na alternatif yeni ticaret yolu bulunca Erzurum'un gelirleri azalmıştır. İmparatorluğun sınırında yer alması doğudan ve kuzeydoğudan gelebilecek tehditlere açık olmasına sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı şehri savunmak ve gelebilecek tehditlerden korunmak için şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir²⁶.

1828-1829 yılları arasında meydana gelen savaşta Erzurum tarihte ilk defa 25 Haziran 1829 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bir müddet Rus esareti altında kalan şehir daha sonra Osmanlı Devleti tarafından geri alınmıştır. Nitekim kale savunma sistemi ile şehrin Ruslara karşı direnemeyeceğini anlayan Osmanlı İmparatorluğu; "Top güllerine, taş duvarlardan daha dayanıklı olan ve önünde geniş bir hendeği bulunan toprak yığınlarından meydana gelen tabyalar yapılmasını plânlanmıştır."²⁷

²³ Alperen Kayserili, "Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)." 75.

²⁴ Ronald C. Jennings, "On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme", Trans., Kamil Yavuz. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, S. 2, (2020): 1126-1182.

²⁵ Alperen Kayserili, "Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)." 76.

²⁶ Alperen Kayserili, "Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)." 78. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Meryem Aydın, "1281-1296/1864- 1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi,(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2015).

²⁷ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Murat Küçükkuşurlu, "Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* II, S. 3, (Temmuz 2017): 67-84; Erman Aksoy, "Erzurum Tabyaları Kültür Rotası Önerisi ve Kültür Turizmi Olanakları", *Turcology Research* 73, (2022): 84-96.

Resim 5. Mecidiye Tabyası- Erzurum
(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/erzurum-tabyalar>)

Bu planlama ile Erzurum ve Doğu Anadolu'nun diğer şehirlerinin korunması için tabya savunma sistemleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bugün Erzurum'un çevresinde bulunan istihkâmlardan güneyde Büyük ve Küçük Kiremitlik Tabyaları, Toprak Tabya, doğuda Topdağı üzerinde Aziziye, Mecidiye ve Hamidiye Tabyaları, daha doğuda Sivişli, Toparlak ve Uzunahmet Tabyaları, kuzeydoğuda Tafta ve Karagöbek Tabyaları bu dönemde yapılmıştır²⁸.

Resim 6. Aziziye Tabyaları- Erzurum
(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/erzurum-tabyalar>)

²⁸ Alperen Kayserili, “Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre).” 78.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti merkezi idaresinde geçirmiş olduğu dönüşümü taşraya da uyarlamak istemiş; 1865 senesinde Vilayet Nizamnamesini yürürlüğe sokmuştur. Bu nizamnameyle Erzurum artık vilayet olarak anılmaya başlanmıştır²⁹.

Erzurum Vilayeti, eyalet halinde iken, Osmanlı Asyası'nın bilcümle doğu kısmını içine alarak gayet geniş bir arz kıtasını işgal ettiği halde, daha sonra altı vilayete ayrılmıştır. Bunlar: Van, Hakkâri, Bitlis, Mamuratü-l Aziz (Harput), Dersim vilayetleridir. Erzurum Vilayeti ise Merkez Sancağı-Erzincan-Bayezid adıyla üç livaya ve 17 kaza ile 150 nahiyeye ayrılmıştır³⁰.

Erzurum, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak büyüyen Rus saldırıları karşısında gün geçtikçe kötü bir hâl almıştır. 93 Harbi diye anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile Erzurum vilâyeti bir kez daha Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Savaşın bitiminin ardından 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması imzalanarak Ruslar'ın Horasan ve Sarıkamış arasında yer alan Karaorgan bölgesine çekilmesi sağlanmıştır³¹.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya ve Osmanlı Devleti gene karşı saflarda yer almış, Rusya; Doğu Anadolu'ya, devamında Akdeniz'e inmek için plan yapmış ve buna uygun işgal politikası yürütmüştür. Erzurum yöresinde yeni bir Rus işgali ilk olarak Deveboynu ve Tortum üzerinden gerçekleşmiştir. Saldırıya karşı direnemeyen Osmanlı ordusu 14 Şubat 1916'dan itibaren Ilıca geri hattına çekilmiştir. Fakat şehir daha fazla dayanamayarak 16 Şubat günü Rus birlikleri tarafından üçüncü kez işgal edilmiştir³².

²⁹ Osmanlı İmparatorluğu zamanında Erzurum ve Erzurum'a bağlı yerleşim yerleri beylerbeyliği şeklinde yönetilmişlerdir. Erzurum Beylerbeyliği'nin kuruluşu ise 1535 yılında olmuştur. 1640 senesinde Erzurum'a gelen Evliya Çelebi ise; "eyaletin idari taksimatında Erzurum, Hınıs, İspir, Karahisar-ı Şarkî, Kuzican, Kiğı, Malazgirt, Mamrevan, Micingirt, Pasin, Tekman ve Tortum olmak üzere 12 sancak saymaktadır". Tanzimat dönemi ile beraber ortaya çıkan sorunlar sıkıntılar neticesinde Osmanlı merkez yönetimi 1858 idari yönetimlerde bir düzenlemeye gitmiş, imparatorluklar, eyaletlere, eyaletler livalara, livalar kazalara ve kazalar da karyelere ayrılmış, yönetiminde ise her eyalette bir vali, her liva'da kaymakam ve her kazada ise bir müdürlerin bulunması gerektiği tevdi edilmiştir. Ancak bu sistemden de istenilen sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine 1867 senesinde Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnamede yalnızca I. Dünya Savaşı'na kadar yürürlükte kalabilmiş, ardından yapılan yeni bir idari düzenlemeyle Osmanlı Devleti yerleşim birimlerinin en büyüğüne vilayet adı verirken, alt birimler ise sancak, kaza ve karye olarak ayrılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Çetin, "1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, S.10, (2020): 504-524.

³⁰ Çetin, "1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu" 504-524.

³¹ Alperen Kayserili, "Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)." 79.

³² İbrahim Ethem Atnur, "Zihinlerde Yaşatılan Göç", (23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2002), 56.

7 Kasım 1917’de Rusya’da Bolşevik İhtilali patlak vermiş, bunu fırsat bilen Ermeniler Erzurum ahalisine saldırarak şehri yağmalamıştır³³. Bolşevik İhtilali sonrası Rusların geri çekilmesinden sonra Doğu Anadolu’ya yerleşmeyi düşünen Ermenilere karşı 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa’nın komutasındaki Türk birlikleri harekete geçmiştir. Üç ayrı kol üzerinden ilerleyen Türk ordusu orta koldan 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa komutasında Kemah, Erzincan ve Tercan’ı işgalden kurtararak 12 Mart (1918) günü Erzurum’a girmiştir³⁴.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum bir taraftan Rusların işgalini yaşarken bir taraftan da Ermeni milletinin topluma yaşattığı mezalimlerle mücadele etmiştir. Yaklaşık olarak iki yıl boyunca Rus işgali altında kalmış, şehirde yaşayan halk ya göçmüş ya da hastalıktan ve açlıktan ölmüştür³⁵.

Erzurum Lisesi’nde Edebiyat öğretmenliği yapmış olan Ahmet Hamdi Tanpınar, yazmış olduğu meşhur Beş Şehir isimli kitabında kurtuluştan sonraki Erzurum için şu ifadeleri kullanmaktadır. Erzurum’un kurtarıldığını gören muhacir halk da geri dönmeye başlamış fakat eski hanelerini bulamamışlardır. Geri dönenlerle şehir nüfusça güçlenirken bu defa en önemli mesele yiyecek olmuştur. Ambarlar bomboştur, köylerde ekilecek mahsulde mevcut değildir ve buralardan şehre göç başlamıştır. Dâhiliye Nezareti bu durumun önüne geçebilmek için vilayetleri uyarak, Erzurum Vilayeti mültecilerinin, yiyecek ve iskân müsaitsizliğinden dolayı dönmelerine müsaade edilmemesini istemiştir³⁶.

Buna benzer bir değerlendirmeyi de Rusların hem büyük devlet adamı olan hem de büyük edebiyatçılarından olan Puşkin yapmaktadır. Puşkin bir subay olarak Erzurum’da bulunduğu süre içerisinde yaptığı bütün gözlemleri bir günlük halinde tutmuştur. Bu gözlemleri Erzurum seyahatini bitirdiği yıl “Erzurum Yolculuğu” ismi ile kitap haline getirterek bastırmıştır. Puşkin şöyle demiştir: “Erzurum, Asya Türkiye’sinin en önemli kenti sayılıyor. Evler taştan yapılmış, damlar çimle kaplı, yüksekten bakınca kente tuhaf bir görünüş veriyor³⁷”.

³³ Ulvi Ufuk Tosun, “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19, S. 1, (2015): 1-10. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1996; Erdal Aydoğan ve Şaban Ortak, “Erzurum’da Ermeni Mezalimine Şahit Rus Yarbayı Twerdo Khlebof’un Hatıraları.” *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2001): 42-48.

³⁴ Tosun, “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918),” 5.

³⁵ Mevlüt Yüksel, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri.” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı, S. 37, (2008): 272-275.

³⁶ Alperen Kayserili, “Erzurum Şehri’nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre).”81.

³⁷ Alperen Kayserili, “Erzurum Şehri’nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre).”81.

LİTERATÜR TARAMASI

Erzurum doğumlu ulemanın sicillerin içeren bu çalışmanın ana kaynağı Meşihat Arşivi Ulema Sicil dosyalarıdır. Bu çalışmada, Osmanlı İlmiye Sınıfının ilk kuruluş ve sonraki gelişim sürecinde mekânsal örgütlenmesi ile ilgili çeşitli eserler incelenmiştir, İlmiye Sınıfı ile doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılı görevler arasında yer alan Şeyhülislam, Kadı, Kazasker, Müderris gibi görevler ve bunlarla ilgili eser ve makaleler incelenmiştir. Bunun yanısıra Şeyhülislamlığın tarihi gelişimi, Osmanlı öncesi ve Osmanlı sonrası geçirmiş olduğu değişimle ilgili eserler taranmıştır.

Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda ilmi hiyerarşinin oluşumu ve gelişim sürecini derinlemesine inceleyip aktarmak için Osmanlı İlmiyesi ve Şeyhülislamlık kurumuna dair pek çok makale ve pek çok eser ele alınmıştır. Bunlardan İslam Ansiklopedisi'ndeki maddeler başta olmak üzere, Mehmet İpşirli'in Şeyhülislamlık tarihi ile ilgili makalesi ve Osmanlı İlmiyesine dair kitap çalışması, Ziya Kazıcı'nın Şeyhülislamlık Müessesesine dair çalışması, Uzunçarşılı'nın Osmanlıdaki İlmiye Teşkilatına dair eseri, Ekrem Sarıkçıoğlu'nun "Şeyhülislamlık Makamı" ve İlhami Yurdakul'un 1826-1876 yılları arasında Şeyhülislamlık kurumundaki reform sürecini ele aldığı eserler, çalışmamızın temel kaynakları arasındadır.

Bab-ı Meşihat mekânının tahsisi, organizasyonu ve geçirdiği değişimler, çeşitli arşiv belgelerine bakılarak gözden geçirilmiştir. Bu açıdan Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Bab-ı Meşihat ile ilgili belgelerden alakalı olanları yeri geçtiğinde kullanılmıştır. Eski haritalar ve eski gravürler de gözden geçirilmiştir. Ayrıca çeşitli çizimler kullanılarak dönemin koşul ve şartlarının okuyucuların zihninde canlandırabilmesi ve fikir sahibi olmasını sağlamak amaçlanmıştır.

KAYNAKLAR

Bu çalışmanın konusu Meşihat Arşivinde bulunan Ulema Sicil dosyalarından seçilmiştir. Bu bakımdan çalışmanın kaynaklar kısmında Meşihat Arşivi ve burada bulunan belgeler üzerinde durulacaktır.

MEŞİHAT ARŞİVİ

Bab-ı Meşihat

Osmanlı Devleti, yönetim teşkilatının yüksek dereceli memurlarından biri olan Yeniçeri Ağa'sının hizmet verdiği ve de hayatını idâme ettirdiği bu mekân tarihte "Ağakapısı" olarak adlandırılmıştır. Ağakapısı, mimari olarak etrafı yüksek duvarlarla çevrili olup içerisinde; selamlık, harem ve hizmet gibi birimleri de barındırmaktaydı. Ağakapısı, Süleymaniye Cami'nin yanında bu günkü İstanbul Müftülüğü hizmet binasının bulunduğu konumda yer alan bir mekândır. Bina var olduğu tarihsel süreçte yangın gibi birçok sıkıntı yaşamıştır. Bu yangınlardan biri IV. Mehmed döneminde Temmuz 1660'da yaşanmıştır. Bu tarihte, tamamen yandığı için Ağa kapısı yeniden inşa edilmiştir³⁸.

Sadrazam Selim Paşa'nın önerisi ve Sultan II. Mahmud'un hatt-ı humâyunuyla bu mekân şeyhülislama ve şeyhüislamlik kurumuna tahsis edilmiş ve fetvahane olarak adlandırılmıştır. 1827 yılında Ağakapısı Meşihat'a tahsis edilmiştir. 1836 yılına kadar burası sadece Fetvahane Makamı olarak kullanılmıştır³⁹.

Meşihat binası fetvahane odası olarak kullanılmadan önce şeyhülislamlar fetvalarını kendilerine ait olan konaklarında verirlerdi. Bu da halkın şeyhülislamlara zor ulaşmalarına sebebiyet verirdi. Ancak binanın meşihat binası olarak kullanılmaya başlanması sonucunda halk artık rahat bir şekilde şeyhülislama ulaşabilmekteydi. Böylelikle şeyhülislamlar kendilerine sorulan sorulara sözlü veya yazılı olarak rahat bir şekilde cevap vermeye başlamışlardır⁴⁰.

³⁸Mehmet Fatih Okulu, "Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)", Yüksek Lisans Tezi., (İstanbul Üniversitesi, 2015).

³⁹ Mehmet İpşirli, "Bab-ı Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 380.

⁴⁰ Hasan Kamil Yılmaz, "Şeyhülislamlik Mirası, Şer'iyye Sicilleri ve Meşihat Arşivi", *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, S. 34, (2018), 5-6.

Bu mekân meşihata verildikten sonra yaklaşık otuz kadar Şeyhülislâm görev yapmıştır. Bu şahsiyetlerin temel görevi halkın dini problemlerine cevap aramak, kendi idarelerinde görev yapan başta imam ve müezzin olmak üzere diğer görevlileri denetlemek, tekke ve zaviyeleri teftiş etmek, reddiyeler kaleme almak, yetimlerin mallarını yönetmek ve hukuki davalarda alınan kararları temyiz etmektir⁴¹.

Zamanla Bab-ı Meşihat'e daha fazla misyon yüklenmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v) soyuna mensup seyyid ve şeriflerin neseplerini kayıt altına alan, ulemanın özlük dosyalarını arşivleyen, ilmiye sınıfının almakta oldukları maaşlarının çizelgelerini hazırlayan, kadı ve nâiblerin tayin işlemlerini yapan bir kurum haline gelmiştir. Ayrıca burası Osmanlı Devleti'nin ilmi, idari, kazai işlerinin görüşüldüğü önemli bir merkez haline getirilmiştir⁴².

İlmiye sınıfı, 22 Ekim 1827 tarihinden Şeyhülislamlığın kaldırıldığı 1924 tarihine kadar hizmetlerini bu mekânda sürdürmüştür. Cumhuriyetle birlikte Şeyhülislamlık kurumunun kaldırılmasıyla 1924 yılında burası İstanbul Müftülüğüne tahsis edilmiştir. Dönem içerisinde farklı sorumluluklar yüklense de şu an İl Müftülüğü olarak kullanılan bina ise şeyhülislam dairesinin fetvahaneye bölümüdür. Bu bina 1982-1985 yılları arasında tamamen yıkılarak aslına uygun bir şekilde yeniden inşa edilmiştir⁴³.

Meşihat Kitaplığında ise (Günümüzdeki adıyla İstanbul Müftülüğü Kitaplığı) 456'sı el yazması eser olmak üzere 3.961 âdet kitap bulunmaktadır. Şer'îye Sicilleri Arşivi, üzerindeki kitâbesinden de anlaşıldığı üzere binanın inşası Sultan II. Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır⁴⁴.

Günümüz itibarıyla Meşihat Arşivi'ne 5.454 adet defter ve yaklaşık 1 milyon kayıtlı belge bulunmaktadır. Sicil defterinin en eski kaydı ise Fatih dönemine aittir. Arşiv malzemesi, araştırmacının hizmetine sunuluncaya kadar tespit, muhafaza, depolanma ve tasnif aşamalarından geçmiştir. 2008-2010 yılları arasında Meşihat evrakı dosya usulü tasnif edilmiş ve 2012 yılında dijital ortama aktarılmıştır.

Evrak serileri; Evrak Odası, Tahrirat, Sicill-i Ahval İdaresi Dosyaları, Şeyhülislamlığın bünyesindeki Meclislere ait belgeler, hüccet, zabt-ı dava, ilam ve tereke gibi şer'i kararları ihtiva eden Hukuk fonu ve ilmiye sınıfının muhasebe kayıtlarının bulunduğu Muhasebe fonu

⁴¹ Yılmaz, “Şeyhülislamlık Mirası, Şer'îye Sicilleri ve Meşihat Arşivi”, 5-6.

⁴² Mehmet Fatin Okulu, “*Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*”, 4-5.

⁴³ Orhan Gültekin, “*İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Tarihi Belgelerinin Dijital Ortama Aktarılması ve Kullanıma Sunulması*”, Yüksek Lisans Tezi, (Marmara Üniversitesi, 2006).

⁴⁴ Yunus Uğur, “Şer'îye Sicilleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 9. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Fatin Okulu, “*Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*”, 4-5.

olmak üzere 6 ayrı fondan oluşmaktadır. Bu belge ve defterlerde yalnızca fetvalar bulunmaz. Kadıların görevleri arasında bugünkü noter ve belediye reisliği görevleri de bulunduğundan dolayı bu kayıtlarda adli vakaların yanı sıra şehrin sosyal-kültürel ve ekonomik yönlerine dair bilgilere de rastlamak mümkündür⁴⁵.

Meşihat Arşivindeki Defter Serileri

Nakibüleşraflık Defterleri

Hız. Peygamber dönemi ve ondan sonra gelen Hız. Peygamber'in ve soyuna sadaka alamadığı gerekçesiyle ganimetten ya da devletin kendi hazinesinden belirli miktarlarda maaş ödenmiştir. Bu gelenek Osmanlı Devleti'nde de değişmemiş; aynen devam etmiştir. Ayrıca bu müessesenin Osmanlı Devleti'nde, II. Bayezid'in 1494 tarihinde bu göreve hocası Seyyid Abdullah'ın oğlu Seyyid Mahmud'u maaş bağlayarak tayin etmesiyle kurumsallaşmış olduğu söylenebilir. "İlk kayıtlar Seyyid Mahmud'dan sonra tutulmuştur"⁴⁶. Zamanla nakibüleşraflar devlet hiyerarşisinde bulundukları konumdan yükseltilmiş ve bu kişilerin ilmiye sınıfından seçilmesine önem göstermişlerdir. Hilafetin ortadan kaldırılmasına kadar da bu makam ve dolayısıyla tutulmuş olan arşiv belgesi kayıtları devam etmiştir⁴⁷.

Şeyhülislamlık Defterleri

Şeyhülislamlık Defterleri; Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri, Telhis Defterleri, Tarık Defterleri, Müftü Defterleri, Medrese Defterleri, Murafaa Defterlerinden meydana gelmektedir⁴⁸.

Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri

Meşihat'tan Sadaret'e yazılmış olan arzlar ile bunlara dair çıkmış olan kararların kaydedildiği defterlerdir. Toplamda altı defterden oluşmaktadır. H.1262-1339 yılları arasındaki kayıtları bünyesinde barındırmaktadır. Cumhuriyetin ilan edilişi ile beraber Bab-ı Meşihat kaldırılarak defterlerin kullanımına da son verilmiştir⁴⁹.

⁴⁵ E. Betül Çakırca, "Yaşatılan Kültür Mirasımız: İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller ve Meşihat Arşivi", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S. 1 (2007): 103.

⁴⁶ Rumeysa Şensoy, "Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923)." Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul Üniversitesi, 2019).

⁴⁷ Rumeysa Şensoy, "Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923)." 8-9.

⁴⁸ Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, "Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri", *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, S. 24, (2015): 101.

⁴⁹ Aydın ve Yurdakul, "Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri," 101.

Telhis Defterleri

Özetlemek ve uzun yazıyı kısaltmak anlamlarına gelen telhis; Osmanlı Devleti'nde sadrazamların padişaha bir konuyu kısaltıp özetleyerek bildirmesiyle oluşturulmuş olan defterlere verilen isimdir. Defter; kanun, usul, adet ile ilgili olup padişahın onayına sunulması gibi içerikleri ihtiva etmektedir. Ayrıca Sadrazam mevzubahis olan durumu özetledikten sonra kendi yorumlarını da padişaha sunmaktaydı.

Telhis defterinden arşivde dört adet bulunmaktadır. Bunların ilki 1871 yılına aittir ve varlığını 1922 senesine kadar sürdürmüştür. Meşihat telhisleri, atama durumlarında gerçekleştirilen yazışma trafiğinin son halkası kabul edilmektedir⁵⁰.

Tarik Defterleri

İlmiye teşkilatına mensup olan idari görevliler ile (Şeyhülislam, kazaskerler, nakibu'l-eşraflar) kaza kadıları, müderris isimleri, yaptığı ve yapmakta oldukları görevleri, atama ve varsa terfi tarihlerinin alt üst kıdem kademelerine göre kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerin amacıdır yapılan tayin işlemlerinin belirli bir düzen ve sistem kapsamında kaydedilmesi. Meşihat Arşivi'nde 22 adet tarik defteri mevcut olup ilk defter 1829 senesine denk gelirken en geç tarihli defter ise 1919 yılına aittir⁵¹.

Müftü Defterleri

Bu defterler Anadolu ve Rumeli'de bulunan vilayet ve kazaların farklı farklı yerlerinde bulunan müftülerin isim ve tayin işlemlerinin kayıt edildiği defterlerdir. Kayıtlar yer isimlerine göre ve alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bu tür iki adet defter bulunmaktadır. Birincisi 1810-1825 yılları arasındaki, ikincisi ise 1862-1911 yılları arasındaki kayıtlardan oluşmaktadır⁵².

Medrese Defterleri

Bu defterler yüksek dereceli müderrislerin isim ve tayin işlemlerinin kaydedildiği defterlerdir. Bu kayıtlar Meşihat arşivi kütüphanesi yanı sıra Topkapı Sarayı Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de yer almaktadır⁵³.

⁵⁰ Aydın ve Yurdakul, “Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri,” 101.

⁵¹ Aydın ve Yurdakul, “Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri,” 101.

⁵² Rumeysa Şensoy, “Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923).” 7.

⁵³ Rumeysa Şensoy, “Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923).” 7.

Murafaa Defterleri

İstanbul’da mahkemeye verme veya hâkime şikâyet etme sonucunda görülen bazı mahkemelerin kayıtlarının tutulduğu deftere verilen isimdir. Bab-ı Meşihat’te üç adet *Murafaa* Defteri, üç adet de bahsedilen konuları içeren defter bulunmaktadır⁵⁴.

Sicill-i Ahval Müdüriyeti Defterleri (Ulema Sicilleri)

Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat öncesinde devletin yönetim kademeleri için memur yetiştirilirken, ilgili kurumun ihtiyacına uygun hareket edilir ve *Hace* adı verilen eğiticiler tarafından gerektiği kadar kalfa (Şakird) eğitilirdi. Fakat Tanzimat Fermanı’nın ilân edilmesiyle birçok hususta olduğu gibi memur yetiştirmede de yeni düzenlemelere gidilmiştir. Yapılan çeşitli ıslah çalışmaları neticesinde memur yetiştirme usulü belirli bir sisteme bağlanmıştır. Böylece bu sistemle kalfalar gerekli eğitimi alıp ülkenin çeşitli yerlerine görevli olarak tayin edilmişlerdir.

19. asrın sonlarına kadar atanan memurların tercüme-i hallerini içeren kayıtlı belgelere henüz denk gelinmemiştir. Bu sürece değin memurların bilgi ve belgeleri merkezde olmayıp ülkenin farklı farklı yerlerinde dağınık bir şekilde yer almaktaydı. Fakat Tanzimat’ın getirmiş olduğu yenilikler sonucunda devletin görevlendirmiş ve istihdam etmiş olduğu memurları yakinen tanıma isteğinin doğması 1879 senesinde Sicill-i Ahval Komisyonu’nun kurulmasına aracı olmuştur. Bu komisyonun kurulması ile görevli memurun başta doğum tarihi olmak üzere tüm kişisel ve fiziksel özellikleri tercüme-i hal evrakına kayıt edilerek Sicill-i Ahval dosyalarında toplanmıştır. Sözlük anlamı itibarıyla sicil “resmi belgelerin kaydedildiği kütük, görevlilerin her türlü durumlarının işlendiği dosya” anlamına gelmektedir. Ayrıca “memurların tercüme-i hallerinden resmiyete geçen konular” manasında da kullanılmıştır. Defterin ilk kaydı 1879’da kaydı tutulmaya başlanmıştır. Bu zengin arşiv kaynağı 1922 tarihine kadar yaklaşık olarak 40 yıldan fazla bir sürede oluşmuştur. Defter görevli memurlar hakkında hemen her bilgiye ulaşma hizmeti sunmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde kurulan Sicil-i Ahval Komisyonu memurlara ait kayıtların bir düzen ve tasnif içerisinde kullanılabilmesi için arşiv haline getirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin varlığının sona ermesinden sonra "Mülga Dâhiliye Nezareti Sicill-i

⁵⁴ Rumeysa Şensoy, “*Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923)*,” 7.

Ahvâl (Umûmî) Defterleri" ismi verilmiştir.1908 yılına kadar kaydı tutulan 92000 memurun 17 cilde sığan sicil belgesi şu anda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde numaralandırılarak tasnif edilmiş ve yakın zamanda da araştırmacılar için dijital ortama aktarılmıştır.

Meşihat Arşivi Ulema Sicil sekmesinden edinmiş olduğumuz bu belgeler çalışmada da ana kaynak niteliği taşımaktadır. Çalışmanın ilk etabında belgelerin ayrıntılı bir şekilde transkripsiyonu yapılarak kayıtları tutulmuştur. Yapılan çevirinin ardından memurlar hakkında ulaşılmış olan bilgiler günümüz Türkçesine latine edilerek tercüme-i hal varakaları çalışmaya birer biyografi yazısı olarak eklenmiştir.

Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği Defterleri

Meşihat Arşivi'nde önemli bir yer tutan bu defterler, isminden de anlaşılacağı üzere Anadolu ve Rumeli'de görev yapan kazaskerlerin yerleşim yerlerinde idari ve kazai faaliyetlerinin kayıt edildiği defterlerdir. Ayrıca bu defterlerin önemli bir bölümünü oluşturan kısım ise "Ruznamçe Defterleri" olarak adlandırılan ve kazaskerlerin yapmış oldukları idari görevlerinin tutulmuş olduğu defterlerdir. 257 adet Rumeli kazaskerliğine ve 120 Anadolu kazaskerliğine ait ruznamçe günümüzde arşivde yer almaktadır⁵⁵.

"Divan Defterleri" ise kazaskerlerin Muharrem ve Recep aylarında yapmış oldukları divan toplantılarının kayıtlarıdır. 15 tane Rumeli Kazaskerliğine, 23 tane de Anadolu Kazaskerliğine ait toplam 38 divan defteri mevcuttur⁵⁶.

"Mühür Tatbik Defterleri" adından da anlaşılacağı üzere sancak ve kaza kadılarının, belge sahtekârlıklarını önlemek için kendi mühürlerini kayıt altına aldıkları defterlerdir⁵⁷.

Bu bölümde ayrıca "Anadolu ve Rumeli kadıları Mahiye ve Maaş Defterleri", "Mesbukin Defterleri", "Rumeli Kadı Defterleri", " Mehmet Ataullah Efendi'nin Kaymakam Tevcih Defteri", "Nuvvab Defterleri", "Alay Tabur İmamları Defteri" serileri bulunmaktadır⁵⁸.

⁵⁵ Rumeysa Şensoy, "Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923)." 8.

⁵⁶ Mehmet Fatin Okulu, "Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)", 9.

⁵⁷ Aydın ve Yurdakul, "Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri," 103.

⁵⁸ Rumeysa Şensoy, "Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923)." 9.

Sicillât-ı Şer’iyye Dairesi Defterleri

1894 senesinin de kurulmuş olan Şer’iyye Sicilleri Arşivi için özel bir daire ayrılmış ve İstanbul mahkeme sicilleri bir çatı altında toplanmıştır. Toplanan bu siciller Cumhuriyet’in ilan edilmesinden sonra yedi cilt halinde Latinceye de aktarılmıştır.

Bab-ı Meşihat’teki Meclislere ve Dairelere Ait Defterler⁵⁹

Bu alanda toplam 17 adet defter çeşidi bulunmaktadır. Bu defterlerden bazılarını sıralamak gerekirse:

Meclis-i Tedkikat-ı Şer’iyye Defterleri: Arşiv ilk kurulurken geçici bir süreliğine kurulmuştur. Fakat 11 Ekim 1862 (16 Rebiulahir 1279) tarihinde arşivin kalıcı olması konusunda karara varılmıştır. Defterler, mahkemelerde görülen davaların sonucunda mahkemenin vermiş olduğu karara yapılmış olan itirazları metinlerini içermektedir.

Fetvahan-e Âli Defterleri: Şeyhülislamın yetişemediği fetvaların toplanıp cevaplandığı defterlerdir.

Evrak Odası Defterleri: Nezaret tezkireleri, vilayet tahriratları ve yazılmış olan resmi ve hususi dilekçelerin kayıt edilmiş olduğu defterlerdir.

Tevliyeti Şeyhülislamlığa Ait Vakıf Defterleri: Bab-ı Fetva’nın bünyesine ait olan vakıfların muhasebelerin tutulduğu defterlerdir.

Meclis-i Meşayih Defterleri: Tekkelere tayin edilen şeyhlerin kaydının tutulduğu defterlerdir.

Mahkeme-i Temyiz-i Şer’iyye Dâiresi Defterleri: Şer’i mahkemelerin kararlarının tedkik ve temyiz sonuçlarının yer aldığı defterlerdir.

Bab-ı Fetvâ Sicill-i Ahval Dâiresi Defterleri: Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra yapılan düzenlemeyle devlet görevlilerinin bilgilerine hızlı ve kolay ulaşmak için sicillerinin kaydedilmiş olduğu defterlerdir.

Mektûbi Kalemi Defterleri: Şeyhülislamın yazmış olduğu mektuplar ve yaptığı yazışmaların kaydedildiği defterlerdir.

Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Dâiresi Defterleri: Kaleme alınmış olan dini eserlerin içeriğinin kontrol edilmesinden sonra, eserle ilgili görüşlerin belirtildiği defterlerdir.

⁵⁹ Aydın ve Yurdakul, “Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri,” 104-106.

Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Defterleri: Halkın hem dini problemlerine hem de İslam aleyhinde yapılan propagandalara ve çıkan yazılara cevap veren yazıların yer aldığı defterlerdir.

Şûrâ-ı İlmiyye ve Encümen-i Islahât-ı İlmiye Defterleri: Meclisin çıkarmış olduğu kural ve kararların yer aldığı defterlerdir.

Muhasebe-i İlmiyye Dâiresi Defterleri: Memura ödenen maaş kayıtlarının tutulduğu defterlerdir⁶⁰.

Sicil-i Ahval Dosyaları ve İçerikleri

Bu arşivde kayıtlı olan belgeler içerisinde memurun kişisel her türlü durum ve bilgisi yer almaktadır. Ayrıca her türlü durum ve bilginin doğrulanmasını sağlayan *Sicil-i Ahval*, bu yolla oluşan defterlere de *Sicili-i Umumi Defterleri* adı verilmiştir. Defterlerin tutulmasındaki asıl amaç ise düzenli bir memuriyet ve tasnif sistemine geçmeyi sağlamaktır. İşlenen bu sistem de; Merkez ve taşrada görev yapmakta olan memurlar tercüme-i hal varakalarını sorumlu olan büroya teslim eder ve müteakibinde bu varakalar Sicil-i Ahval Dairesi'nde toplanır. Toplanan belgeler incelenir, eğer belgelerde bir sıkıntı yoksa belgenin özet müsveddesi hazırlanır; sıkıntı varsa ilgili daireden tekrar bilgi istenerek tamamlanması sağlanır. Ardından *Sicil-i Ahval Umum* kısmına gönderilirdi. Burada da incelenerek onaylanıp Sicil-i Ahval Başkanlığına gönderilirdi. Belgelerin bir kopyaları da daire ve vilayetlere gönderilerek özel sicillere kaydedilmesi sağlanırdı⁶¹.

Tercüme-i Hâl Varakası

Memurların devlette çalışmaya başladıkları tarihten itibaren vermek zorunda oldukları belgeler arasından öncelikli olan memurun tercüme-i hal varakasıdır. Bu belge ayrıntılı bir şekilde; memurun ismini, mahlasını varsa şöhretini, babasının ismini, sülalesini, doğum yeri ve tarihini (Hicri ve Rumi olmak üzere), hangi okullarda eğitim aldığını, bildiği dilleri, okuduğu okulları ve icazet⁶² aldığı derslerini ve kimden icazet

⁶⁰ Aydın ve Yurdakul, “Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri,” 107.

⁶¹ Rumeysa Şensoy, “*Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923)*,” 11.

⁶² İcazet; kelime anlamı itibarıyla “su akıtmak, izin vermek, onaylamak” gibi anlamlara gelmektedir. İcazetname ise, Osmanlıda medrese eğitimi tamamlamış ve alması gereken bütün tahsil eğitimini almış kişilere hocaları tarafından verilen mezuniyet belgesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Akpınar, “İcazet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 393. Kıraat ilminde ise icazet, Kuran'ı Kerim'in usulüne uygun okunması için okuyan kişinin gerekli olan usul ve yöntemi bildiğini gösteren belgedir. Bkz. Mehmet Ali Sarı, “İcazet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.21, İstanbul 2000, s. 393-400.

aldığını, çalışma hayatını; ne zaman ve nerede memuriyete başladığını, aldığı maaş, ücret ve harcırahları, aldıysa zam ve tenzilatları, nişan ve rütbesini varsa eğer aldığı ceza, kınama, şikâyet veya mahkemeleri, milliyeti ve tabiiyetini kapsar. Ayrıca yapmakta olduğu görevlerinde yükselme, nişan, ceza, görevden azledilme ya da emekliye ayrılma” gibi durumlar da tercüme-i hal defterlerine eklenmiştir⁶³.

Belgede memura sorulmuş olan sualler matbu yazı biçimiyle yazılırken memurlardan soruları kendi el yazılarıyla cevap bölümü doldurmaları istenmiştir. Tarihlendirmeler ise hem hicri hem rumi şeklinde, gün-ay-yıl olarak yazılmasına önem verilmiştir. Daha sonra belgeler görevli kişi tarafından incelenerek kontrol edilirdi. Belge onayladığı vakit onaylandığına dair mühür ya da pul- mühür beraber basılırdı⁶⁴. Çalışmada bu bölümdeki soru ve cevap bölümleri ayrıntılı bir şekilde incelenip latinize edilmiş; memurlar hakkında çoğu bilgiye ulaşılmıştır.

Tezkire-i Osmaniyye

İki bölümden oluşmaktadır. Görevli memurun en temel bilgilerini (göz rengi, boy, vs.) ihtiva eden tablodur. İlk kısımda memurun adı, anne ve babasının adı, mensup olduğu millet, kütüğü, medeni hali ve derecesi yer alırken; ikinci bölümde de memurun boyu, ten rengi, göz rengi ve herhangi bir bedensel engelini bulup bulunmadığına dair fiziksel özellikleri yer almaktadır. Araştırma konusu için incelenen belgelerde memurların fizik özelliklerine dair bilgilere kolaylıkla ulaşılmış; gerekli olan bölümleri alınarak değerlendirmeye katılmıştır.

Hizmet Cetveli

Memurun görev yaptığı yer ve tarih aralığı, ne kadar süre çalıştığı ve ne kadar ücret aldığını, hangi unvanları kazandığını gösteren çizelgedir.

İcazetname, Şehadetname, Mezuniyet ve Ehliyetname Ruusları

Memurların eğitim ve öğretim hayatlarında başarılı oldukları dersler veya kurslar için aldıkları diplomalardır. Araştırma esnasında incelenen memurların icâzetname veya

⁶³ Mübahat S. Kütükoğlu, “Sicill-i Ahval Defterleri’ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (1998): 141.

⁶⁴ Rumeysa Şensoy, “Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923).” 12.

şehadetname almış olduğu ibaresi geçmiş olsa da kayıtlı belgeler arasında bu belgelere rastlanmamıştır.

Nişan Beratları

Memurların görev yaptıkları süreç esnasında almış oldukları nişan veya rütbeleri gösteren belgelerdir. Çalışmamızın bu bölümünde de memurların almış olduğu ödüllendirmelerin hususi belgelerine rastlanılmamıştır. Ayrıca nişan veya rütbe alan memur sayısının kısıtlı olduğu sonucuna varılmıştır.

İmtiyaz ve İhtira Beratları

Memurun kendisine veya ailesine tanınmış olan çeşitli hak veya imtiyazların kaydedildiği belgelerdir.

Hastalık Durum Belgeleri

Memurun başından geçen hastalıklar, hastalığa sebep olan nedenler ve eğer izin aldıysa kaç gün süreyle izin aldığının kaydının tutulduğu belgelerdir.

Kitap ve Makaleler

Memurun yazmış olduğu basılı yayınların veya el yazması eserlerinin kaydının tutulduğu belgelerdir. Ayrıca Çalışmamıza konu olan memurların kaleme almış olduğu herhangi bir eser bulunmaktadır.

Resmi Yazışmalar ile İlgili Yazılar

Memurun emeklilik işlemlerinin veya memur vefat ettikten sonra varsa eğer ailesine bağlanan maaş bilgilerinin vs. memura ait resmi işlemlerin yazıldığı belgelerdir⁶⁵

⁶⁵ Mehmet Fatin Okulu, “Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)”, 17.

BÖLÜM I: ERZURUM VİLAYETİ DOĞUMLU OSMANLI ULEMASI -BAB-I MEŞİHAT ARŞİVİ ULEMA SİCİL DOSYALARINA GÖRE-

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE İLMİYE TEŞKİLATI

İslamiyet'in geçirmiş olduğu tarihsel süreç ve var olduğu coğrafi konum itibarıyla Kur'an ve hadislerde ortak kullanılmakta olan *ulema* tabiri bir fıkıh terimidir. Ayrıca bilginler, âlimler anlamına gelen ulema ibaresi devlet içerisinde itibar sahibi olup yönetime katılan ve yönetimde belli bir rol üstlenen zümreyi de ifade etmiştir. İslam tarihinin ilk evrelerinde devlet içerisinde ulema teriminin yerine daha çok fıkıh ve tefsir gibi alanlarda çalışmakta olan âlimler için müfessir, muhaddis, mütekellim gibi isimler kullanılmıştır⁶⁶.

Ulema, Arapça kökenli bir kelime olup ilim kökünden türemiştir. Tekili ise âlimdir. Toplum içerisinde aydın, tahsil görmüş, belirli bir makam ve mevkiye sahip zümreye verilmiş topluluk ismidir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde kendisinden olabildiğince çok fazla iş beklenen ve bu toplumun temel yapı unsurlarını oluşturan etkenlerden biri olarak görülmüştür. Devlet içerisinde zaman zaman kendisine aslı görev ve sorumlulukları haricinde misyon yüklenen ulema, bazen eğitim, fetva, hukuk gibi resmi görevleri almadan toplum ve devlet faydasına çalışan ilim erbapları için de isim olarak kullanılmak üzere tercih edilmiştir. Ulema, devlet ve toplumun köklerindeki kültür ve geleneği bozmadan koruyabilen, hukuki ve dini ritüellerin temsilciliğini yapan ve toplumun her tabakasında etkili olan bir zümre olmuştur⁶⁷.

Devlet teşkilatlanma sürecinde kendisinden asırlarca önce Türk-İslam sancağı altından yaşamış ve hüküm sürmüş devlet ve beyliklerin yönetim ve uygulamalarından etkilenen⁶⁸ Osmanlı; geçirdiği değişim ve dönüşümün ardından bu uygulamaları kendi devlet kültür ve geleneği esası doğrultusunda alarak pek çok müessese kurmuş ve bunları yıkılışına kadar muhafaza etmiştir⁶⁹. Devletin her alanında kuruluşu öncesindeki Türk-

⁶⁶ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 2021), 3.

⁶⁷ İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, 3.

⁶⁸ Yaşar Demir, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Bizans-Avrupa Ekseninde Cereyan Eden Münasebetler, İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, C.3, Sayı 2, Güz-2017, 60-61.

⁶⁹ Osman Okumuş, "Osmanlı Tarihinde Katledilen Şeyhülislamlar". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 5 (2013), 387-396.

İslam devletlerinden 14. yüzyıla kadar yararlanan Osmanlı Devleti, ayrıca Ortadoğu ve İran devlet yönetim geleneğinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu dinî inanışı ve yaşayışı bağlamında şer'i yapılanmaya gitmiş İslam Devletleri olan Emevî, Abbasi ve Selçuklu devletlerinin teşkilat yapısını temelde örnek almış ve bu doğrultuda teşkilatlanmıştır⁷⁰.

Osmanlı Devleti, teşkilatlanma süreci ile devletin yönetim ve idarî sistemini üç temel meslek grubu üzerinde şekillendirmiştir. Bunlar; *ehl-i örf*⁷¹ olarak da adlandırılan ve askeri zümreyi içerisine alan ulema dışında padişahın yasama, yürütme, yargı organlarını temsil eden *seyfiye*⁷², bürokratlar olarak ifade edilen *kalemiye*⁷³ ve medrese menşeli olan *ilmiye* sınıfıdır. İlmiye kelime anlamı itibarıyla bir ilimle uğraşan ve bir meslek grubunu⁷⁵ ihtiva eden sınıftır. Ayrıca ilmiye sınıfı, Osmanlı Devleti'nde din ve yargı kurumlarını yürüten ve “ulemâ-yı rûsûm”⁷⁶ olarak da isimlendirilen kişi ve kişilerin mensup olduğu müessesedir⁷⁷.

Sınıfa mensup olan üyelerin çoğu devletin kültür ve geleneği göz önünde bulundurularak Müslüman⁷⁸ ve Türklerden oluşmuştur⁷⁹. Bu örgüt yalnız ilim ve eğitim teşkilatlanması üzerinde yoğunlaşmamış; aynı zamanda devletin yargı ve yönetim gibi

⁷⁰ Mehmet Fatih Özer, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı Araştırmalarında Kullanılabilecek Temel Kaynaklar,” Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Ankara Üniversitesi, 2014).

⁷¹ Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 519-520.

⁷² Seyfiye; kelime anlamı itibarıyla kılıcı iyi kullanan, kılıç ehli demektir. Bizzat devletin askeri ve idari işlerini yürüten zümreyi ifade etmektedir. Bu zümre çoğunlukla Acemi Oğlanlar Ocağı'nda yetişir, ardından devlet içerisinde sipahilik, asesbaşılık, kethüdalık, yeniçeri ağalığı, vezirlik gibi çeşitli yönetim kadrolarına terfi edebilirdi. Kadroların bir kısmı merkez ve taşrada askeri-idari, bir kısmı da bizzat askerlik işiyle uğraşmaktaydılar.

⁷³ Kalemîye (memurlar); Kalemîye, devlet yönetim kademelerinde bir teşkilat ve kurum olmasının yanında ayrıca toplum arasında bir statüyü temsil ederdi. Bu meslektekiler bazen *ehl-i kalem* bazen de *kitâbet* sınıfı olarak adlandırılmış; üyeleri ise yalnızca bürokrasi, diplomasi ve mali işlerden sorumlu kişiler olmuştur. En üst kademedede de Nişancı yer almıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Kalemîye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 248-249.

⁷⁴ Mehmet İpşirli, “Kalemîye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 248-249.

⁷⁵ M. Zeki Pakalın, “İlmiye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993, 52.

⁷⁶ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi “Medeniyet Tarihi”*, C. II, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 146.

⁷⁷ Fatma İşlek, “*Meşihat Arşivi'ne Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Maraşlı İlmiye Sınıfı*,” Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi 2021)

⁷⁸ Esra Evsen, “*Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*,” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, (Marmara Üniversitesi, 2009).

⁷⁹ İpşirli, “Kalemîye”, *DİA*, XXIV, 248-249.

çok çeşitli beledi hizmetlerinde de bulunmuştur⁸⁰. Ayrıca sınıfın yerine getirmekle yükümlü olduğu üç temel görevi vardır. Bunlar: Eğitim-öğretim hizmetlerinin yapılması ve kesintisiz devam ettirilmesi; sosyal, dini, idari ve yargı gibi alanlarda karşılaşılan herhangi bir meselenin görüşülmesi, açıklığa kavuşturulması, başka bir deyişle meselenin çözümü hakkında dinin görüşünün ortaya konması ve idari yargıyı sürdürülmesi⁸¹.

Yaptıkları hizmetler dolayısıyla günümüzde devletin belirli yönetim kadrolarına verilen birtakım imtiyazlar Osmanlı İmparatorluğu'nda da uygulanmış ve devlet teşkilatı üyelerine belirli ayrıcalıklar verilmiştir. En geniş ayrıcalıklar ise İlmiye sınıfı mensuplarına tanınmıştır. Örneğin; devletin askeri kadroları belirli birkaç vergiden muaf tutulurken, ilmiye sınıfına verilen muafiyet çok daha geniş olmuştur. Diğer taraftan *ehl-i ʿorf* olarak da tanımlanan askerî kesime bile işledikleri suçlar karşılığında idam da dâhil olmak üzere her türlü ceza verilirken, *ehl-i şer* sınıfının bu ve buna benzer cezalara çarptırılmaları nadir⁸².

İlmiye sınıfının diğer sınıflara göre etkinliğini ifade eden farklı bir gösterge ilmiye sınıfından seyfiye ve Kalemiye'ye geçiş rahatlıkla olurken bu sınıftan ilmiye teşkilatına geçişin yasaklanmasıdır. Her kurum memur ve görevlilerinin bazı niteliklere sahip olmasını bekler. Bu bakımdan Osmanlı idari sisteminin diğer sınıflarında olduğu gibi ilmiye teşkilatına mensup olmak isteyenlere belirli şartlar konulmuştur. İlk şart Osmanlı Devleti'nin klasik döneminin (1299-1839) başlıca eğitim kurumları olan medreselerde eğitim görmek ve aldıkları eğitimler sonucunda medresenin yüksek mertebesinde *icâzet* (diploma) alıp mezun olmaktır. Kişi mezuniyetin ardından teorik eğitimini pratiğe dökmek adına ilk olarak dönemin orta dereceli medreselerinden birinde müderris, naib, kadı yardımcılığı gibi vazifelerde bulunmuştur. Ayrıca bu sınıf için Arapça ile Farsça bilme şartı konulmuş ve kendilerine bu diller öğretilmiştir⁸³.

İlmiye mesleğine dâhil olup burada ilerleyebilmek için medreselerden mezun olanların isimleri *ruznâmçe*⁸⁴ adı ile anılan defterlere kaydedilmiş ve akabinde mezun

⁸⁰ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 230.

⁸¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2012), 100.

⁸² İpşirli, "*Kalemiye*", *DİA*, XXIV, 248-249.

⁸³ Cenk Reyhan, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal iktidar ve ilmiye", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 32 Sayı: 3, 1999, 77.

⁸⁴ Ruznâmçe hakkında Bkz. Erhan Afyoncu, "Rûznâmçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 276-278.

olanlar *mülazemet*⁸⁵ olarak bilinen staj dönemine başlamıştır. Neticede müderris veya kadı olmak maksadıyla bir müddet sıra bekledikten sonra padişahın beratıyla tayin edilmişlerdir. İlk olarak müderris, sonra naiblik ve mollalık yapan kişiler sırasıyla Mekke kadısı, İstanbul kadısı⁸⁶, Anadolu ve Rumeli kazaskeri ve sonunda da dönemin din işleri makamından sorumlu şeyhülislamlığa kadar tayin edilebilmiştir⁸⁷.

1.2. Mülazemet Sistemi:

(İlmiye Mesleği Adaylarının Meslekî Stajları ve Görev Bekleme Süreleri)

Lüzum eyleminden türeyen mülazemet tabiri, *bir yere veya bir kimseye bağlanmak, bir işte devamlı olmak* anlamlarına gelmektedir. Mülazemetin Osmanlı siyasi işleyişindeki anlamı “devletin belirli kural ve kanunları ekseninde medresede eğitim görüp mezun olanların müderrislik veya kadılık gibi makam ve mevkilere yerleşebilmek için bir müddet sıra beklemeleri ve bu esnada da mesleğe girişte tecrübeli olmak adına boş kontenjanlardan yararlanarak sınırlı süre orada görev yapmaları”dır. Ayrıca mülazemet yalnız Osmanlı Devleti’nin ilmiye teşkilatına has bir ibare olmamış; devletin askerî ve idarî teşkilat ve teşrifatında da staj manasına gelebilecek şekilde kullanılmıştır⁸⁸.

İlmiye teşkilatında mülazemet sisteminin uygulanışı; imparatorluğun sahip olduğu sınırların genişlemesi ile artan medrese sayısı ve bu artışın devamında da müderrise duyulan ihtiyaçla doğru orantılıdır. Tarihsel süreç içerisinde medrese ve medresede okuyan öğrenci sayısının artmasıyla mezun sayısında yığılmalar olmuş, bundan dolayı yapılacak olan tayin işlemlerinin adil ve liyakatli olabilmesi için mülazemet ve kadro bekleme; yani diğer bir ifadeyle nöbet süresinin bir düzene sokulması gerekliliği doğmuştur⁸⁹.

Mülazemet Sistemi’nde medreseden mezun olanlar eğer Anadolu veya Mısır’da kadro alarak vazifelendirilmek isterlerse Anadolu, Rumeli’de isterlerse Rumeli kazaskerinin mülazemet defterine kendilerini kaydettirmeleri gereklidir. Mülazemeti

⁸⁵ Mülazemet Sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 94.

⁸⁶ Kadılık makamının farklı mertebelerine dair ayrıntılı bilgi için Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, 98.

⁸⁷ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi "Medeniyet Tarihi*, C. II, (Ankara T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 147-148.

⁸⁸ Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 536.

⁸⁹ İpşirli, “Mülâzemet”, *DİA*, XXXI, 536.

esnasında tecrübe kazanması için tayin edilen mezunun bekleme süresi dolduktan sonra, mezun yeni bir görev için İstanbul'a dönerdi. Dönemin şartlarına göre bekleme süresi değişebilmiştir. Bu süreçte ilmiye sınıfı görevlisi hayatı boyunca aynı ya da farklı görev yerlerinde mülazemet dönemi geçirirdi. Bu süre zarfında kazaskerlik divanında yardımcılık rolleri üstlenir, bulunduğu yerin olanaklarını kullanarak tecrübesini artırır. Ülkenin ekonomik durumuna göre de kendilerine mali konuda destek olabilecek kaynaklar sağlanırdı. Fakat bu durum tam olarak kesinleştirilememekle beraber bazı kaynaklar; adayların günlük olarak yaklaşık 10 akçe almış olduğunu⁹⁰ ifade ederken Pakalın, mülazemet esnasında öğrencinin herhangi bir ücret almadığını öne sürmüştür⁹¹. XVI. yüzyıl ortaları itibarıyla devletin ilmiye teşkilatında meydana gelen haksızlıklar dolayısıyla mülazemet sistemi üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Mehmet İpşirli kaleme almış olduğu eserinde bu düzenlemelere yönelik şöyle bir aktarımda bulunmuştur.

Anadolu kazaskeri olan Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin usule uygun yollarla beklemeyenlere de mülâzemet hakkı tanınması şikâyetlere yol açınca Kanûnî Sultan Süleyman 944'te (1537-38) çıkardığı fermanla Rumeli Kazaskeri Ebüssuûd Efendi'den mülâzemetin bir düzene konulmasını istedi. Ebüssuûd Efendi de mülâzımlar için ayrı ayrı defter kullanılması usulünü getirdi. Ayrıca ulemâdan her birine makamına göre ne kadar mülâzım verileceğini tesbit etti. Kabiliyetli adaylar için yedi yılda bir umumi nöbet usulü düzenlendi⁹².

Bu düzenlemeler neticesinde artık ulemâ sınıfına medreselerden mezun olan öğrencilerin mülâzımı için belirli miktarlarda kontenjanlar ayrılmıştır. Ayrıca hem ulema sınıfını hem de öğrenciyi teşvik etme noktasında Padişahın cülûsu, çıkmış olduğu ilk seferinden galibiyetle dönmesi ve yeni bir şehzadenin doğumu gibi durumlarda mülâzım verme bir geleneğe dönüşmüştür⁹³.

Zilkade 954'te (Aralık 1547) ulemâ zümresine mülâzım vermeleri için izin çıktığında o sırada şeyhülislâm olan Ebüssuûd Efendi on, eski Şeyhülislâm Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi on, Rumeli Kazaskeri Muslihuddin Mustafa Efendi yedi, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi beş, Emîr Efendi yedi, Semâniye müderrisi Hasan Çelebi üç, İstanbul Kadısı Muhyiddin Efendi üç, Edirne Kadısı Abdurrahman Çelebi iki, Semâniye müderrisi Taşköprizâde Ahmed Efendi üç olmak üzere diğer ulemâ da seviyelerine göre mülâzım çıkarmıştır.

Mülazemet Sistemi belirli kurallar çerçevesinde uygulanmaya çalışılmış olsa da dönem dönem ulemâ sınıfının çocuklarına verilen ayrıcalıklı statü ve ilmiye sınıfında

⁹⁰ Mehmet Aykanat, "Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Hâkim Adaylığı: Mülâzemet", *TAAD*, S. 34 (Nisan 2018): 165-188.

⁹¹ Mehmet Zeki Pakalın, "Mülâzım", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul 1983, 611-612.

⁹² İpşirli, "Mülâzemet", *DİA*, XXXI, 536.

⁹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 45-53, 244-248.

yetişmeyen kişilere mülazım verilmesi gibi çeşitli kanunsuzluk ve usulsüzlüklere rastlanmıştır. Vezir, yeniçeri ağası ve defterdar gibi bazı yönetim kademelerinin herhangi bir liyakat gözetmeksizin ehil olmayaları mülazemete kabul etmeleri bu uygulamanın işleyişinde sorun teşkil etmiřtir⁹⁴.

XVII. yüzyıl başlarında Koçi Bey mülâzımlıkların satılmaya başlandığından, voyvoda, subaşı, kâtip gibi kimselerin 5-10.000 akçe ile mülâzım, kısa süre sonra da müderris ve kadı olduklarından, “diyaneti ve emaneti olmayan” birçok kazaskerin çeşit çeşit mülâzımlık yazıp rûznâmeyi doldurduğundan şikâyet eder⁹⁵.

Uygulamanın süreç içerisinde geçirmiş olduğu olumlu-olumsuz her türlü değişiklikler bazen işe yarasa da sistemin aksaklığa ve sekteye uğramasına mâni olunamamıştır. Bundan dolayı mülazemet usulü en fazla Tanzimat dönemine kadar varlığını sürdürebilmiş, Tanzimat’la beraber yapılan ıslah çalışmaları sonucunda memuriyet sisteminin değişikliğe uğramasıyla ortadan kalkmıřtır⁹⁶.

1.3.İlmiye Teşkilatı’nın Tarihsel Seyri

Osmanlı İmparatorluğu devlet teşkilatının şekillenmesinde ilmiye sınıfı ve bu sınıfın mensupları önemli bir rol oynamıştır. İlmiye sınıfı, neredeyse devletin her kademesine gerekli olan nitelikli elemanı yetiştirmiş ve vazifelendirmiştir. Bilhassa devlet yönetiminde bu sınıfa önemli görevler düşmüştür. Ancak devletin kuruluşundan yıkılışına kadar varlığını idâme ettiren bu sınıf, süreç içerisinde olumlu veya olumsuz olmak üzere çeşitli dalgalanmalar yaşamıştır. Bu inişli çıkışlı tarihsel süreç; 1300-1600 yıllarını kapsayan inkişaf ve gelişim, 1600-1700 yıllarını duraklama ve 1800’lü yıllardan yıkılışa kadar giden süreci modernleşme ile ıslahat dönemi olmak üzere üç farklı başlık altında incelenip deęerlendirilebilir⁹⁷.

İnkişaf ve gelişim olarak ifade edilen süreç; ilmiye zümresinin devlet içerisinde en parlak ve en gözde konumda olduğu dönemdir. Çünkü devlet adamları yaptıkları fetihlerle topraklarını genişletip nüfusunu artırırken öte yandan da yapılan fetihleri

⁹⁴ İpşirli, “Mülâzemet”, *DİA*, XXXI, 537.

⁹⁵ İpşirli, “Mülâzemet”, *DİA*, XXXI, 537.

Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mücahit Pehlivan, “Koçi Bey Risalesi Üzerinden XVII. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetim Sorunları”, *Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6, S. 15 (December 2022): 97-108.

⁹⁶ İpşirli, “Mülâzemet”, *DİA*, XXXI, 537. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tacettin Demirel, “*XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi*”, Yüksek Lisans Tezi., (Pamukkale Üniversitesi, 2019); Ercan Alan, “Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi”, *Osmanlı Araştırmalar Dergisi* XLIX, (2017): 89-124; Cihan Cengiz, “*XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*”, Yüksek Lisans Tezi., (Pamukkale Üniversitesi, 2019).

⁹⁷ şuheda Günçe, *III. Selim Dönemi Ulemâ-Siyaset İlişkisi*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2019, 80-85.

yasalaştırıp meşrulaştırmak için de belirli bir teşkilat kurumuna ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyacın bir gereği olarak Osmanlı Devleti, ilmiye sınıfı mensuplarının askerî grup olan seyfiye teşkilatıyla beraber yönetime katılmasını sağlamıştır. Askeri sınıf, devletin sahip olduğu toprak sınırlarını genişlettiği esnada ilmiye teşkilatı üyeleri de devletin şer'i ve örfi hukuk kanunlarına göre uygulanan fetihleri ve fetih politikalarını hem halk hem de devlet nezdinde meşrulaştırma girişimlerinde bulunmuş ve sistemin kalıcılığını sağlamaya çalışmıştır⁹⁸. Kalemîye, seyfiye ve ilmiye sınıfının bir bütün olduğu bu süreçte devlet içerisinde en etkili ve en nitelikli insan gücü ilmiye sınıfına aitti. Devlet yönetim ricalinin üst kademelerine gelenler ilmiye ricaline ait olan ilmiye sınıfı mensupları olduğundan teşkilat, yönetim kadroları ve nüfuzu bakımında en üst seviyedeydi.

Osman Gazi döneminde Anadolu beyliklerinden gelmiş bilgin ve Sufiler Osmanogulları Beyliği'nde ilim ve bilim adına çalışarak hem toplum hem de devlet için faydalı olmayı amaçlamışlardır. Bunlar arasında *Şeyh Edebali* ve *Dursun Fakih* de yer almaktadır. Ayrıca bu dönem için *Şeyh Muhlis Baba*, *Âşık Paşa* gibi asrın önemli şeyhlerinden de bahsedilmektedir⁹⁹. Bunlar arasında *Dursun Fakih*¹⁰⁰ ve *Şeyh Edebali*'nin hizmetleri mühimdir. Edebali doğup büyüdüğü memleketi Karaman'da eğitim görmeye başlamış ardından Şam'a geçerek dönemin tanınmış âlimlerinden ders almıştır. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönerek Bilecik'e iskân edip orada bir zaviye kurmuştur. Zaviyede birçok talebe yetiştirmiş ve böylece beylikten imparatorluğa yükselecek olan Osmanlı Devleti'nin bilim alanındaki ilk tohumları atılmış idi.¹⁰¹

İlk anda toplumun içerisinde bulunduğu sıkıntıları çözüme kavuşturup ihtiyaçlarını gidermek adına fetvalar vermeye başlayan Şeyh Edebali, ardından Osmanlı Devleti'nin ilk kadı ve müftüsü olarak kabul görmüştür¹⁰². Ayrıca Orhan Gazi dönemi ile Bursa kadısı ülkenin baş kadısı olmak üzere fethedilen tüm topraklara kadılar ve müftüleri tayin edilirken Kahire, Semerkant gibi medreselerde yetişen âlimler de müderris olarak görevlendirilmiştir. Orhan Gazi İznik'te 1300 yılının başlarında Osmanlı Devleti'nin ilk

⁹⁸ Mehmet Fatih Özer, "Osmanlı İlmîye Teşkilatı Araştırmalarında Kullanılabilecek Temel Kaynaklar," 9-10.

⁹⁹ İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, 3.

¹⁰⁰ Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Hasan Aksoy, "Dursun Fakih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 7-8.

¹⁰¹ İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, 7.

¹⁰² Kamil Şahin, "Edebâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 393- 394.

medresesini kurarak buraya Davud-ı Kayserî'yi müderris olarak tayin etmiştir. Sultan Orhan tahta geçince Taceddin Kürdî'yi ve Alaeddin Esved'i de müderris tayin etmiştir. Böylece dönem dönem beylikte devletleşmeye geçerken mevzubahis olan âlimlerin eğitim faaliyetlerinde belirli roller üstlenmesi ve yerine getirmiş oldukları görevleri neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ilim geleneğinin temelleri atılmıştır¹⁰³.

Devletin ulemaya ve ilmiye sınıfına atfettiği önem doğrultusunda Yıldırım Bayezid ve II. Murad dönemlerinde Osmanlı ilim hayatında önemli değişimler ve gelişimler olmuş, dünyanın farklı noktalarından Osmanlı topraklarına ilim irfan sahipleri gelmiştir¹⁰⁴. Fatih Sultan Mehmed döneminde inşa edilen *Sahn-ı Seman*¹⁰⁵ medreseleri ilmiye sınıfını zirveye taşımış, kendi bünyesinde devletin sonuna değin adları anılacak çeşitli bilim adamları yetiştirmiştir. “En önemli örneklerden birisi XVI. yüzyıla maddi ve manevi damgasını vuran en önemli ulemâ ismi Ebu's Suud Efendi'di”. Diğer taraftan Osmanlı padişahları devlet teşkilatı içerisinde ulemâya veziriazamlık, Kadı askerlik, defterdarlık gibi makam ve mevkiler vererek onlardan yararlanmışlardır. Nitekim Çandarlı ulemâ ailesi bireyleri yaklaşık bir buçuk asır boyunca Osmanlı'nın bir adım ötesinde yer almışlardır. Medresede yetişen aile mensupları ilk anda devletin kadılık ve kazaskerlik makamlarında devlete hizmet etmişlerdir. Daha sonra vezirlik ve veziriazamlık gibi yüksek dereceli vazifelerde görevlendirilmişlerdir. Ayrıca ilmi ve idari başta olmak üzere askeri alanda da fiilen çalışmışlardır¹⁰⁶.

1520-1566 yılları arası saltanat süren Kanuni Sultan Süleyman ile ilmi çalışmalar doruğa ulaşmış ve çeşitli alanlarda eserler meydana getirilmiştir¹⁰⁷. Yalnız dinî ilimlerde eğitim vermekle kalınmayıp aynı zamanda Kanuni dönemi ile tıp ve matematik gibi pozitif ilimlerle ilgili eğitimler verebilecek ihtisas medreseleri ve “*Darü'l-Hadis*”¹⁰⁸ adı altında yüksek dereceli bir medrese ilmiye teşkilatı hizmetine açılmıştır¹⁰⁹.

¹⁰³ İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 9.

¹⁰⁴ Kayhan Atik, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, (2000): 33.

¹⁰⁵ Sahn-ı Seman Medresesi; Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un fethedilmesinden sonra 1463 tarihi itibarıyla inşasına başlanan ve içerisinde sekiz yüksek dereceli medrese bulduran ilmi teşkilat kurumudur. Bkz. Fahri Unan, “Sahn-ı Semân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 532-534.

¹⁰⁶ İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 11.

¹⁰⁷ Fatma İşlek, “Meşihat Arşivi'ne Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Maraşlı İlmiye Sınıfı.” 27.

¹⁰⁸ Darü'l Hadis hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ali Yardım, “Dârülhadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 529-532.

¹⁰⁹ İsmail Yakıt, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1999, 19.

Fetihten XVI. yüzyılın başlarına kadar geçen süreç içerisinde ilmiye teşkilatı sağlam temelli bir gelenek oluşturmuş ve bu gelenekle beraber kendine özgü işleyen nizam ve yargı kurumları neticesinde önemli bir konuma erişmiştir. Ancak XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin kendi içerisinde yaşadığı çeşitli siyasal ve ekonomik sorunlar, devlet teşkilatlarına da yansımış Kalemiye ve seyfiye sınıfında olduğu gibi ilmiye sınıfında da bozulmalar meydana gelmiştir. Devlet içerisinde yaşanan bu sorunun yönetimi sekteye uğratması dolayısıyla 16. yüzyılın ikinci yarısında itibaren ilmiye sınıfı da dâhil olmak üzere bütün kurumlarda ıslahat çalışmaları yapılmaya başlanmıştır¹¹⁰.

17. yüzyılda ilmiye teşkilatı ve ulema her ne kadar devlet nezdinde yıpranma dönemine girmiş olsa da 1600-1789 yıllarını kapsayan dönemde halk üzerinde tebaanın dinî inancı ve gelenekleri dolayısıyla inşa edilen camiler, mescitler, medreseler ve okullar aracılığıyla nüfuzları bir müddet daha devam etmiştir¹¹¹. Fakat XVII. yüzyılda İlmiye Teşkilatı siyaset içerisindeki ağırlığını artırmış ve kendi içerisinde yaşanan rekabet dolayısıyla içten bölünmeler yaşamaya başlamıştır. Seyfiye, ilmiye ve Kalemiye teşkilatları birbirinden ayrılmış; ardından ülkenin eğitim ve yargı müesseseleri ilmiye sınıfı mensuplarının özel etkinlik alanına dönüşmüştür¹¹². Bu dönem itibarıyla ilmiye teşkilatı siyasete karışmakla kalmamış; *caize* (hediye) adı altında gelenek haline getirilen rüşvetlerin alındığı, lüks bir hayat yaşanıldığı, devlet kademelerinin liyakatsizleştiği ve teşkilatın yazılı ve sözlü kurallarına uyulmadığı çeşitli yozlaşmalara sahne olmuştur¹¹³. “Bu durum ulema etkisi dışında gelişmiş ve bunun temel sebebi Osmanlı hükümdar geleneğinin değişmesi olarak nitelendirilmiştir”¹¹⁴.

Nitekim 1603 senesinde tahta çıkan I. Ahmed ve onun saltanatıyla başlayan küçük yaşta tahta çıkma geleneği saraydaki otoriteyi boşluğa düşürmüş, dengeleri değiştirmiş ve güç, artık saraya nüfuz eden seyfiye ve ilmiye sınıfı teşkilatının eline geçmiştir. Devlet içerisinde özerk bir güç oluşturan teşkilat üyeleri diğer zümreler tarafından da güçlenmek

¹¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 241.

¹¹¹ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004), 27-29.

¹¹² Burcu Akça Eyiler, “20. Yüzyıl'da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre),” Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2019).

¹¹³ Atik, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, 33-36.

¹¹⁴ Burcu Akça Eyiler, “20. Yüzyıl'da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre).” 14.

adına yanlarına çekilmek istenmiştir. Çeşitli çekişmeler ve karışıklıklar neticesinde ilmiye sınıfı asıl görevinden uzaklaşmış, ilim yolundan sapmıştır¹¹⁵.

Koçi Bey yazdığı risalesinde¹¹⁶ ilmiye sınıfının içerisinde bulunduğu buhran durumunu ifade edip teşkilatın eski hâlini şu şekilde ifade etmiştir: “İlim yolu gayet temiz ve derli toplu idi. O yüzden içlerinde cahil ve yabancı olmayıp, her biri yolu ile geldiğinden kadı ve müderrislerden hepsi, bilgisi ve dini mükemmel, ırz ve vakar sahibi adamlar olup, müderris olduğu takdirde mübarek ilme, mansıb sahibi olduğu takdirde din ve devlete doğrulukla hizmet edüp halka gayet faydalı olurdu. İlmiyeye ait yüksek makamların şunun bunun aracılığıyla verilmesi doğru değildir. En bilgili hangisi ise ona verilmek gerektir. Medreseler dahi ilmi incelikler çıkarmaya kadir olanlara gerektir. Bir cahilin, sırf eskidir diye bir âlimin önüne geçirilmesi haksızlıktır¹¹⁷.”

XVI. yüzyılın sonralarına doğru devlet her bir müessesesinde meydana gelen bozulmaların ıslahı için çeşitli modernleşme adımları atmaya başlamıştır. 17. yüzyıldan itibaren atılan adımlar XVIII ve XIX. yüzyıllarda da devam etmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında hem III. Ahmed hem de I. Mahmud ilmiye sınıfını içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtarmak adına yeni fermanlar çıkartmışlardır¹¹⁸.

Karışıklık ve kargaşa ortamının ulema ve ulema sınıfına zarar verip itibarını sarstığını fark eden aydın sınıflar durumu gerekli yerlere bildirerek çeşitli düzenlemelerle sınıfın eski ve asıl niteliğini tekrar kazanması için uğraş vermişlerdir. Bilhassa XVIII. yüzyılda girişilen ıslah çalışmalarına sözlü olarak destek verdikleri gibi yeri geldiğinde de yeniliğin öncüsü olmayı, ciddi ve mühim roller üstlenmeyi amaç bilmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Damat Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi aktif rol üstlenen sadrazamlar ulemanın içerisinde olduğu bu durumdan kısa sürede çıkabilmesine yardımcı olabilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir¹¹⁹. Cahid Baltacı *Osmanlı Medreseleri* isimli eserinde XVI. yüzyıla ait ıslah çalışmaları için çıkarılan kanunnamelerden şu şekilde bahsetmiştir:

Birinci kanunnâmenin II. Selim veya III. Murad devrine aid olması muhtemel görülmektedir. Kanunnâme, bilhassa müderris ve talebelerin uymaları gereken kâideler bakımından ehemmiyetlidir. Yine tarihsiz olan ve II. Selim devrinde kaleme alındığı tahmin olunan ikinci kanunnâme de, bilhassa, o devrin medreselerinde okutulması gereken ders ve kitapları bildirmesi bakımından şâyan-ı dikkattir. 29 Şevval 983 tarihini taşıyan kanunnâme ise, İstanbul kadısı Müderriszâde’ye hitaben yazılmış, Edirne ve Bursa kadılarına da birer sûret gönderilerek müderrislere intikal ettirilmiştir. Kanunnâme,

¹¹⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. I, İslam Tarih, (İstanbul: Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), 248.

¹¹⁶ 1600’lü yıllarda tahta çıkan IV. Murad ve Sultan İbrahim’e devlet idaresi ve işleyişi hakkında yol göstermek maksadıyla kaleme aldığı risalelerle ün salmış bir müelliftir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Faruk Akün, “Koçi Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 143-148.

¹¹⁷ Günçe, *III. Selim Dönemi Ulemâ-Siyaset İlişkisi*, 86.

¹¹⁸ Mehmet İpşirli, “İlmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 141-145.

¹¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, 296.

ilmiye sınıfındaki bozukluklardan bahisten sonra, bilhassa medreselerdeki tedris müddetlerini açıkça belirtmesi bakımından ehemmiyetlidir. 1006/1598 tarihli kanunnâme, padişahın emriyle mevaliden mürekkep bir hey'et tarafından hazırlanmış olması sebebiyle diğerlerine nisbetle daha şümüllü olup, medreselerdeki tedris müddetini yeniden tanzim etmekte, bozulan mülazemet usulünü düzeltmekte, müderris ve kadılarına ait yeni hükümler getirmekte ve ilmiye mensupları arasına karışan bazı eşkıyaya dikkati çekmektedir¹²⁰.

Aynı kapsamda XVII. yüzyılda IV. Murad tarafından Rumeli Kadı askeri Nuh Efendi'ye hitaben çıkarılan kanunnamede ilmiye sınıfının nasıl bir karışıklık içerisinde olduğunu ifade etmek ve mevzulara dikkat çekmek adına şu ifadelerle yer verilmiştir:

Ulema zümresinin düzeni mükemmel iken bir süreden beri dikkat edilmediğinden aralarına, layık olmayan kişiler karışmış, iyi ile kötü arasını ayırmak zorlaşmıştır. Bundan böyle, tekrar kadılar, müderrisler, danışmendler ve mülâzimlerin durumları ile yakından ilgilenilecek, eskiden beri 'dusturü'l-amel' olan kaidelere riayet edilecektir"¹²¹. Anlaşılabacağı üzere ilmiye sınıfı içerisinde, fark edilmesi zor olacak şekilde, illegal yollardan geçişler olmuş bu da sınıfın itibarını ve geçmişten gelen tüm genini bozmuştur.

Yenilikçi ve büyük beklentilerle tahta çıkan bir padişah olarak 1789'da Osmanlı Devleti tahtına geçen Sultan III. Selim¹²², yönetim dâhil olmak üzere ülkenin birçok kademesinde yaşanan sorunların farkına varmış ve devletin her kademesinde yapmayı planladığı ıslahat çalışmalarında önceliği ilmiye teşkilatına vermiştir¹²³. Onun saltanatı sırasında Kazasker Hamîdîzâde'ye ve daha sonra Şeyhülislam Dürrişâde Mehmed Ârif Efendi'ye hitaben ferman çıkarılmış ve bu fermanlarda kadılık kurumu içerisinde yapılması gereken ıslahat çalışmalarına ve önlemlere hususen değinilmiştir. Ayrıca gerekli görülen bu önemlerin başarılı sonuçlanması için başta şeyhülislam olmak üzere bütün resmî görevlilerin dünya malına olan düşkünlüklerini bir kenara bırakması, başında oldukları makamların ciddiyetini ve önemini kavramaları mevzusu ifade edilmiştir¹²⁴.

III. Selim 1792 yılında ilmiye teşkilatı sahasında farklı ıslahat çalışmaları yapmıştır. Yapılan düzenlemeler Osman Özkul tarafından şu şekilde aktarılmıştır: "Devletin belirli makamlarına nâib tayin edilip bunların şer'i konularda ne kadar ehil olup olmadığını tespit etmek adına uyarılmaları, gönderilen naiblerin gönderildiği kazadan

¹²⁰ Günçe, *III. Selim Dönemi Ulemâ-Siyaset İlişkisi*, 95.

¹²¹ Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları* C. 7, S. 08, 1988, 283.

¹²² Sultan Selim doğduğunda devleti her türlü sıkıntıdan kurtaracak, modernize edecek, girdiği her mücadeleni muzafferle çıkacak *Sahipkiran* bir inançla büyütülmüştür. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kemal Beydilli, "Selim III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 420-425.

¹²³ İpşirli, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)", 144.

¹²⁴ Osman Özkul, "III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları (1789-1807)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, (İstanbul 1996):130, 1996.

sağladığı gelir harici kendisine *şehriye*¹²⁵ ve *haraç*¹²⁶ gibi ek bir ödemenin yapılmayacağı, liyakatsizliğin önüne geçilebilmesi adına sınavsız mülazemet verilmemesi, gerekli olan üç aylık görevi yerine getirmeyen hiç kimsenin rütbe alamaması, hakkı olmadan da kimseye rütbe verilmemesi” gibi konular üzerinde ıslah çalışmaları yapılmıştır¹²⁷. Fakat alınan bu önlemler caydırıcı veya önleyici mahiyette olmamış; olumsuzlukları hafifletmeden ibaret kalmıştır. Hatta zaman geçtikçe uygulanamamış; durumun mahiyeti daha da kötü bir hâl almıştır. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa bu durum hakkında şu ifadeleri kullanmıştır;

Bunca yıldır gelişen ve baş veren hastalık hâline gelen karışıklıkların birdenbire ortadan kaldırılmasına, bu mesleğin yetkileri ile direnmesi ve taassubu engel oluyordu. Bu nedenle bu mesleğin kısa süre içinde aslına dönüşmesi çok güç ve hemen olacak şey değildi¹²⁸.

Yapılan düzenlemeler ile XIX. yüzyıldan itibaren ulemanın eğitim ve hukuk sistemi üzerindeki tekeli kırılmış ve yerleri başka bürolara bırakılmıştır. Ulemaya maddi gelir sağlayan vakıf gelirleri ise sorumlu kurum olarak Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin kurulması ile tamamen devlete bağlanmıştır. Dolayısıyla ulemanın kendi içerisinde yaşadığı itibar kaybı üzerine bir de maddi bir güç kaybı eklenmiştir. Ancak aldığı eğitimin sağlamlığı ile dönemin sosyokültürel özelliklerini iyi kavramış, görevi haricinde başka yollara sapmamış olan ulema mensuplarını ise Tanzimat’la beraber kurulan yeni eğitim ve adliyeyle ilgili kurumlarda istihdam edebilecek alanlar oluşturulmuştur¹²⁹.

Sonuç olarak ilmiye sınıfı yapılan ıslahat çalışmaları ile ne kadar düzenlemelere ve yeniliklere gitmiş olsa da kaçınılmaz bir şekilde yıldan yıla önemini ve muhtevasını kaybetmiş, içerisindeki bozulmalar artık normal bir durum olarak görülmeye başlanmıştır. Planlanan ıslah çalışmalarının dışarıdan bir güçle uygulanamayacağı anlaşılırken asıl değişimin iç dinamiklerle kısa sürede meydana getirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kubbealtı Lügati, “Şehriye”, <http://lugatim.com>.

¹²⁶ Kubbealtı Lügati, “Haraç-Harac”, <http://lugatim.com>

¹²⁷ Özkul, “III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları.” 131.

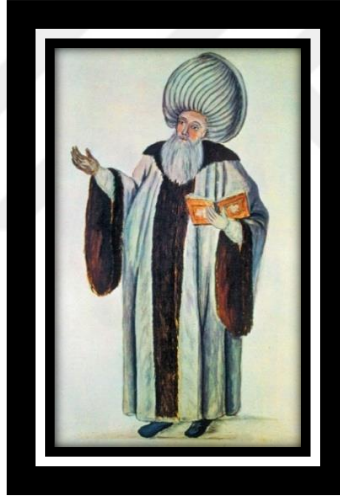
¹²⁸ Günçe, “III. Selim Dönemi Ulemâ-Siyaset İlişkisi” 80-85.

¹²⁹ İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, 5.

BÖLÜM II: İLMİYE TEŞKİLATI MENSUPLARI

2.1. ŞEYHÜLİSLÂM

İslam dünyasında IV. (H.) yüzyılın ikinci yarısında Horasan’da ortaya çıkmış olan bu şeref ünvanı “*yaşlı kimse, reis ve bilge*” kavramlarını karşılayan *şeyh* ve *İslam* kelimelerinin birleşmesinden doğmuştur¹³⁰. Ayrıca şeyhülislamlık¹³¹ tabiri fıkıhla uğraşan ve fıkıhla ilgili bilim yapan kişiler arasında doğan karışık meseleleri çözebilen âlimleri ifade etmek için de kullanılmıştır¹³². Bu unvanın bir kuruma dönüşümü ise Osmanlı Devleti zamanında gerçekleşmiştir. Kurumun başına gelen ilk kişinin kim olduğu hakkında birden fazla görüş olsa da dinî otorite boşluğu meydana gelmesi dolayısıyla bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıkan makama ilk olarak II. Murad döneminde Molla Fenari’nin getirildiği fikri kabul edilmiştir¹³³.

Resim 7. Şeyhülislâm
(Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft, İstanbul 1966, lv. 3)

1424 yılında Molla Şemseddin Fenari’nin teşrifleri ile kurumsal bir makama dönüşen şeyhülislamlık, yaklaşık olarak beş asır boyunca din ve dine dair her türlü konuya başkanlık yapmış ve Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar da varlığını devam ettirmiştir. Nitekim 1 Kasım 1922’de Saltanatın kaldırılmasıyla dönemin hükûmet

¹³⁰ Burcu Akça Eyiler, “20. Yüzyıl’da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre).” 18.

¹³¹ Şeyhülislâm; Osmanlı İmparatorluğu yönetim teşkilatlarından biri olan İlmîye kurumunun başında olan âlime verilen unvandır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 91-96.

¹³² İlhami Yurdakul, *Osmanlı Merkez İlmîye Teşkilatında Reform*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2008), 20.

¹³³ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 234.

kabinesinde bulunan Mehmed Nuri Efendi altı asırlık Osmanlı İmparatorluğu'nun son şeyhülislamı olmuştur. Bu süreç içerisinde şeyhülislamlık makamında 129 kez şeyhülislam değişikliği olmuştur.¹³⁴ Makamda en uzun kalan ise 28 yıl 11 aylık hizmetiyle Ebussuud Efendi'dir. Ardında gelen Molla Fahreddin 24 yıl, Zenbilli Ali Cemali Efendi ise 23 sene bu görevde kalarak devlete hizmet etmiştir¹³⁵.

Ebussuud Efendi, şeyhülislamlığın başına gelene kadar bu göreve büyük kadılık veya müderrislik yapan kişilerden birileri tayin edilirken Ebussuud Efendi'den itibaren şeyhülislamlık görevi nadiren Anadolu, çoğunlukla da Rumeli Kazaskerine verilmeye başlanmıştır¹³⁶. Ancak şeyhülislam olabilmek uzun bir süreç gerektiriyordu. Çünkü bir ilmiye mensubunun bu makama gelebilmek için ilk olarak ortalama 15-20 yıl müderrislik, İstanbul Kadılığı, Anadolu Kazaskerliği ve Rumeli Kazaskerliği gibi hizmetlerde bulunması gerekiyordu. Geçirilen bu süreç dolayısıyla makama gelen kişinin yaş ortalaması genelde yüksek olurdu¹³⁷. Bu görevlerin tamamını yerine getiren kişi daha sonrasında ise sadrazamın arzıyla padişah tarafından göreve tayin edilirdi. Şeyhülislamın belirlenmesinde bazen sadrazamın rolü büyük olmuş, bazen de padişah kendi istediği kişiyi doğrudan bu göreve getirmiştir¹³⁸.

Başlangıçta devletin dine ve din adımına bakışı, kültür ve geleneğe verdiği önem doğrultusunda şeyhülislam kayd-ı hayat şartıyla göreve getirilir ve ölene kadar azledilmezdi. Ancak Kanuni'den itibaren, vezir-i azamla ilişkisinde yaşadığı bozukluk veyahut vezir-i azam hakkında padişaha şikâyetle bulunması ya da hakkında çıkan çeşitli dedikodular bu geleneğin bozulmasına neden olmuş ve gerektiğinde şeyhülislam görevinden azledilmiştir¹³⁹. Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet anlayışı sadrazamı bile idama götürürken şeyhülislam, cezaların en büyüğü olan idam cezasından muaf kılınan tek kişidir. Ancak bazı usulsüzlükleri ve yolsuzlukları nedeniyle *Ahi-zâde Hüseyin*

¹³⁴ İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, 247

¹³⁵ Kazıcı, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, 240.

¹³⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 178.

¹³⁷ Mehmet Fatih Özer, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı Araştırmalarında Kullanılabilecek Temel Kaynaklar," 16. "Ancak Hoca Saadettin Efendizâde Mehmed Çelebi Efendi 33 yaşında olağanüstü zekâ ve dirayeti sayesinde şeyhülislam olmuştur. Yine Hoca Sadettinzâde Mehmed Esad Efendi 45 yaşında, Çatalcalı Ali Efendi 43 yaşında, Mekkizâde Mustafa Asım Efendi 44 yaşında, Hasan Hayrullah Efendi 40 yaşında ve Cemaleddin Efendi 43 yaşında iken bu ulvi makama yükselmişlerdir".

¹³⁸ Mehmet Fatih Özer, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı Araştırmalarında Kullanılabilecek Temel Kaynaklar," 16

¹³⁹ Ekrem Sarıkoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0 (5), 1982, 199.

Efendi, Hoca-zâde Mesud Efendi ve Seyyid Feyzullah Efendi bu muafiyete rağmen idam edilmişlerdir. Daha sonra idam edilen bu şeyhülislamlara *şehitlik* rütbesi verilmiştir¹⁴⁰.

Şeyhülislamın görevi; Müslüman reayanın dinî ve şer’i konulardan yaşadığı sıkıntıları gidermek, dine karşı yöneltilen sorulara cevaplar vermek, hususi devlet işlerinde görüş belirtmek, savaş ve barış mevzuları olmak üzere idari, mali, askeri ve sosyal alanlarda yapılmak istenen ıslah çalışmalarında fikir vermektir. Yaptığı hizmetleri karşılığında aldığı cüz’i miktarlarda ücret alırlardı. Bu ücret de ortalama 500 akçe maaş alan bir kazaskerin maaşının beşte birine denk gelmiştir¹⁴¹.

XVIII. yüzyıl itibarıyla şeyhülislamlığın *Ağakapısı*’na¹⁴² taşınarak bir devlet dairesi hâline dönüşmesiyle beraber şeyhülislam bir hükûmet üyesi olarak sayılmıştır. II. Mahmud’un saltanatında önceden Divan-ı Hümayun ’da olmayan şeyhülislamlar kazaskerlerin yerine toplantılara katılmışlardır. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu modernleşme ve batılılaşma sürecine girince şeyhülislamların devlet içerisindeki etkisi azalmaya başlamıştır. 1868’de Şura-yı Devlet’in¹⁴³ kurulması da şeyhülislamların etkinlik alanlarını daraltan önemli bir hamle olmuştur 1878’de kurulan Adliye Nezâreti’nin işleyişi altında kurulan idari ve ceza mahkemeleri şeyhülislamlık kurumunun alanını daha çok daraltmış iyice etkisiz bırakmıştır. Devletin ve sürecin işleyişi doğrultusunda son Şeyhülislam Mehmed Nuri Efendi’nin başkanlığını yaptığı şeyhülislamlık 3 Mart 1924’te hilafetin kaldırılmasıyla beraber makam Diyanet İşleri Başkanlığı’na dönüşmüştür¹⁴⁴.

2.1.1. Şeyhülislâm’ın Yardımcıları

2.1.1.1. Fetva Emîni

Fetva emîni, “fetva” ve “emin” kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturmuş bir terimdir. Anlamları itibarıyla fetva, çözüme kavuşturulmayan meselelere açıklık getiren, çözüme kavuşturan hüküm şeklinde ifade edilirken, emin ibaresi,

¹⁴⁰ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 12.

¹⁴¹ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 99-100.

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, “Ağakapısı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 462-464.

¹⁴³ Şûrâ-yı Devlet; Günümüzde Danıştay’a denk gelen Osmanlı Devleti Yüksek Yargı Kurumudur. 1868-1922 yılları süresince görev yapmıştır. Kurumun temelleri II. Mahmud tarafından 1837 kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, “Şûrâ-yı Devlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 236-239.

¹⁴⁴ Burcu Akça Eyiler, “20. Yüzyıl’da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre).” 19.

kendisine inanılan, güvenilen, şüphe duyulmayan kişi veya kişiler şeklinde tanımlanmıştır. Dolayısıyla fetva emini terimi de fetva konusunda kendisine güvenilen, itibar sahibi; şer'i meseleler konusunda fetvaların hazırlanması ve kontrol edilmesi görevini üstlenen kimsedir.

Fetvâ emini unvanıyla resmî bir sıfat taşıyan görevlinin merkez teşkilatında bulunduğu, bu konuyla ilgilenen araştırmacıların ortak kanaati olmakla birlikte; bazı araştırmacılar taşra teşkilatlarında da fetvâ eminlerinin bulunduğunu ileri sürmektedirler. Örneğin, fetvâ eminleri hakkında bilgi veren Altınbaş, “Şunu arzedelim ki, bizim bahsettiğimiz fetvâ eminleri, Pâyitaht'ta şeyhülislamın refakatinde bulunan fetvâ eminleridir. Suriye gibi bazı vilayetlerde, eyaletlerde müftü efendilerin refakatlerinde meseleleri arayıp bulmaya memur olan fetvâ eminleri değildir” derken merkez teşkilatı dışında da fetvâ eminleri olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde Koca, Altınbaş'a atıf yapmak suretiyle benzer görüşü paylaşmaktadır¹⁴⁵.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl itibarıyla devlet içerisindeki çeşitli kurumlarda düzenlemeye gitmiş, yapmış olduğu değişikliklerle kurumlar içerisindeki işleyişi belirli bir sisteme bağlamıştır. Bununla beraber bu kurumlarda çalışanların görev ve sorumluluk kapsamı daha da netleştirilmiştir. Esas itibarıyla fetvâ emini olmak üzere fetvahane kurumunun içerisinde bulunan bütün görevliler şeyhülislamın idaresi altında yer alır ve bütün işleri onun adına yürütürdü. Bu minvalde fetva eminleri, fetvaların hazırlanmasını ve okunma işlevini de yerini getirirlerdi¹⁴⁶.

2.1.1.2. Fetvâ Emmini Muavini

Fetvahâne kurumu ve bu kurumun çalışanlarını tarihsel bağlamda değerlendirdiğimizde fetvâ emini muavinin kurum içerisindeki varlığı ve faaliyete geçişi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine denk gelmiştir. İlk fetva emini 1907 yılında göreve tayin edilen Mehmed Rebî Efendi'dir. Süreç içerisinde Fetvâ Emmini Muavini sayısı ikiye çıkartılmıştır. Fetva emini muavinleri fetva emininin imza yetkisini kullanmış ve onu temsil ederek yardımcı olmaya çalışmıştır¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Talip Ayar, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Fetvâ Eminlerinin Görevleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, 2012, 406.

¹⁴⁶ Talip Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (İslam Tarihi Bilim Dalı), Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi, 2011).

¹⁴⁷ Talip Ayar, “Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922).” 92.

2.1.1.3. Sermüsevvid/Reîsü'l-Müsevvidîn

Müsevvid, fetva emininin emri altında çalışır, fetva için gönderilmiş olan dava suretlerini inceleyip tarihlendirirdi. Gerekli durumda davanın görüşülmesi için Fetva Odası'nda konunun ayrıntılarıyla tartışılıp müzakere edilmesini sağlar ve buradan çıkan sonucu direkt olarak fetva eminine bildirirdi. İlâmât Odası'ndan ya da ferdi olarak yapılan fetva başvurularının takip eder, gerekli içerik araştırmasını yapar ve ardından lüzumlu gördüğü fetva isteklerini müzakereye sunardı. Müteakibinde çıkan kararı fetva eminine beyan ederdi. Ayrıca sermüsevvid cevabı kolaylıkla bilinen, basit konularda fetva eminine başvurmadan kararı Fetvâ Odasıyla görüşerek verebilirdi¹⁴⁸.

2.2. KÂTİP

Sözlükte anlamı itibarıyla *ketb* yazmak fiilinden türetilmiş bir ism-i fail olan kâtip; sekreter, yazıcı, yazı işlerini yürüten, muharrir kimse anlamına gelmektedir. Kelimenin çoğul kullanımı ise *küttâb*, *ketebe* şeklinde olmuştur. Ayrıca Kur'an'da da altı yerde kâtip kelimesinden bahsedilmiştir¹⁴⁹. Kâtiplik kurumu yazının icat edilmesiyle beraber ortaya çıkmış ve zamanla Mısır ve Mezopotamya gibi medeniyetlerde en saygın mesleklerden birisi haline gelmiştir. İslamiyet öncesinde Arap kabileleri arasına yayılmış; kabileler hem kendileriyle ilgili bilgileri kaydetmişlerdir. Arap kabileleri için çeşitli antlaşmaları, mektupları, ticari hesapları kayda geçirmek önemli sayılmıştır. Nitekim Arap lisanında kullanılan pek çok kelime yazı, yazı işleri ve kâtipliğin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca İslam kaynaklarına göre her peygamberin kâtipleri vardı ve Hz. İsa'nın yardımcıları aynı zamanda onun kâtipleriydi¹⁵⁰.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde dönemin her İslam halifesinin hem bir özel kâtibi hem de çeşitli sorumlulukları olan görevli kâtipleri bulunmaktaydı. Mustafa Sabri Küçükbaşcı kaleme bahsi geçen durumla ilgili şu örnekleri aktarmıştır; “Hz. Ebû Bekir'in, yaptığı istişarelerden sonra özel kâtibi Osman b. Affân'a yerine Hz. Ömer'i bıraktığını açıklayan bir ahidnâme yazdırdığı bilinmektedir. Hz. Ebû Bekir, Resûlullah'ın sır kâtibi Huzeyfe b. Yemân ile Osman b. Huneyf'i haraç kâtibi olarak Sevâd'a göndermiş, onlar da Sâsânî kâtiplerinin uygulamalarından yararlanarak bu bölgeden alınacak vergiyi hesaplamışlardı¹⁵¹.

Türk devletlerinde dışişleri ile ilgili kararları yazan ve gerekli bürolara ulaştıran görevliler bulunmaktaydı. Bu görevliler kararları yazan bitikçilerle (yazıcı), mühür

¹⁴⁸ Talip Ayar, “Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922).” 93.

¹⁴⁹ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul 2022, 49-52.

¹⁵⁰ Küçükbaşcı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 49.

¹⁵¹ Küçükbaşcı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 49.

işlerine bakan damgacılar (tamgacı) idi. Kelimeler köken bakımından incelendiğinde kesin olmamakla birlikte bitikçi tabiri Uygurlarda dönemin kâtipleri tarafından Moğol dili literatürüne dâhil edilmiş; Moğol ve Türk devletlerinde mali-idari alanların görevli tüm memurlarını içerisine alabileceği bir anlam yüklenilmiştir. Ayrıca Oğuzlar elçi ve habercilere kâtip anlamındaki “yazıgçı” ibaresini kullanırken, kendilerinden önce de kâtiplere “*ılunga*” terimini kullanmışlardır¹⁵².

2.2.1.Osmanlı Devleti’nde Kâtiplik

Osmanlı Devleti’nde kâtip ve kâtiplik kurumunun varoluş izleri ilk olarak Orhan Bey dönemine dayanmaktadır. Bu yargıyı Erhan Afyoncu ve Recep Ahışalı “Bu dönemden kalmış az sayıdaki belge, kitâbet usullerini iyi bilen bir kâtip zümresiyle bunları örgütleyen merkezî bir dairenin olduğunu ortaya koymaktadır” şeklinde ifade ederek açıklamışlardır. Ayrıca bu ifadeyi; “XIV. yüzyılın ilk yarısında İlhanlı malî bürokrasisine dair eserlerin Bursa’da istinsah edilmiş nüshalarına rastlanması da bunu doğrular” kanısı ile desteklemişlerdir. Osmanlı padişahları, devletin çeşitli kurum ve kuruluşunun teşkilatlanmasında olduğu gibi kâtipliğin de işleyişini bir sisteme bağlamada Türk-İslam devletlerinin geleneğini devam ettirmiştir. Özellikle bahsi geçen kâtiplik sınıfının teşkilatlanmasında İlhanlıların ve Anadolu Selçukluların önemli katkısı olmuştur¹⁵³.

Resim 8. Kuşağında Divitle Başkâtip
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/katip#2-osmanli-donemi>)

¹⁵² Küçükbaşçı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 50.

¹⁵³ Erhan Afyoncu, Recep Ahışalı, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, 53.

Osmanlı Devleti Klasik Dönemi'nde kâtipler merkez bürokrasisi içinde Dîvân-ı Hümâyûn, defterdarlık ve defterhaneden oluşan üç ana ve üç farklı devlet dairesinde faaliyet göstermekteydiler. Fakat devletin her anlamda büyümesi ve artan iş gücü dolayısıyla divan-ı hümayûn ve defterdarlık bünyesinde var olan ve yazı işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan kâtiplik kurumunun görev ve sorumlulukları ortaya çıkan alt odalarda yerine getirilmeye başlanmıştır. İş yükü çok olan odalar maliye bürokrasisine ait odalar idi. Buralarda çalışmakta olan kâtipler XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren halife tabiriyle anılmış ve kendi içlerinde alt-üst hiyerarşi sistemi oluşturmuşlardır. Bu sistemle maliye dairesi kâtipleri birinci, ikinci, üçüncü halife şeklinde sıralanmışlardır. Görev yapmakta olan kâtiplerden herhangi birinin yaşadığı sağlık problemi ya da ayrılma gibi durumlarda altındaki halife hemen onun yerine atanırdı¹⁵⁴.

Dini ve askerî kurumlarda da aktif çalışan kâtipler bulunmaktaydı. Askeri kurumlarda çalışanlar; yeniçeri ve kapıkulu sipahilerinin içerisinde yer alır ve onların maaş, tayin ve görevden azledilme gibi işlerini yürütürlerdi. Dini kurumlarda çalışanlar; şeyhülislamlık ve kazaskerlik makamlarının yazı işlerini yürütürdü. Osmanlı Devleti yönetim teşkilatının birçok sınıfında olduğu gibi kâtiplikte de bürokrasi merkez ve taşra olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Taşrada beylerbeyi odalarında çalışan kâtipler hem bulundukları eyalet içerisinde hem de merkezle yapılan yazışmaları yürütürlerdi. Sınır bölgelerde ise bu işi bölgeyi ve bölgenin lisanını bilen kâtipler yapmaktaydılar¹⁵⁵.

Resim 9. Topkapı Sarayı'nda Dîvân-ı Hümâyûn Kâtiplerinin Çalıştığı Yerden Bir Bölüm
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/katip>)

¹⁵⁴ Afyoncu, Ahışalı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 53.

¹⁵⁵ Afyoncu, Ahışalı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 53.

Nezaretler öncesi klasik Osmanlı bürokrasisindeki odalar yalnız devletin yazı işlerinin yürütüldüğü yerler olarak kalmamış; aynı zamanda sistemli bir şekilde memur yetiştiren eğitim kurumları olmuştur. Kâtip olması istenen çocuklar bu kurumlara ortalama 8-10 yaşlarında çırak (şâkird) olarak katılır ve dairenin tecrübeli ve kıdemli kâtiplerinden yazı, hesap, kitâbet, defter tutma gibi konularda dersler alırlardı. Ancak şâkirdler aldıkları eğitimler sonucunda kısa sürede kâtiplik mesleğine giriş yapamaz ve dolayısıyla tamamen tecrübe kazanıp işi öğrenene değin yalnız belgelerin getir götür işiyle uğraşırlardı¹⁵⁶.

Çeşitli kalemlerde istihdam edilen çocuklara yazı yazabilecek duruma gelip ustalaştıklarında ilk olarak yazdıkları tezkireler ve hükümler gibi belgelerde kullanacakları mahlaslar verilir ve ardından boş kadro bulunduğu vakitte kâtiplik mesleğine tayin olunurlardı. Fakat bu durum Tanzimat dönemi ile gelen modernleşme ve ıslah çalışmaları sırasında son bulmuştur. Bu dönemden itibaren memur yetiştirmek üzere Mekteb-i Maârif-i Adliyye¹⁵⁷ ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye gibi okullar öne çıkmıştır¹⁵⁸.

Osmanlı bürokrasisinde işlerin sistemli bir şekilde yürütülmesinde en önemli rolü kâtipler üstlenmekteydi. Devletin her türlü yazışması kâtiplerin elinden çıktığından devlete ve devlet içerisindeki her türlü kademeye ait sırra vakıf olması dolayısıyla bu mesleğe çok fazla önem verilmekteydi. Bu hassasiyetin ifade edilebilmesi adına Erhan Afyoncu ve Recep Ahışhalı; “Yavuz Sultan Selim zamanında, çavuşlarla kâtiplerin arasında teşrifatta kimin önde olacağı konusundaki bir meselede padişah, kâtiplerin *esrâr-ı saltanat* olması hasebiyle daha önde gelmesi gerektiği yönünde karar vermiştir” şeklinde bir aktarımda bulunmuşlardır¹⁵⁹.

Kâtipler; ferman, berat, tezkire vb. belgelerin hazırlanması ve suretinin kayda geçirilmesi diğer kalemlere mahsus defterlerin tutulması ve çeşitli haber yazılarının dikte edilmesi gibi görevlere sahipti. Osmanlı merkez teşkilatının bünyesinde çalışan kâtiplerin

¹⁵⁶ Nuri Kavak, “Osmanlı Muhakeme Sisteminde Kâtiplik Mesleğinin Yeri ve Önemi”, *Pjess* 2, S. 2 (2015): 1-10

¹⁵⁷ II. Mahmud döneminde kurulmuş olan ilk modern okuldur. Osmanlı devlet bürokrasisi için kalifiye ve nitelikli memur yetiştirmeyi amaçlar. Mektebin kuruluş nedenlerinin başında devlet yönetim teşkilatında doğmuş olan çeşitli ihtiyaçlara cevap verilebilecek sistemli bir eğitim anlayışının olmamasıdır. Bundan dolayıdır ki bu mektebin kuruluşu II. Mahmud’la gelen ıslah çalışmaları neticesinde elzem görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ali Akyıldız, “Mekteb-i Maârif-İ Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. EK- 2, TDV Yayınları, Ankara 2019, 236-238.

¹⁵⁸ Afyoncu, Ahışhalı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 53.

¹⁵⁹ Afyoncu, Ahışhalı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 53.

farklı ve önemli olan diğer bir görevi; sefer zamanı orduyla beraber sefere katılmak, savaş alanlarında yapmakla sorumlu oldukları görevleri yerine getirmeye devam etmekte. Özellikle sefer sırasında devlet dairelerine ait defterleri de korumakla mükellef tutulmuşlardır. Bu meseleye verdikleri önemi Erhan Afyoncu ve Recep Ahışhalı şu şekilde açıklamıştır:

XVII. yüzyıl başlarında merkezdeki işlerini yürütmek üzere Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne kırk kişilik, defterhâneye ise on beş kişilik kıdemli kâtip kadrosu tahsis edilmiştir. Kırklı ve on beşli kâtip adı verilen bu kişilerin dışındaki bütün divan ve defterhâne kâtiplerinin seferde bulunması gerekmektedir. Yapılan yoklamalarda seferde mevcut bulunmayan kâtiplerin ellerindeki timar veya ulûfe gibi gelir kaynakları alınırdı¹⁶⁰.

Aslî görevleri yanında kâtipler cizye/avarız gibi vergilerin toplanması ve devlet adamlarından bazılarının terekelerinin tutanak altına alınmasıyla da ilgilenebilmişlerdir. Gerekli görüldüğünde merkezdeki kâtipler mübâşir olarak taşrada farklı konuların denetimini yapmışlardır. Görev süreleri oldukça uzundur. Ağır hastalık, yaşlılık veya emeklilik gibi zorunluluklar olmadığı durumda memuriyetten ayrıldıkları pek görülmemiş, hatta ölene dek çalışmaya devam etmişlerdir. Çalışma sürelerine bakıldığında Elli yıldan fazla çalışan kâtiplere rastlandığı gibi doksan yaşını geçtiği halde kâtiplik yapanlara da rastlanılmıştır¹⁶¹.

Osmanlının devlet bürokrasisinde kâtiplerin çalışma saati sabah namazının ardından başlamaktaydı. Birçok defa işe geç gelinip erken gidilmesinin önlenmesi için emir çıkarılması kâtiplerin zaman zaman mesai saatlerine uymadıkları ve görevlerini aksattıklarını düşündürmektedir. 27 Nisan 1777'de defterdar dairesine gelen Sadrazam Darendeli Mehmed Paşa mevkûfat kesedârından başka kimseyi göremeyince kâtiplerin ezânî saat 1'de kaleme gelip 10-10.30'da gitmeleri için emir çıkarmıştır. Yine 18 Nisan 1789 tarihli bir hükümde kâtiplerin ezânî saatle yarımda gelip 11'den önce gitmemeleri emredilmiştir. Tarihsiz bir telhiste ise Defterdar Kapısı kâtiplerinin ezânî saatle 2-3'te gelip 10.30-11'de gitmeleri istenmektedir. Bu duruma göre kâtiplerin mesaieleri yaklaşık 9-10 saat sürmekteydi. Mesai saatlerinin başlangıç ve bitişleri de mevsime göre değişmekteydi.

Kâtiplerin hangi günlerde çalışıp hangi günlerde izin yaptıkları tam olarak bilinmemekle beraber 30 Kasım 1774 tarihinde çıkarılan bir emirde pazartesi ve perşembe günleri kalemlerin tatil olduğu belirtilmektedir. Kâtipler mesai saatlerinde kendilerine özgü olarak tasarlanan kıyafetlerle çalışmak zorundaydılar. Bazı kâtipler çeşitli suistimallere karışmışlardır. Sahte evrak hazırlayanlar olduğu gibi kalemlerde işi olan kimselerden fazla para almak için işleri geciktirenlere de rastlanmaktadır. Suistimal yapan kâtipler tesbit edildiğinde işten çıkarma, sürgün, küreğe koyma, el kesme ve idam gibi cezalara çarptırılmışlardır¹⁶².

¹⁶⁰ Afyoncu, Ahışhalı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 53.

¹⁶¹ Erhan Afyoncu, "*Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-İ Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*," (Marmara Üniversitesi, 1997).

¹⁶² Afyoncu, Ahışhalı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 53.

Kâtipler yaptıkları görevlere karşılık devlet tarafından çeşitli aynî ve nakdî maaşlar bağlanmışlar ve ortalama 1000 ile 3000 akçe civarında yıllık kazanç elde etmişlerdir. İçlerinden kıdemli olup atı olanlara devlet ot kaynağı tahsis ederken Dersaadet kâtiplerinin bir kısmının ekmek ve arpa gibi gıda ihtiyaçları karşılanmıştır. Tanzimat’la beraber gelen yenileşme hareketleri sırasında kâtiplerin kazançları bir sisteme bağlanmış ve bu sistem dâhilinde maaş almaya devam etmişlerdir.

2.2.2. Kâtiplik Kurumunun Diğer Görevlileri

2.2.2.1. Müsevvid

Sözlük anlamı itibarıyla müsvedde yapan kişi, bir belgenin müsveddesini hazırlayan yazıcı/kâtip ve taslak yapan kimse manalarına gelmektedir. Ayrıca bazı kamu dairelerinde resmi belge niteliği taşıyan müsvedde metinlerin temize çekilme görevini üstlenen memurlara, yani diğer bir ifadeyle kâtiplere müsevvid denmiştir¹⁶³. Müsevvid ünvanı Meşihat’te Fetva Odası’na bildirilen soruların fetva formuna sokulmasını ve Fetva Emni’ne takdim edilmesini gerçekleştiren görevli için de kullanılmıştır. Bu görevi yerine getiren ortalama müsevvid sayısı ise yaklaşık olarak 28’dir¹⁶⁴.

Fetvâhâne Nizamnâmesi’ne (13 Muharrem 1292/19 Şubat 1875) göre fetvâhânede görevli müsevvid konumunda yirmi kişinin görevlendirileceği, bu kadrodan yer açıldığı takdirde mülâzımlardan kıdemlinin müsevvid olarak atanacağı, reîsü’l-müsevidîn kadılığa nâil olduğunda ikinci müsevvidin, bu göreve ehil değil ise müsevvidler arasında fıkıh ilmine hâkim birisinin başmüsevidlik görevine atanacağı belirtilmiştir. Bu bilgilere göre müsevvidlerin fetvâ dairesinde ihtisas sahibi ve tecrübeli, fıkıh konusunda uzman kişiler arasından ihtimamla seçildikleri anlaşılmaktadır¹⁶⁵.

Fetva odasındaki müsevvidlerin en üst konumunda bulunan görevli kimsedir. Fetva odasının sorumlusudur. Baş müsevvid, fetva için Dersaadet mahkemelerinden iletilmiş olan belgelerin tarihlendirilmesini yapar ve tetkik ettirerek son halini fetva eminliğine arz

¹⁶³ Umut Başar, “Yüzbaşı İhsan’ın Kavâ’id-i İmla ve Tahrîr’inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,” Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2014).

¹⁶⁴ Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislâmlık*, (Ankara: Beyan Yayınları, 2019), 20.

¹⁶⁵ Halis Demir, “Hukûkî Belge Hazırlama Uzmanlarından Birisi Olarak Müsevvid”, *Eskiye / 49* (Haziran 2023), 545.

ederdi¹⁶⁶. Müsevvidler içlerinde var ise en kıdemli olan yoksa fıkıh ilminde yetkini olanı göreve tayin ederlerdi¹⁶⁷.

2.3.2.3.Mübeyyiz

Terim anlamı itibarıyla *beyaz eden* manasına denk gelmektedir. Mübeyyiz devlet dairelerinde yapılan yazışmaların ve fetvahanenin çıkarmış olduğu fetvayı temize çekmekle mükellef olan kişidir. Müsevvidler tarafından hazırlanan müsvedde ilk olarak fetva eminleri tarafından kontrol edilir; ardından beyaza çekme işini yapan mübeyyizlere belgeler teslim edilirdi. Mübeyyiz de beyaza çekme işini yerine getirdikten sonra son olarak şeyhülislama takdim ederdi¹⁶⁸.

2.3.2.4.Müvezzi

Dağıtmak, taksim etmek manasında kullanılmış olan müvezzi ismi resmi kurumlarda evrakların dağıtma işini yapan ve bu işten sorumlu tutulan görevliye verilmiştir¹⁶⁹.

2.3.2.5.Telhisçi

Uzun olan bir belgeyi, yazıyı *özetlemek* kısaltmak manasına telhisçi devlet yönetim bürokrasisinde şeyhülislamın temsilcisi konumunda olup, çeşitli zamanlarda diğer devlet daireleriyle iletişimi sağlardı. Ayrıca şeyhülislamın yapacağı atamalar telhisçinin vasıtasıyla sadrazama bildirilirdi¹⁷⁰.

2.3.2.6. Mektupçu

Günümüzdeki yazı işleri müdürleri ile benzer işler yapan mektupçular, Osmanlı teşrifatında şeyhülislamın divân efendisi veya mühürdarı olarak yer almaktadır. Meşihat Odasından çıkan buyrulduklar, icâzetnameler, tayinler ve beratların yazıldığı bürokrasi odaları tamamıyla mektupçunun emri ve sorumluluğu altındaydı. Şeyhülislamın mührü onun elinde bulunurdu¹⁷¹. Ayrıca Şeyhülislamın

¹⁶⁶ Demir, “Hukûkî Belge Hazırlama Uzmanlarından Birisi Olarak Müsevvid”, 545.

¹⁶⁷ Abdullah Rüştü Kişi, “Meşihat’ten İstanbul Müftülüğü’ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi”, *Din ve Hayat Dergisi*, S. 24, (Şubat) 2015, 64.

¹⁶⁸ Kişi, “Meşihat’ten İstanbul Müftülüğü’ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi”, 64.

¹⁶⁹ Kişi, “Meşihat’ten İstanbul Müftülüğü’ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi”, 64.

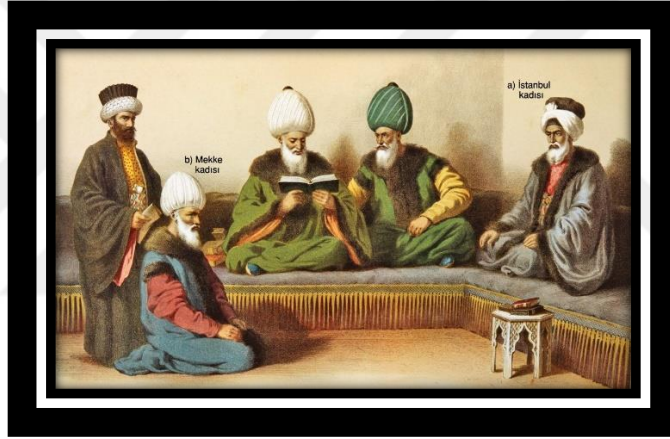
¹⁷⁰ Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, C. 5, S. 42, (Şubat) 1981, 55-56.

¹⁷¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, 198-199.

maiyetindeki bu memurların her birisinin bilhassa kendilerine ait daireleri bulunmaktaydı¹⁷².

2.3. KADI

Kadı kelimesi, köken itibarıyla Arap lisanından türeyen kaza teriminden ortaya çıkmıştır. Fıkıh ilmi açısından bakıldığında kadı kelimesi, insanlar arasında yaşanan bir problemin veya meydana gelen bir husumetin çözüme kavuşturulması adına meselenin görüşülüp, kararın verildiği yetkili mercii tanımlayan makamdır¹⁷³. Turan Gökçe kadılık makamının tanımlanmasını Mecelle’den şu şekilde aktarmıştır; *Beyne “n-nâss vukû bulan dava ve muhâsamayı ahkâm-ı meşrûasına tevfikân fasl ve hasm içün taraf-ı sultânîden nasb ve tâyin olunan hâkimdir*¹⁷⁴.

Resim 10. Kadı
(Ârif Mehmed Paşa, Mecmûa-i Tesâvir-i Osmâniyye, İstanbul 1279)

İslam toplumunun ilk kadısı Hz. Muhammed’dir. Halifeler dönemine gelindiğinde kadılık halifenin en önemli görevlerinden biri sayılmış ve bu vasfı dönemin halifesi yerine getirmiştir. İslam topraklarının genişlemesi sonucunda devletin yargı yetki ve fonksiyonlarını devretme prensibi göz önünde bulundurulmuş böylece ilk kez Halife Hz. Ömer tarafından Basra, Kûfe ve Medine gibi önemli şehirlere niyabet usulüyle kadılıklar atanmıştır. Osmanlı Devleti yürüttüğü fetih politikaları ve geçmişten gelen devletin

¹⁷² Kazıcı, “Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi”, 56.

¹⁷³ Fahrettin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 66.

¹⁷⁴ Turan Gökçe, “Anadolu Vilâyetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 9, S. 1, 1994, 215-259

kurumsallaşma geleneği doğrultusunda fethedilen bölgelere hukuki ve idari yetkilerle donatılmış bir kadı tayin etmiştir.¹⁷⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kadı tayini Osman Gazi tarafından yapılmış ve bu makama Dursun Fakih getirilmiştir¹⁷⁶. Belirlenen kadılar padişah tarafından berat ile tayin edilir, tayin işlemleri ise Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından yapılır. Kadı olacak kişilerin belirli vasıflara sahip olması gerekliydi. Bu vasıflar; reşid ve erkek olmak, temyiz kudretine sahip bulunmak, imanlı, doğru ve tarafsız hareket etmek, adalet ve hukuk alanında yetkin olmaktır¹⁷⁷. Kadıların azledilmesinde çoğunlukla; akli dengesini kaybetmesi, duyu organlarının işlev görmemesi, kanunları çiğnemesi, adının herhangi bir yolsuzlukla anılması ve cehaletinin ortaya çıkması önemli rol oynamıştır¹⁷⁸.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği ıslahatlar sonucunda yeni düzene ayak uyduran kadılık makamı 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla görev ve yetkilerinde mühim daralmalar yaşamıştır. Bu meyanda ilk olarak mülki ve idari görevlerini kaybetmişlerdir. 9 Nisan 1924 tarihinde şer'i mahkemelerin kaldırılması, ardından Ankara Hukuk Fakültesinin açılması ve ayrıca 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanununun yürürlüğe koyulması ile kadıların ve kadılık mercisinin görevi fiilen sona ermiştir¹⁷⁹.

Kadının, kadılık görevi sürecince kendisine yardımcı olmak ve emrinde çalışmak için kurum içerisinde çeşitli yardımcı görevliler bulunmaktaydı. Bu görevliler arasında ilk sırada direkt olarak kadının yardımcısı olan Kadı Naipleri gelmekle beraber ayrıca

¹⁷⁵ Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı*, 42.

¹⁷⁶ Hasan Aksoy, "Dursun Fakih ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 7-8.

¹⁷⁷ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994), 118.

¹⁷⁸ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 119.

¹⁷⁹ İlber Ortaylı, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 69-73. Kadılık makamı ile ilgili çalışmalar için Bkz. Habip Uluçay, Şevket Alp, "Osmanlı Kent Yönetiminde Kadı", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2, 2020, 329-358. Şeniz Anbarlı Bozatay, Konur Alp Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 10 2014-Haziran, 71-89. Betül Kayar, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S.1, 2020, 189-234. Kadir Caner Doğan, "Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 4, 34-40. Abdullah Demir, "Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naip", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, 2017, 28-37.

Kethüdâ, Muhzır, Subaşı, Asesbaşı, Çavuş, Müşavirler, Mübaşirler, Şuhud'ı- Hal Tercüman gibi görevlileri de vardır.

2.3.1.Kadı Naipleri

Kadı atandığı kazaya bağlı olan kasaba, nahiye ve köy yerleşimlerinde de görevini yerine getirmekle mükellefti. Fakat sorumluluğunu üstlendiği alanın kapsamı bakımından geniş olması ve artan iş yükü kadıya kendisine çeşitli konularda yardımcı olabilecek görevlileri maiyetinde bulundurma zorunluluğu hissettirmiştir. Her ne kadar geniş bir maiyeti olsa da gerçek anlamda makamın taşıdığı tüm yetkiler kadıda bulunmaktaydı¹⁸⁰.

Kadılar üstlendikleri görevler sonucunda yaşadıkları yoğunluk nedeniyle kendilerine kadılık makamının işlerinde yardımcı olabilecek ve kadılık vasıflarına sahip olan vekiller seçmişlerdir. Bu vekiller *naib* ismiyle anılmıştır. Kadı naibi terimi kadıların makamı ve görevi gereği gitmesi gerekli olan yerlere kendilerinin gitmeyip yerlerine yardımcı olarak gönderdiği görevlileri ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Kelime *nevb* mastarından türemiştir. Çoğulu *nüvvabdır*. Bir makamın veya görevli olan biri ya da birilerinin temsilciliğini yapmak, vekâlet etmek, bir süreliğine işin asıl sahibinin yerine geçmek anlamlarına gelmektedir¹⁸¹.

Naip kadılar tarafından kendilerine verilen yetki ve yönlendirmeler doğrultusunda uzak yerleşim yerlerine atanan kadıların görev mahalline giderek geçici süreliğine vekil olarak kadılık işlerini yerine getirmiş ve ayrıca bu esnada elde ettiği kazançları kadıyla paylaşmışlardır. Kimi zaman da kadı görevlendirdiği naibin maaşını kendi gelirinden ödemiştir¹⁸². Kadı yardımcılığını yapan bu görevlilerin sayılarını merkezi idareden konu ile ilgili izin alarak ve bu konuda gerekli olan protokolü uygulayarak belirlerdi. Naip olarak atanacak kişi medrese mezunu olmak zorundaydı Bu idari yönetim usulü yıllar içerisinde kadılık makamında çeşitli suiistimalleri beraberinde getirmiş ve 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile kaldırılmıştır¹⁸³

¹⁸⁰ Şeniz Anbarlı Bozatay, Konur Alp Demir, “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 10, 83.

¹⁸¹ Casim Avcı, “Nâib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 311-312.

¹⁸² Bozatay, Demir, “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, 83.

¹⁸³ İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, (Ankara: Gazi kitapevi, 2014), 314-315.

2.3.2. Kethüdâ

Osmanlı devlet ve esnaf teşrifatında görevli olan bazı kimseler için kullanılan bir ünvandır. Kelimenin Pehlevîceden türetildiği ve aslının *katak-xvatai* olduğu aktarılmaktadır¹⁸⁴. Farsçada *kedhudâ*, Türkçede ise hem Farsçada kullanıldığı gibi hem de aynı kelime üzerinden türetilen *kâhya* biçimi kullanılmıştır. Kethüdanın terimsel manası itibarıyla Farsçada *ev, köy; taht* anlamındaki *ked* ile *sahip ve mâlik, efendi* anlamlarına gelen *hudâ* kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıktığı iddia edilirken, Osmanlı Türkçesine ise *kehaya, kâya* şeklinde geçtiği ve halk arasında yaygınlaşması dolayısıyla kelimenin *kâhya* biçimine evrilerek kullanılmaya başlandığı öne sürülmüştür¹⁸⁵. Ancak iddialara rağmen *kâhya* ibâresinin menşei henüz açıklığa kavuşturulmuş değildir.

Resim 11. Padişah Huzurunda Kethüdâ
(İÜ Ktp., Albüm, nr. 90600)

Kethüdâ ismi köklü ve uzun bir geçmişe sahip olması hasebiyle yıllar ve dönemler içerisinde sürekli değişim geçirmiştir. Bu terimin en eski ya da diğer bir ifadeyle ilk kullanımına İran'da II. Pers Krallığı döneminde de rastlanıldığı gibi köyün devlet nezdindeki temsilcisi konumunda bulunmaktaydı. Safeviler devrinde ise ilk başlarda *ev*

¹⁸⁴ Mehmet Canatar, “Kethüdâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, 332.

¹⁸⁵ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 332.

sahibi, aile reisi, evin yaşlısı ve büyüğü anlamında kullanılmakta iken süreç içerisinde anlam ve içeriği genişletilerek *mahalle yahut kabile reisi, hâkim, bir şehir veya köyün idarî hizmetlerinden sorumlu muhtar, vali, vergi toplamakla yükümlü kimseler* manasında kullanılmıştır¹⁸⁶.

Türk devletlerinin bu terim ile tanışması ve en erken kullanımı ise XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklular zamanında başlamıştır¹⁸⁷. Osmanlı toplumunda ise kuruluşan itibaren var olduğu tahmin edilmektedir. Meselâ Şeyh Bedreddin'in yanında bulunan Börklüce Mustafa, “Şeyhin katında kethüdâ idi” şeklinde anılırken “kazasker kethüdâsı, mahalle kethüdâsı” gibi tabirler de geçer. Ayrıca gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Anadolu Selçukluları'nda dönem ve yer farkıyla kethüdâ ve kâhya tabilerine karşılık şeyh, bey, emin, baş ve muhtar gibi ifadelerin kullanıldığı görülmüştür. 1826 yılından sonra İstanbul'da muhtarlık teşkilâtının kurulması halk tarafından, “Mahallelere köy kâhyaları (kethüdâları) dikildi” şeklinde ifade edilmiştir¹⁸⁸.

Kethüda tabiri, Osmanlı devlet yönetim teşkilatında XV. yüzyılla *beraber bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı* manasını kazanmıştır. Yönetim teşrifatında en üst kademedен en alt kademeye kadar çalışmakta olan pek çok görevli kimsenin kethüdâ ünvanını taşıyan yardımcısı bulunmaktaydı. Bunlar arasında en önemlisi sadrazamın maiyetinde bulunan ve onun idaresi altında çalışmakta olan sadâret kethüdâsı idi. Sadaret kethüdâsı 1799 yılına değin Dîvân-ı Hümâyûn'da sadrazamın ve onun altındaki vezirlerin işlerini yaparken aynı yılda sadaret kethüdalığı yapan Seyyid Mehmed Efendi; “başvurusu üzerine kendisine sadece sadrazamın işleriyle meşgul olması bildirilmiştir”. Böylece yalnızca sâdaret kethüdâsı emri altında çalışmaya devam etmiştir¹⁸⁹.

Sadrazam kethüdâsının ardından beylerbeyi veya valilerin, onların da ardından sancak beylerinin hususi kethüdâları gelmektedir. Ayrıca Fatih ve II. Bayezid dönemi itibarıyla Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde kethüda ve kethüdalık kurumu var olmaya başlamıştır. Vilayet kethüdâlarının asıl görevleri sorumlu oldukları beylere verginin toplanma sürecinde yardımcı olmaktı. Devletin büyüyüp sınırlarını genişletmesine

¹⁸⁶ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 332.

¹⁸⁷ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1988), 13, 62.

¹⁸⁸ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 332.

¹⁸⁹ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 332.

paralel olarak beylerbeyi kethüdâlıklarının sayısı da artmıştır. XVI. yüzyılda Şam beylerbeyinin birden fazla kethüdâsı bulunmakta, bunlar suçluların tutuklanmasıyla da görevlendirilmekteydi¹⁹⁰.

Vilayetlerde bulunan Beylerbeyi ve sancak beyleri ile çalışan kethüdalar hariç başka kalemlerde bulunan yardımcılar da bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de özel yardımcılık sorumluluğu üstlenen Bâbîâli'deki kapı kethüdâsı idi. Ayrıca merkezde vilâyet defterdarlarının, Rodos kadısının, Kırım hanlarının, Eflak ve Boğdan voyvodalarının yardımcılığını üstlenen kapı kethüdaları da bulunmaktaydı. XVI. yüzyılda Eflak ve Boğdan voyvodalarının özel yardımcıları için kethüdâ değil “âdem” ifadesi geçmiştir.¹⁹¹

Başta Osmanlı askeri sınıfı mensupları olmak üzere harem teşkilatı çalışanları arasında da kethüdâ ünvanını taşıyan görevliler bulunmaktaydı. Askeri sınıf içerisinde Dersaadet'te yani İstanbul'da görev yapmakta olan kul kethüdâsı ve yardımcısı konumunda olan vekili onların en önemlisiydi. Harem teşkilatında ise sarayın harem bölgesinde iskân etmekte olan cariyelerin amirine kâhya ya da kethüdâ kadın adı verilmiştir.¹⁹²

XVII ve XVIII. asırlarda kaza yöneticileri nezdinde kethüdâlar önemli bir konuma erişmiştir. Nitekim devletin her kademesinde yer alan kethüdâlık kurumu şehirlerde de şehir kethüdâsı olarak öne çıkmıştır. Şehir kethüdâsına *şehir âyanı*’ da denmiştir. Şehir âyanı gerektiğinde hukuki davalarda hazır bulunduğu gibi, şehrin vergi ve memur tayini meselelerinde de aktif rol üstlenmiştir.¹⁹³

Kâhyalar ve kethüdalar yerine getirdikleri görevlere karşılık belirli bir maaş ve atıyye adı altında hediyeler almışlardır. Ayrıca yaptıkları işlerde başarılı olanlara çeşitli nişanlar takılmış ve üst seviye memuriyetlere tayin edilerek ödüllendirilebilmişlerdir. Haklarında herhangi bir şikâyet durumunda ise bağlı oldukları kişinin konumuna göre cezalandırılmışlardır. Sonuç itibarıyla Osmanlı devlet teşkilat ve teşrifatının her kademesinde yer alan kethüdâ ve kethüdâlık kurumu devletin girmiş olduğu ıslahat süreci

¹⁹⁰ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 332-333.

¹⁹¹ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 333.

¹⁹² Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 333.

¹⁹³ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 333.

neticesinde 1826 itibarıyla taşra ve merkezde yapılmış olan yenilikler dolayısıyla ünvan ve kurum olarak peyderpey eski önemini yitirmiştir¹⁹⁴.

2.3.3. Muhzır

Sözlük anlamı “*huzura getiren, hazır bulunduran*” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Muhzır mahkemelerde celse esnasında davalı ve davacıyı mahkeme huzuruna getiren yüksek rütbeli yeniçeri kumandanına verilen bir ünvanıdır. “Klasik İslâm hukuku kaynaklarında da davalı ve davacıyı mahkemeye sevk eden memur için a‘vân ve müşhiş kelimeleri kullanılmıştır”. Küçük yerleşim yerlerinde mahkeme kadısına ihtiyaç duyulmaması dolayısıyla Muhzır her zaman mahkemede hazır bulunur ve kitabet işini yapardı. Mahkemenin güvenlik asayişinden sorumlu olması dolayısıyla gerektiği anda da yanına kolluk kuvveti alarak güvenliği sağlardı. Zaman zamanda suçlu takibi, suçlunun yakalanması ve soruşturmalarının yapılması gibi durumlarda görev alma yükümlülüğü bulunmaktaydı. “Bilhassa İstanbul’a yakın yerlerdeki kadılıklarda kadıların merkeze yazdığı arzları muhzır veya muhzırbaşı götürürdü. Eğer konuyla ilgili bir ferman çıkmışsa bu fermanı da alıp kadıya teslim ederdi”¹⁹⁵.

Muhzırlar yaptıkları görevleri karşısında devletten herhangi bir maaş almayıp, hizmetlerine karşılık davalı ve davacı taraflarından *ücret-i kadem* ya da *ayak teri* adı altında ücret alırlardı. Birden fazla muhzır görevlendirildiği yerde diğerlerinin âmiri olarak bir de *muhzırbaşı* yer almaktaydı. Muhzırbaşlar seçilmesi kapıcılar kethüdası tarafından yapılırken muhzırların tayin işlemi de Divan-ı Hümayûn tarafından kaleme alınmış olunan berât-ı şerif¹⁹⁶ ile yapılırdı ve genellikle yeniçeri bölükleri arasından seçilirlerdi. Görev süreleri ise yaklaşık olarak bir yıl idi¹⁹⁷.

2.3.4. Subaşı

Subaşı İslâm öncesinde kurulmuş olan Türk Devletleri’nde yaygın şekilde kullanılmış olan bir unvandır. Türklerde ordu kumandanı görevi görürken, Osmanlı

¹⁹⁴ Canatar, “Kethüdâ”, *DİA*, XXV, 333.

¹⁹⁵ Recep Ahışalı, “Muhzır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 85.

¹⁹⁶ Padişahın tuğrasının bulunduğu bir belgedir. Bir memurun almış bir tayin, bir vazife veya muafiyetin gerçekleştiğini gösteren belgedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Berat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, Ankara 1992, 472-473

¹⁹⁷ Abdullah Demir, “Osmanlı Teşkilat Tarihi- El Kitabı” *İlmiye Teşkilatı*, ed. Tufan Gündüz (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012) 343-390.

Devleti dönemi itibarıyla anlam ve içerik değişikliğine uğramış şehirlerin güvenliğini temin eden görevliye evrilmiştir. Türk'ler asker, ordu anlamını karşılamak için *sü* veya *su* isimlerini kullanmışlardır. Zamanla Oğuz kabileleri tarafından da “*sü begi*” şeklinde ünvan olarak tercih edilmiştir. Karahanlılarda da ordunun sevk ve idare işine “*sü başlamak*” denilirdi. Ayrıca kumandan manasındaki subaşı tabiri de buradan gelmekteydi. Aynı şekilde Kutadgu Bilig’de yer alan “*sübaşlar er, sübaşlar kişi*” ve “*sübaşçısı*” gibi tabirler de “subaşı” anlamında kullanılmıştır¹⁹⁸.

Resim 12. Subaşı
(Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi, İÜ Ktp., TY, nr. 9391)

Osmanlı Devleti zamanında Subaşı şehirlerin koruma vazifesini üstlenmiş durumdaydı. Bir şehir fethedildikten sonra kadı ve dizdarla beraber subaşı da tayin edilirdi. Fatih Sultan Mehmed döneminde Subaşı eski aktif öncü rolünü kaybetmiş olsa da görev alanları genişletilerek varlığını idame ettirmesi sağlanmıştır. Görev ve sahip olduğu yetkileri kanunnâme ve yasaknâmelerle belirlenmiştir. Ayrıca devlet teşrifatında adı sancak beyi ve kadıdan sonra zikredilmiştir¹⁹⁹.

Subaşı 16. yüzyılın sonlarına kadar merkezden tayin edilirken bu tarihten itibaren beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından atanmaya başlamıştır. Yerleşik idari birimlerden sancak, dönemin küçük kazalarına denk gelebilecek subaşılıklara ayrılarak vergi toplama ve asayişini temin etme görevleri Subaşılar tevdi edilmiştir. Subaşılar görev mıntıklarında bir yandan *cürm-ü cinayet, niyabet, resm-i arusane* gibi çeşitli vergileri

¹⁹⁸ Mücteba İlgürel, “Subaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 447-448.

¹⁹⁹ İlgürel, “Subaşı”, *DİA*, XXXVI, 447.

toplarken diğerk taraftan bölgenin güvenliğini sağlamışlardır. Subaşı güvenliğı sağlamada kadının adına hizmet edip onun emirlerini uygulamış; suçluların yakalanması, soruşturulması, hükmü verilen suçlunun cezalandırılması gibi görev ve sorumlukları yerine getirmiştir. Suçlunun yakalanıp kadı huzuruna getirilmesi işini yapan subaşı suçlunun hükmü verilmeden onu herhangi bir cezaya tabii tutamaz ya da cezalandıramazdı. Kadının vermiş olduğı karar neticesinde suçlu Subaşı tarafından cezalandırılırdı²⁰⁰.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ve Islahat Fermanının ilan edilmesiyle girmiş olduğı modernleşme süreci esnasında ıslah etmiş olduğı kurumlardan birisi de emniyet teşkilatı idi. Yapılan düzenlemeler neticesinde taşrada yer alan subaşılık kurumunun zamanla ortadan kaldırılması için adımlar atılmış ve XX. yüzyıl'a gelindiğinde de ortadan kaldırılmıştır²⁰¹.

2.3.5. Asesbaşı

Resim 13. Asesbaşı (Sağdan ikinci)
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/asesbasi>)

Ases Arapça *asse* kelimesinin kökünden türemiş olup *bekçi* anlamına gelmektedir. Bekçilik kurumu İslam'dan sonra Hz. Peygamberle beraber onun ashabından birilerini bu göreve getirmesiyle ortaya çıkmıştır. Sürekli bir görev olarak kurumsallaşması ilk defa Hz. Ebû Bekir zamanında Abdullah b. Mes'ûd'un gece bekçiliğı yapmasıyla başlamıştır. Ayrıca Hz. Ömer'de halifeliğı süresince bekçilik görevini bizzat kendisi yapmıştır²⁰².

²⁰⁰ Demir, "Osmanlı Teşkilat Tarihi- El Kitabı," 361-362.

²⁰¹ Kütükoğlu, "Berat", *DİA*, V, 448.

²⁰² Abdülkadir Özcan, "Asesbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 464.

Daha sonraki İslâm devletlerinde bekçilik görevi genel asayiş ve emniyet teşkilâtı (şurta)²⁰³ içinde mütalaa edilmiş ve bu teşkilâtın başındaki kimse için de çeşitli ülkelerde sâhibü’ş-şurta, sâhibü’l-medîne, sâhibü’l-ases, hâkim ve arîf gibi isimler kullanılmıştır²⁰⁴.

Osmanlı Devleti’nde kurumun tam olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmese de Fatih döneminde kurulduğu öne sürülmektedir²⁰⁵. Ases bölüğü, başında bölük kumandanı olarak asesbaşının bulunduğu bir Yeniçeri ağası bölüğüdür, Asesbaşı, hükmü verilen suçluların infazını ve yapılan devlet merasimlerinin güvenliğini sağlarken ayrıca geceleri şehirlerin güvenliğini sağlamakla sorumluydu. Yapmış olduğu hizmetleri karşılığında da aylık her dükkândan bir *asasiyye* almaktaydı²⁰⁶. Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki bir yazma mecmuada bulunan “kânûn-ı asesân”a göre, dükkânların her biri ayda 1’er akçe “resm-i asesiyye” vermek zorundaydı²⁰⁷.

2.3.6. Çavuş

Resim 14. Sultan II. Abdülhamid Devri (1876-1909) Maiyet Çavuşu
(Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi, İÜ Ktp., TY, nr. 9393, ek tablo, rs. 4)

Çavuş, Selçuklu ve Osmanlı devletleri yönetim teşkilatında çeşitli görevlerde bulunup devlete hizmet etmede kendisinden istifade edilmiş olunan bir görevlidir. Ayrıca

²⁰³ Kelime anlamı itibarıyla emniyet ve asayişin sağlanması, düzenin korunması gibi anlamlara gelen Şurta, İslam devletleri zamanında şehirlerin düzen ve tertibi sağlayan teşkilattır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Metin Yılmaz, “Şurta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 242-244.

²⁰⁴ Özcan, “Asesbaşı”, *DİA*, III, 464.

²⁰⁵ Özcan, “Asesbaşı”, *DİA*, III, 464.

²⁰⁶ Demir, “Osmanlı Teşkilat Tarihi- El Kitabı,” 362.

²⁰⁷ Özcan, “Asesbaşı”, *DİA*, III, 464.

Kökleri eski Türk devletlerine de dayanmaktadır. Kelimenin ilk kullanılışını Orhan F. Köprülü; “eski Uygur metinlerinde geçen *çabış* ile milâdî 732 ve 735 yıllarında Tu-Kiular’ın Çin’e sefir olarak gönderdikleri kişinin taşıdığı *Çö-pi-şe* unvanının çavuşun ilk kullanım şekilleri olduğu anlaşılmaktadır” şeklinde aktarmıştır. Ayrıca Dîvânü Lugâti’t-Türk’te çavuş diye aktarılan ibare, Peçenek ve Kumanlarda da *çäüş* olarak telafuz edilmiştir. Kelime Macarca’ya ise hem bir konumun adı hem de bir şahıs ismi olarak *çös* şeklinde geçmiştir. Kâşgarlı Mahmud çavuşu “askeri zulümden men etmekle görevli askerî âmir” olarak açıklamaktadır. Göktürklerde ise kullanım yeri biraz daha farklı olmuş çavuş sefirlik görevinde bulunmuştur²⁰⁸.

Çavuş kelimesi etimolojik olarak “*bağırma, çağırma, ses, şan, şöhret*” manalarına gelen çav teriminin kökünden türediği ileri sürülmektedir. Çoğunlukla askeriyede bir unvan olarak kullanılmıştır. Ordu içerisinde asayiş ve düzen sağlamakla sorumlu olan çavuşlar, kendilerinden yüksek rütbeye sahip olan kumandanların emirlerini askerî birliklere yüksek sesle ifade ettikleri için bu unvanı almış olmalıdırlar²⁰⁹.

Osmanlı Devleti’nde ilk zamanlarda elçilik, haberleşme gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Daha sonra bu görevleri başkalarına bırakarak, Divan-ı Hümayu’nda çalışmaya başlamış, padişah saraydan çıktığı anda padişah önünde yürümek gibi işlerden sorumlu tutulmuşlardır. Bunların yanı sıra hazine odasının ve defterhanenin mührünün açılış ve kapanışında bulunmaktaydılar. Çavuşların ayrıca borçlunun mallarını satıp borçlarını ödemesi ya da hapsedilmesi gibi hukukî sorumlulukları da vardır²¹⁰.

2.3.7. Müşavirler

Şer’iyye mahkemelerinde görülen dava sonucunda kadı kendi bilgi ve yetkisi dâhilinde hüküm verebileceği gibi gerektiğinde de hukuk bilgisi iyi olan müşavirlerden de yararlanmıştır. Hukuk bilgisi güçlü olan kişilerde ya bulundukları bölgede ya da farklı bir yerde âlim veya müftü olan kişilerdi. Bunlar eğer aynı bölgede ise bizzat kadıya hem şahitlik etmiş olur hem de işini kolaylaştırırdı. Ancak farklı bir bölgede ise kendisinden yazılı olarak görüş istenirdi²¹¹.

²⁰⁸ Orhan F. Köprülü, “Çavuş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 236.

²⁰⁹ Köprülü, “Çavuş”, *DİA*, VIII, 236.

²¹⁰ Demir, “Osmanlı Teşkilat Tarihi- El Kitabı,” 363.

²¹¹ Demir, “Osmanlı Teşkilat Tarihi- El Kitabı,” 364.

2.3.8. Mübaşirler

Mübaşirler günümüzde de olduğu gibi–mahkemede celp ve tebliğ etme işini yaparlardı. Aynı zamanda mahkemenin tertip ve düzenini sağlarken bazı durumlarda mahkemede sorgu hâkimliği görevini de üstlenmişlerdir²¹².

2.3.9. Şuhûd’l- Hal

Şuhûdu’l- ‘udûl veya *‘udûl, şuhûd* olarak adlandırılan görevliler kadıların gördükleri davalara tanıklık ve şahitlik eden ilmiye sınıfı mensubu üyeleridir. Ulema sınıfından olmakla beraber ayrıca âdil oluşuyla da ün salmış olan bu kadrolu şahitler kadı tarafından seçilerek görevlerine tayin edilirdi. Kadının gördüğü mahkemeye şahitlik etme durumunun yanı sıra mahkemelere sunulan belgelerin doğruluğu ve hukuki geçerliliği, şahitlerin âdilliği, yargılama süreci gibi şahitlik gerektiren meselelerde de görev almışlardır. İsmail E. Erünsal çalışmasında; “ Bu görevlerin dışında şuhûdu’l-‘udûl miras tespit ve taksiminde, gerekli hâllerde bir kimsenin ölüm sebebini tespit, evlilik akitlerinin düzenlenmesinde hatta halife ve hükümdarların cülûs ve hal’leri gibi durumlarda bile görev yapmaktaydılar ” demektedir²¹³. Çoğunlukla fakih, muhaddis ve müfessir bireyler arasında seçilen bu kişiler mahkeme esnasında yargılama sürecine katılmazlar, yalnız duruşma esnasında hazır bulunur ve yargı süreci bittikten sonra asıl görevi olan kadının yargı şahitliğini yapardı. Kadı ise yapılan mahkeme sonucunun kararını bilgili bir zümre önünde vereceğinden dolayı davayı ayrıntılarıyla görüp kararını da o meyanda verme mecburiyetinde kalırdı. Sonuç itibarıyla celse şahidin de imzası alınarak sonuçlanırdı²¹⁴.

2.3.10.Tercüman

Osmanlı İmparatorluğu’nda toplum farklı dilleri konuşan çeşitli milletlerden oluşmaktaydı. Ayrıca ticaret veya başka nedenlerle de Osmanlı topraklarında ikamet eden yabancılar da olurdu. Bundan dolayı da reaya arasında bulunan gayrimüslim topluluklarında Türkçe bilmemesi sonucunda kadılara mahkemelerde dava görülürken yardımcı olunması adına tercümanlar görevlendirilmiştir. Tercümanlar mahkemelerde

²¹² Demir, “Osmanlı Teşkilat Tarihi- El Kitabı,” 364.

²¹³ İsmail E. Erünsal, “Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü’l-‘udûlden Şuhûdü’l-hâle Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, LIV, 305.

²¹⁴ Hülya Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü’l Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir”, *Bilig*, S. 44 (Kış 2008): 25-44.

Türk asıllı olmayan ve Türkçe bilmeyen kişilerin davalarına bakar, davanın Osmanlı Devleti'nin adalet ve hoşgörü anlayışına aksi bir durum sergilenmeyecek şekilde sonuçlanması için fayda sağlardı. Tercüman kadının görevlendirildiği bölge halkının güvenilir insanları arasından seçilir ve padişah tarafından da tayin edilirdi. Devlet tercümanın yaptığı görev karşılığında alacak olduğu ücreti ise direkt olarak davalıdan tahsil etmekteydi²¹⁵.

Resim 15. Ders Veren Müderris
(<https://thinpo.com/osmanli-devletinde-egitim-kurumlar-arasindaki-farklilik/>)

2.4. MÜDERRİS

Osmanlı Devleti ilmiye teşkilatının içinde barındırdığı diğer önemli bir görevli ise müderristir. Müderrisler medreselerde çeşitli dersler okutan ve devletin her kademesine nitelikli elaman yetiştiren sınıftır. Anlamı itibarıyla *okumak*, *kavramak* anlamlarına gelmektedir. Ayrıca müderris ibaresi herhangi bir ilim dalı gözetmeksizin kullanıldığında fıkıh derslerini veren, fıkıh ile uğraşan, fıkıh hocası anlamlarına da gelmekteydi. Kelime'nin ilk kullanışı ise medreselerin meydana gelmeye başladığı 10. yüzyıla denk gelmektedir.²¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir talebe gittiği medresede alması gereken bütün dersleri sırasıyla tahsil ederek müteakibinde bir icazetname alırdı. Daha sonra bu diploma ile adını mülazemet ve kazasker kayıt defterine kaydettirerek en alt dereceli (Haşiye-i tecrid) medreselerden birine tayin edilmek adına sırasını beklerdi. Tayin işleminden sonra ilk görev yerinde ortalama olarak 20-25 akçe yevmiye ile işe başlardı. *Haşiye-i tecrid*

²¹⁵ Mahmut H. Şakiroğlu, "Tercüman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 490-491.

²¹⁶ Nebi Bozkurt, "Müderris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 467-468.

medreselerinden terfi alan müderris günlük 35 akçe ile buradan bir derece yüksek olan *Müftah Medreselerinde* göreve devam ederdi²¹⁷.

Müderris yetenekli ve liyakatli olduğunu gösterebilirse müteakibinde Sahn-ı Seman Medreselerinden birisine terfi ettirilmekteydi²¹⁸. Ayrıca II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni dönemleri itibarıyla medrese ve müderris makamlarının işleyişi üzerinde düzenlemeye gidilerek dereceler artırılmış medreseler otuzlu, kırklı, ellili, dâhil, Semaniye ve altmışlı olmak²¹⁹ üzere teşkilatlandırılmıştır²²⁰. Teşkilatın en yüksek dereceli medresesi ise Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği Sahn-ı Seman medresesi olmuştur. Müderrisler medresede birden fazla alanda ders vermekle beraber harici olarak hem kadılık hem de müftülük yaparlardı. Yaptığı hizmetler karşılığında da alması gereken maaşı bağlı olduğu medreseye sağlanan vakıf gelirlerine göre hesaplanır ve ödenirdi²²¹.

Kendisinden önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da eğitim sistemini yürüten sorumlular müderrisler olmuşlardır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde medresenin ehemmiyeti kadar burada görev yapan medrese sorumlusunun, müderrisin eğitimdeki rolü de önemli sayılmıştır. Nitekim eğitimi tamamlamış bir öğrencinin aldığı icazetnamede talebenin hangi medresede ve nerede okuduğu çok önemli görülmeyip medreseye dair herhangi bir bilgi diplomaya dâhil edilmemiş; yalnızca bu medresede aldığı dersler ve bu dersleri kimden, hangi müderristen tahsil ettiği diplomada ifade edilmiştir. Müderris aynı zamanda ulemalık mesleğini de yerine getirmesinden dolayı Osmanlı İlmiye Teşkilatı için büyük önem atfetmiştir²²².

²¹⁷ Dâhil Medreseleri; Bu medrese derecesinin içerisinde en ehemmiyetli ve en yetkin olanı Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirmiş olduğu Sekiz Tetimme-i Medreseleriydi. Ülkede yalnızca padişah, padişah kızları, şehzade, şehzade valideleri bu derecedeki medreseyi inşa edebilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Arzu Boy, "Medreselerin Kısa Bir Geçmişi ve Kayseri Medreseleri", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4, S. 1 (Nisan 2017): 57-73.

²¹⁸ Burcu Akça Eyiler, "20. Yüzyıl'da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre)", 23.

²¹⁹ Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumu olan Medreselerde medresenin derecesini ve statüsünü göstermek için birbiriyle bağlantılı üç farklı yöntem kullanılmıştır. Bunlar Hâşiye-i Tecrid, Hâşiye-i Miftâh, Hâşiye-i Telvîh medreseleri şeklinde kitap adlarına; yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde müderrise ödenen günlük ücretlere ve nihayet hâriç, dâhil, Sahn, altmışlı, Süleymaniye, dârülhadis şeklinde medreselerin sahip olduğu statüsüne göre yapılmış derecelendirmelerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları Ankara 2003, 330.

²²⁰ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 103.

²²¹ Burcu Akça Eyiler, "20. Yüzyıl'da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre)", 23.

²²² Burcu Akça Eyiler, "20. Yüzyıl'da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre)", 467-468.

2.4.1. Muîd

“Tekrarlayan, tekrar eden” anlamlarına gelen *mûid* terimi Osmanlı medreselerinde müderrise yardım eden, onun anlattığı dersleri öğrenciye tekrar ettiren, müderrise sorulmayan sorulara cevap verip anlatmadığı konuları anlatan yardımcı öğretim elemanı için kullanılmıştır. Muidlerin görevlerinden birisi de müderris herhangi mazeretle derse gelmediyse onun yerine dersi devam ettirmektir²²³.

Medreselerde görev yapan müderrislerin çoğunlukla birden fazla muidi olurdu. Fakat medreseden medreseye de bu durum değişiklik göstermekteydi. Osmanlı medreselerinde her mûid müderris adayı olarak görülüp bu süreçte yetişmesi de o meyanda olurdu. Muidler müderrisin ders verdiği öğrencilerin en liyakatlılarından seçilir, müderrisle beraber tecrübe kazanır ve yeterli görüldüğü anda bir medreseye müderris olarak tayin edilirdi. Ayrıca mûidin ilmi seviyesinin yüksek olmasına, hizmet etmeye layık ve eser sahibi kişi ve kişiler olmasına dikkat edilirdi²²⁴.

Mûid hizmetleri karşılığında dönemin iktisadi şartlarına göre belirli miktarlarda maaşlara bağlanmış; müderrislerin yanında onlarda iyi maaş almışlardır. Örneğin Fatih Sultan Mehmed döneminde muidlere günlük ortalama 5 akçe verilmiştir. Ayrıca Ümit Kılıç kaleme aldığı eserinde gündelik ücret meselesini; *müderrisin 50 akçe aldığı bir medresede mûid bazen 5 akçe bazen de 4 ile 8 akçe arası günlük ücrete bağlanmıştır*²²⁵ şeklinde ifade etmiştir.

2.5. KAZASKER

Osmanlı İlmiye Teşkilatı’nın en yüksek kademelerinden birisini işgal eden kazasker kelime anlamı itibarıyla *asker kadısı, ordu kadısı* olarak anılmıştır^{226 227}. Ayrıca terim çeşitli kaynaklarda kadî-i asker veya kadîlasâkir, kadîlcünd, kadîleşker şeklinde de kullanılırken divan üyesi olmasından dolayı da kazaskeri ifade etmek için “*Sadreyin Efendiler, Sadr-ı Rumeli, Sadr-ı Anadolu*” gibi tabirler de kullanılmıştır.²²⁸

²²³ Sâmî Es-Sakkâr, “Muîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 86-87

²²⁴ Ümit Kılıç, “İlmiye Teşkilatı”, *Osmanlı Teşkilat Tarihi- El Kitabı*, ed. Tufan Gündüz (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 273-313.

²²⁵ Kılıç, “İlmiye Teşkilatı,”290.

²²⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB, Ankara, 1983, 120.

²²⁷ Mehmet İpşirli, “Kazasker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2002, 140-143.

²²⁸ İpşirli, “Kazasker”, *DİA*, XXV, 140-143.

Resim 16. Kazasker
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/kazasker>)

Kurumun ilk uygulaması ilk dört halifeden Hz. Ömer'in Ebüd-Derda'yı Suriye'deki bir birliğin içerisinde yaşanan karışıklıklara müdahale etmek üzere görevlendirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Başta Emeviler olmak üzere Abbasiler, Endülüs Emevileri, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Zengiler, Harezmşahlar gibi Orta Çağ'ın Türk-İslam devletlerinde de müessese aktif olarak varlığını sürdürmüştür²²⁹. Bu varoluş süreci Selçuklulardan Osmanlı Devleti'ne kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti bu makamı askeri sınıfın şer'i ve hukuki davalarına bakması ve gerekli olan yargı sürecini devam ettirmesi için teşkilatlandırmıştır. Bu anlayışıyla I. Murad, zamanının Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil Hayreddin Efendi'yi kazasker olarak tayin etmiştir²³⁰. Ancak kurumun gelişimi Fatih Sultan Mehmed döneminde olmuştur. İlk anda devlete hizmet eden tek kazasker varken Fatih ile itibaren bu makam Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği olarak ayrılmıştır²³¹.

Kazaskerlik kurumuna geçişler günlük 500 akçe alan kadılıklardan sağlanırdı. Tayin edilen kazasker ortalama olarak bir yıl süreyle görevlendirilir ve bir yılın ardından yerine yeni kazasker ataması yapılırdı. Atanan kazasker, yardımcıları²³² ile çalışır ve

²²⁹ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, C. 61, S. 232, 1998, 597-602.

²³⁰ İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)," 597-602.

²³¹ İpşirli, "Kazasker", *DİA*, XXV, 140-143.

²³² Devletin önemli kademelerinde görev yapan kazasker geniş kapsamlı sorumluluğu dolayısıyla bütün işleri tek başına yapmayıp kendisiyle beraber onun hizmetinde çalışan yardımcılar da bulunmaktaydı. Bunlardan en yetkilisi ve kazaskerin taşradaki temsilcisi Askeri Kassamlar idi. Kassamlar kazaskeri temsil etmekle kalmayıp onun yerine davaralara da bakmaktaydı. Ayrıca *tezkiireci*, *ruzmançeci*, *matlabçı*, *tatbikçi*,

hususî sorumluluklarından birisi olan devletin yönetim kadrosundaki tüm kadıların ve müderrislerin tayin, rütbe ve görevinden azledilme gibi işlemlerini yerine getirirdi²³³.

2.6. NAKİBÜLEŞRAF

Resim 17. Nakibüleşraf
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/nakibulesraf>)

Terim anlamı itibarıyla “Nakibüleşraf” bir topluluğun veya bir grubun önderi, başkanı anlamına denk gelen “nakib” ifadesiyle Hz. Muhammed’in torunu Hasan’ın soyundan geldiğini ifade eden *eşraf* kelimelerinin birleştirilmiş hâlidir²³⁴. Kurum olarak Nakibüleşraflık peygamber soyundan gelen şahısların gerekli olan kayıtlarını tutmak, ganimet gelirlerinde paylarına düşeni taksim etmek, haklarını korumak, yasal olmayan durumlara müdahale etmek gibi işleri yerine getirirdi²³⁵.

İlk kez X. yüzyılda Abbasilerde “Nakîbu’n-nükebâ” adıyla kurulan müessese, Halifeden sonraki en yüksek dereceli makam olarak bilinmiş ve kabul edilmiştir. Neredeyse her İslam ülkesinde bulunan Nakîbüleşraflık, Osmanlı Devleti’nde Yıldırım Bayezid döneminde Seyyid Muhammed Natta’nın bu makama tayin edilmesi ile

mektupçu ve *kethüda* olmak üzere harici altı yardımcısı daha bulunmaktadır. Bunlardan *tezkireci*, makamın resmî yazışmalarını, *ruznameci*, yapılacak olan kadı ve müderris tayin işlemlerini, *matlabçı*, ilmiye mensuplarının tayin işlemlerini, *tatbikçi*, belgelere basılan mührün orijinallliğini, *mektupçu*, kazaskere ait bütün yazılı evrakların idare edilmesi, *kethüda* ise kazaskerin bütün özel ve mali işlerini yürütmekteydiler. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İpşirli, “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, 597-602.

²³³ İpşirli, “Kazasker”, *DİA*, XXV, 140-143.

²³⁴ Kubbealtı Lügatı, “Nakibüleşraf”, <http://lugatim.com>, (Erişim Tarihi: 21.06.2023)

²³⁵ Hacı Yılmaz, “Osmanlıda Nakîbü’l-Eşraflık Kurumu ve Eyâlet-i Rum’da Seyyitler Defteri”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşılık Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara)*, 729-731.

başlamıştır. İlk anda düzenli bir maaş alamayan Nakîbüleşraflar, II. Bayezid’e hocalık yapan Seyyid Abdullah’ın oğlu Seyyid Mahmud’u Nakîbüleşraf olarak atamasıyla düzenli bir maaşa kavuşmuş ve müessese kurumsallaşma sürecine girmiştir²³⁶. Verilen maaş 1908 yılına kadar 1000 kuruş iken bu tarih itibarıyla maaşlarda düzenlemeye gidilmiş ve miktarı 5000 kuruşa kadar çıkartılmıştır²³⁷.

Nakîbüleşraflar 17. yüzyıla kadar ulema sınıfından seçilmekteydi. Bu tarihten itibaren görevinden azledilmiş ve seyyidlik sıfatını taşıyan İstanbul kadı ve kazaskeri bu makama atanmaya başlamıştır. Atanacak kişi sadrazamın huzuruna gelir, eteğini öper ve ikram edilenlerden yedikten sonra samur kürkü giyindirilerek kendisine Nakîbüleşraf olduğunu ifade eden berat verilirdi. Ancak zamanla ülkenin geçirdiği değişim ve dönüşümün ardından bu müessese de 3 Mart 1924 tarihinde Hilafet makamıyla ortadan kaldırılmıştır²³⁸.

2.7. PADİŞAH HOCALARI (MUALLİM-İ SULTANÎ)

İslam dünyasında olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de padişah ve sultanların yetişmesi mevzusuna ehemmiyet verilmiş ve bundan dolayı devlet yöneticilerinin şehzadelik zamanlarında ulemanın önde gelen hocalarından birisi hoca olarak tayin edilmiştir. Osmanlı tarihinde bilinen ilk padişah hocası Sofu Bayezid, en çok hocası olan padişah ise Fatih Sultan Mehmed Han’dır. İlmiye teşkilatı içerisinde önemli bir yere sahip olan padişah hocaları şeyhülislamla bir tutulmuş; hatta devlet yönetim kademesinde veziriazamın üstünde yer almıştır. Ayrıca padişah üzerinde de etkili rolü bulunmaktaydı²³⁹. Bunlara örnek vermek gerekirse; III. Mehmed’in hocası Sadeddin, II. Mustafa’nın hocası Erzurumlu Seyyid Feyzullah ve Sultan Abdülaziz’in hocası Hasan Fehmi Efendi güçlü padişah hocaları arasında öne çıkmıştır²⁴⁰.

2.8. HÜNKÂR İMAMI (İMÂM-I SULTÂNÎ)

Hünkâr İmamlığı görevinin ortaya çıkış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber Orhan Bey’in kendi himayesinde İshak Fakih adında bir imamı bulunduğu tespit

²³⁶ Ş. Tufan Buzpınar, “Nakîbüleşraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, 323.

²³⁷ Mehmet Fatih Özer, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı Araştırmalarında Kullanılabilecek Temel Kaynaklar.” 52.

²³⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, 171-175.

²³⁹ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 105.

²⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, 148.

edilmiştir²⁴¹. Fakat farklı bir görüş bu görevin başlangıcını Karacahisar'da ilk hutbeyi Osman Gazi adına okuyan Dursun Fakih ile tarihlendirmiştir²⁴². Ayrıca Murat Akgündüz kaleme almış olduğu eserinde *Mevlid müellifi Bursalı Süleyman Çelebi'nin de, Yıldırım Bayezid'e ve oğlu Süleyman Çelebi'ye imamlık yaptığını aktarmıştır*²⁴³.

Farklı görüşlere göre Orhan Bey, ya da Osman Gazi ile başlayan İmam-ı sultanlık daha sonra II. Bayezid ile belirli bir geleneğe oturtulmuş ve her padişahın kendi himayesine bir imam tayin etmeye başladığı görülmüştür. Müteakibinde Sultan IV. Mehmed dönemi itibarıyla yeni bir kanunla yardımcı olması maksadıyla *imâm-ı sâni* adıyla ikinci bir imam tayin edilmeye başlanmıştır. Nitekim son Osmanlı padişahı Sultan Vahideddin döneminin sonuna değin imâm-ı sultânî'nin (imâm-ı hâssa) tayin edilip görevlendirilmesi devam etmiştir.

“İmâm-ı Şehriyârî” ünvanıyla da anılan imâm-ı sultânîler hususi olarak padişahın imamı olmalarından dolayı devlet teşrifat ve hiyerarşisinde önemli bir yere sahipti. Bundan dolayı da devletin yönetim katının düzenlemiş olduğu merasimlere katılır, kendilerine ayrılan yeri alırlardı. İmam, merasime katılım öncesi hekimbaşı ile padişahı hünkâr mescidi önünde karşılayıp burada padişah için Fâtiha sûresini okurdu. *Sultan III. Mustafa (1170-1188/1757-1774) devrindeki bir Ramazan Bayramı arefesinde, padişah Arz Odası'na gelip tahta oturduğunda, imâm-ı evvel ile selâtin câmilerinin imam ve hatipleri birer âyet-i kerîme okuduktan sonra müezzinbaşı duâ etmişti*²⁴⁴.

İmâm-ı sultânîler, padişah sarayda olduğu zaman nöbetleşe olarak padişaha imamlık yaparken Cuma ve bayram namazlarında padişahın namaz kılacağı camiye gidip sultanın vekili olarak görevlerini devam ettirirlerdi. Ayrıca bayram tebrikleşmesi, culüs merasimi, Hırka-ı Şerif ziyaretleri ve şeyhülislamın izniyle görev yerlerinde cenazenin yıkanıp defnedilmesi gibi mesuliyetleri de bulunmaktaydı. Yapmakla sorumlu olduğu görevleri karşısında da aldığı maaş da o doğrultuydu. Bu işi yapmaya layık görülen görevli kimselerin belirlenmesi hususuna gelindiğinde ise görevli kimselerin kendini

²⁴¹ Cahit Baltacı, “Hünkâr İmamı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 487-488.

²⁴² Murat Akgündüz, “Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları: İmâm-ı Sultânîler”, *İstem*, S. 7, 2006, 65-66.

²⁴³ Akgündüz, “Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları: İmâm-ı Sultânîler”, 66.

²⁴⁴ Akgündüz, “Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları: İmâm-ı Sultânîler”, 69.

yetiştirme durumuna, sesine ve makam bilgisine sahip olması hususlarının üzerinde durmuşlardı²⁴⁵.

2.9. HÜNKÂR MÜEZZİNİ

“*Müezzin-i hâssa, müezzin-i şehriyârî*” tabirleriyle de anılan Hünkâr Müezzini sarayın Enderun bölümünde yer alan Has Oda’ya mensuptur. Bu görevli *sermahfil* adı verilen müezzinbaşı yardımcısı tarafından enderunda bulunan sesi güzel, yetenekli ve iyi yetmişmiş gençler arasından seçilir ve mesleğe hazırlamak adına musiki ve müezzinlik adabıyla ilgili eğitimler verilirdi. Nitekim bunlar arasından sesi, bilgisi ve tecrübesi en uygun olanı başmüezzinliğe getirirlerdi²⁴⁶.

Göreve getirilen müezzinler namaz vakitlerinde padişah saraydayken saray mescidinde kendilerine ayrılan yerde namazlarını kılarlar. Fakat padişah saraydan çıktığı vakit müezzinler de padişahla beraber saraydan ayrılır ve gidilen yerdeki müezzinin görevini devralır, namazın eda edilmesi için müezzinlik görevini yerine getirirdi. “Hünkâr müezzinlerinin saray görevlileri arasına ne zaman girdiği kesin olarak tesbit edilememekle birlikte müezzinbaşılık müessesesinin II. Bayezid (1481-1512) tarafından kurularak görevlerinin bir tâlimatnâmeyle belirlendiği nakledilir. Ayrıca I. Ahmed zamanında (1603-1617) Ayn Ali Efendi tarafından hazırlanan Risâle-i Vazîfehorân’dan XVII. yüzyılda müezzinlerin sayısının on beş olduğu, toplam yevmiyelerinin de 198 akçe tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu sayı zamanla artarak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında otuz ikiye ulaşmıştır”²⁴⁷. 1826 tarihine gelindiğinde de Muzıka-yî Hümâyûn’un kurulması ile hünkâr müezzinleri buraya bağlanmıştır.

2.10. MÜEZZİN

Anlam itibarıyla namaz vakitlerini haber vermek için ezan okumakla sorumlu olan görevli kimsedir. Ayrıca çağrıda bulunan, kamet getiren kimse anlamlarına da gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de de “münâdî” anlamlarına gelen iki ayette de müezzinden bahsedilmiştir. Hadislerde ise “*ezan okuyan, kâmet getiren*” anlamında kullanılmıştır. Müezzinlik, diğer bir ifadeyle münâdîlik İslamiyet’ten önce Araplarda da mevcuttur. Fakat müezzinlik uygulamasının amacı farklı olmuş yapılacak olan toplantılar ve kabileler arasındaki önemli olaylar halka müezzinler aracılığıyla duyurulmuştur. Müezzinlik görevi Emeviler dönemi itibarıyla daha da önem kazanmış; emir, vali, kumandan gibi yöneticiler yanlarına hususi müezzinler istihdam etmişlerdir²⁴⁸.

²⁴⁵ Baltacı, “Hünkâr İmamı”, *DİA*, XVIII, 487-488.

²⁴⁶ Nuri Özcan, “Hünkâr Müezzini”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 491.

²⁴⁷ Özcan, “Hünkâr Müezzini”, *DİA*, XVIII, 491.

²⁴⁸ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Müezzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 489-495.

Resim 18. Müezzin

(<https://www.zdergisi.istanbul/makale/20-yuzyilda-istanbulda-cami-musikisi-ve-muezzinler-375>)

Osmanlı Devleti’nde din ve din hizmetlerinin yerine getirilmesi ve yürütülmesi konusunda önemli roller üstlenen müezzinler sivil ve askeri bürokraside de geniş yer tutmuşlardır. Ayrıca Osmanlı şehir idaresinde imamın yanında görev alan müezzin mahalle imamının yardımcılığını yüklenmiş; padişah beratı ile göreve gelmiştir. Bundan dolayı müezzin görevi bitene kadar vergi yükümlülüğünden muaf tutulmuştur. Bilhassa kara ve deniz olmak üzere çeşitli askeri kurum ve kuruluşlarında da padişah beratı ile atanmış müezzinler olduğu bilinmektedir. Tayin işleminde tayin edilecek olan müezzinin dini bilgisi yanında ses ve musiki konularında da yetkin olması gerekiyordu. Fakat bu uygulama küçük yerleşim yerlerinde babadan oğula geçiş olması dolayısıyla sekteye uğrarken büyük idarelerde çok çeşitli imtihanlar yapılarak liyakatli kişiler arasından seçilmesi sağlanmıştır²⁴⁹.

Müezzinler istihdam edilecekleri cami ya da mescidin bağlı bulunduğu vakfın sorumlusu olan vakıf mütevellisinin önerisi, şeyhülislamın onayı ile belirlenirdi. Fakat II. Mahmud dönemi itibarıyla modernleşmeye gidilmiş maaş ödeme usulü belirli bir sisteme bağlanmıştır. Nitekim artık tayin etme görevi de Evkâf-ı Hümayun Nezâretine bırakılmıştır. Tayin edilen müezzin görev ve sorumlulukları karşılığında mescit ve camilerin vakıflarından toplanan gelirlerle maaşa bağlanmıştır. Ancak ödenen miktarlar

²⁴⁹ Küçükaşcı, “Müezzin”, *DİA*, XXXI, 492.

düşük kalmış, İstanbul'daki müezzinin aldığı maaşla taşradaki müezzinin arasında fark oluşmuştur.²⁵⁰

2.11. İMAM

Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı'nın alt tabakalarından diğer bir görevli de cami ve mescidlerde topluma namaz kıldırıp önderlik eden imamlardır. Kurân-ı Kerim'in yedi yerinde tekil, beş yerinde ise çoğul olarak geçmiş olan imam ibaresi, fikhî terim olarak da cemaatle kılınan namaza önderlik eden, cemaatin önüne geçip namaz kıldırın kişi anlamlarına gelmektedir. Ayrıca siyasi alanda devlet başkanı için de kullanıldığı olmuştur²⁵¹. Arapça *emm* “öne geçmek, sevk ve idare etmek” kökünden türetilmiş olan imâm terim olarak devlet başkanı anlamlarına gelmektedir. Bunun üzerine Endülüs'te IX. yüzyılın ortalarında hem namaz kıldırma işiyle sorumlu olan görevli kişiyi devletin başkanlığını yapan kişiden ayırmak için *sâhibü's-salât* ismi verilmiş ve zamanla doğudan batıya yayılmıştır. İran'da ise namaz kıldırma işini yapan görevliye *pîş-nemâz* tabiri kullanılmıştır²⁵².

Resim 19. İmam
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/imam#1>)

İslam'ın ilk zamanlarında imamlık görevini bizzat Hz. Peygamber ve halifeler yerine getirmişlerdir. Dinen en hayırlı ve faziletli meslek sayılan imamlık, var oluşundan

²⁵⁰Erhan Kocakanat, “Tanımı ve Temsilcileri Çerçevesinde Müezzinlik Müessesesi ile Müezzinliğin Tarihçesinin Bir Analizi”, *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, (2021): 68-69.

²⁵¹ Ümit Güler, “Osmanlı Dönemi'nde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Diyarbakır Eyaleti Örneği)”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4, S. 1 (Haziran 2019): 1-31.

²⁵² Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 178.

beri toplum ve devlet nezdinde önemli rol ve sorumluluklar yüklenen bir kurum olmuş, Osmanlı İmparatorluğu ile beraberde devlete hizmet veren yönetim teşrifatında kadroların en genişine sahip olmuşlardır²⁵³. Bunu yanı sıra küçük mahalli yerleşim yerleri olan mahalle ve köylerde yaşayan reaya üzerinde imamların yoğun bir etkisi bulunmaktaydı. Bu bakımdan toplumda bilgili, ahlaklı, yetkin, takva sahibi, sesi ve bilgisiyle ehil kimselerin bu şerefli makamı üstlenmesi gerekmektedir. Böylece mahalle ve köylerde yaşayan Müslüman toplumun eğitim ve öğretiminde nüfuzlu rolünü yerine getirmiş olurdu²⁵⁴.

Köy imamları, çalışıp görevlerini icra ettikleri kırsal kesimlerde köyün okumuş tek kişisi veya okuyanlardan birisi olması dolayısıyla prestiji yüksek nüfuzlu bir konuma sahipti. Ancak mahalle imamının köy imamına nispeten yetki sahası, görev ve mesuliyetleri çok daha kapsamlıydı. Nitekim onlar Tanzimat dönemi ile gelen ıslah çalışmalarına değin mahallenin sorumlusu, devlet nezdinde halkın, halk nezdinde ise devletin temsilcisi ve kadıların tabii yardımcısı konumunda bulunmaktaydı. Mahallenin düzen ve asayişinin sağlanması; Müslüman toplumunun din, kültür ve geleneğine aykırı gelebilecek kurum, kuruluş ve uygulamalarla (fuhuş, içki içilen yerler) mücadele, din ve dine dair her türlü vecibenin sürdürebilirliğini sağlamada gözetleyicilik, ölüm, defin, doğum kayıtları, nikâh, boşanma, çevre temizliği gibi çeşitli beledi hizmetlerin sorumluluğunu üstlenmek imamın önemli görevlerinden bir kaçıydı²⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nde 1829'da muhtarlık teşkilatının kuruluşuna kadar mahallelerin yöneticisi olan imamların toplum içerisinde itibarı yabancıların da dikkatini çekmiş olmalı ki Ziya Kazıcı eserinde Jean Thevenot'un imamlık hakkındaki şu görüşüne yer vermiştir: “Önemli işler için çoğu zaman, Kur'an'ı iyi bilen ve dürüst olan bu hocalara başvurulurdu. Onlar, kendilerine saygı gösteren halk arasında büyük nüfuza sahiptiler.”²⁵⁶

Mahalle halkının her türlü dinî, beledî ve idarî işlerini yürüten imamın sorumluluğu yalnız sivil hayatta sınırlı kalmamış, aynı zamanda askeri mevzu ve meselelere de dâhil olmuştur. Yeniçeri ortalarında, Nizam-ı Cedîd ile kurulan eğitilmiş ocaklara, askerî teknik sınıflara, donanma, tersane ve askeri hastanelere imamlar

²⁵³ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014), 62.

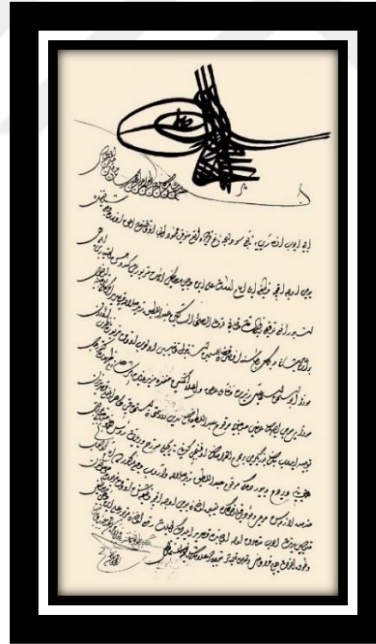
²⁵⁴ Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, 62.

²⁵⁵ Güler, “‘Osmanlı Dönemi’nde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Diyarbakir Eyaleti Örneği),” 2.

²⁵⁶ Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, 63.

görevlendirilerek imamlığın itibarına büyük bir ehemmiyet gösterilmiştir²⁵⁷. Bu eksende Eşkinici Ocağına yapılan imam ataması şöyle izâh edilmiştir; “Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından az önce, her biri 150 kişiden oluşmak üzere elli bir bölük halinde kurulan Eşkinici Ocağı’nın her bölüğüne bir imam tayin edilmesine karar verilmiştir (12 Haziran 1826). Bunlar, eratin vakit namazlarını kıldırmaktan başka dinî eğitimleriyle de meşgul olacaklardı. Tayinleri ise şeyhülislâmlık tarafından yapılacaktı. Hizmet süreleri beş yıl olup bu süre sonunda çeşitli yerlere kadı olarak tayinleri mümkün olabilecekti”²⁵⁸.

İdari yerleşim birimlerinin en küçük parçası olan mahallelerde imamlar halkın gözünde devletin temsilcisi rolünün yanı sıra; mahallede âdeta bir bütünde son parça gibi idiler. Onlar kahvelerde vaaz eder, küçük çocuklara ders verir, hasta ve fakirlerle ilgilenir, içki içenleri ve namazı terk edip cemaatten ayrılanları tespit edip geri döndürmeye uğraşırlardı²⁵⁹. Osmanlı İmparatorluğu döneminde imamların bir diğer görevi de hasta ve düşkün kimseler için mahallede yaşayan halk tarafından toplanan ve *Avarız Akçası* ismiyle adlandırılan yardım sandığının başkanlığını yapmalarıydı²⁶⁰.

Resim 20. İmam Tayiniyle İlgili Bir Berat
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/imam#1>)

²⁵⁷ Kemal Beydilli, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 182.

²⁵⁸ Beydilli, “İmam”, *DİA*, XXII, 182.

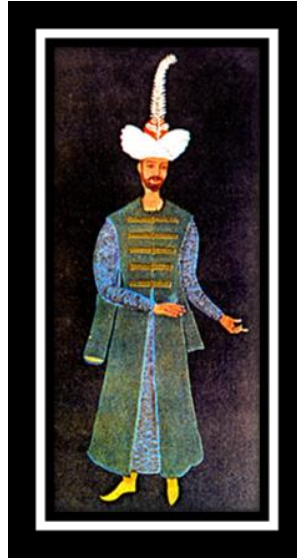
²⁵⁹ Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, 64.

²⁶⁰ Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Mehmet İpşirli, “Avârız Vakfı” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 109.

İmamlar, yaptıkları hizmetleri ve sorumlulukları karşılığında mescit ve mahalle vakıflarının gelirlerinden maaş almaktaydı. Tayinleri ise çoğunlukla vakıf mütevellisinin aracılığı ile gerçekleşmekteydi. Tayinin gerçekleşmesi için ise imam olacak kişiye; dini bilgilerde yeterince donanımlı, iyi ve temiz ahlaklı olması şartı öne sürülmüş ancak imamın eğitim durumuna; küçük yerleşim yerlerinde ya babadan oğula ya da yakınlarından birine geçebilirken, büyük yerleşimlerde imtihanlar ve dini bilgi üstünlüğü olanların tercih edilmesi dolayısıyla çok fazla ehemmiyet verilmemiştir²⁶¹.

2.12. HEKİMBAŞI

Osmanlı Devleti öncesinde “reisü’l-etıbbā” olarak adlandırılan saray doktorları Osmanlı Devleti’yle beraber “hekimbaşı” adını almıştır. Eski Türklerde bu müessese “otacı iliği” şeklinde kullanılmış fakat herhangi bir kurum sıfatı kazanamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk hekimbaşının II. Bayezid döneminde tayin edilen Mehmed Muhyiddin İzmitî olduğu tahmin edilmektedir. Hekimbaşılar, ilmiye sınıfına mensup, tıbbi iyi bilen eğitilmiş kişiler arasından seçilir, ona göre de ataması gerçekleştirilirdi. Fakat 1836 tarihine gelindiğinde bu gelenek bozulmuş artık tayinler ilmiye sınıfı dışından yapılmaya başlamıştır²⁶².

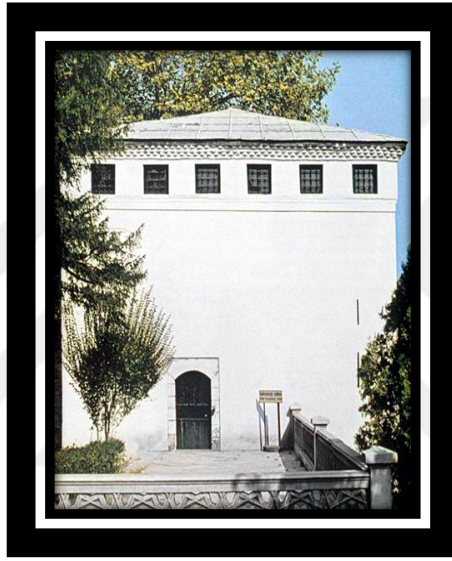

Resim 21. Osmanlı Devleti’nin Klasik Dönemine Ait Hekimbaşı Kıyafeti
(Nureddin Sevin, On Üç Asırlık Kıyafet Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1973)

²⁶¹ Beydilli, “İmam”, *DİA*, XXII, 181.

²⁶² Nil Sarı, “Hekimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 161.

Protokolde de önemli bir yer edinen hekimbaşı, ayrıca ilmiye sınıfı mensubu olmasından dolayı hem Anadolu ve Rumeli Kazaskerliğine hem de müderrislik ya da kadılık makamına kadar yükselebilirdi. Hekimbaşılar, öncelikle padişah ve padişah ailesinin sağlık meseleleriyle ilgilenirken diğer yandan sarayın iç ve dış meseleleriyle uğraşmaktaydılar. Ayrıca Osmanlı Devleti toprakları içerisinde görevli olan doktor, cerrah, kehhâl ve eczacıların tayin işlemlerini de yapardı. 17 Nisan 1850 tarihi itibarıyla bu kurum ve bu kurumun tüm hakları Tıbbiye Nezaretine devredilerek Hekimbaşılik yerini Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne bırakmıştır²⁶³.

Resim 22. Topkapı Sarayı'nda Hekimbaşı Odası olarak kullanılan Başlala Kulesi -İstanbul
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/hekimbasi>)

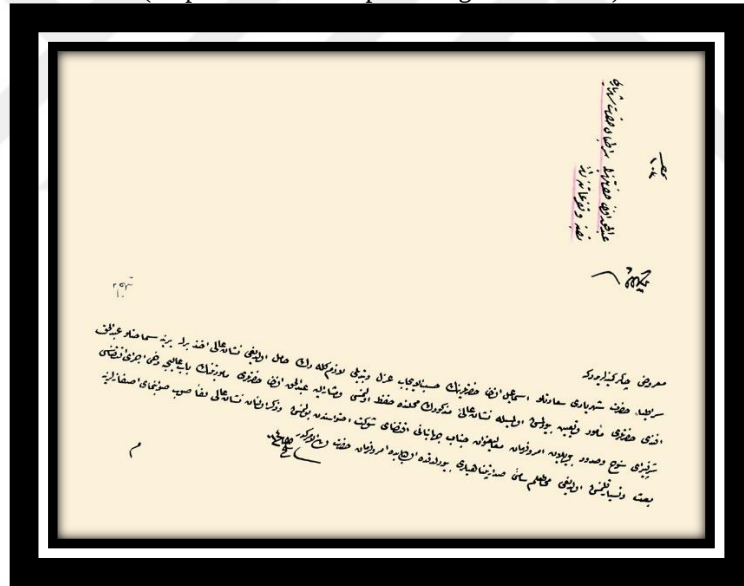
²⁶³ Sarı, “Hekimbaşı”, *DİA*, XVII, 164.

Ayrıntılı bilgi için Bkz. İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı,” 272.

Cemil Akpınar, “Hekimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 160.

Resim 23. Bursa Yıldırım Dârüşşifası'na Talip İki Tabipten Birinin İmtihanla Buraya Tayinine Dair Hekimbaşı Nuh İmzalı Muamele Görmüş Bir Arzuhal
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/hekimbasi>)

Resim 24. Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılar Listesi
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/hekimbasi>)

2.13. MÜNECCİMBAŞI

Kelime anlamı itibarıyla astronomi ve astroloji işleriyle uğraşan ve geçmişe dair eski bir tarihi bulunmayan müneccimbaşılık kurumu, müneccimbaşı, müneccim-i sani ve müneccim gibi alt kurumlarla oluşmakla birlikte Osmanlı Devleti dönemi ile sistemli ve teşkilatlı bir kurum hâlini almıştır. Görevleri itibarıyla müneccimbaşılar, yapılacak olan savaşın ilanını, ordunun sefer zamanını, padişah cülusu gibi konularda uğurlu tarihler

belirleme hizmetinde bulunmuş; ayrıca her yıl takvim hazırlamışlardır. Kurumu oluşturan bireyler ilmiye sınıfından ve Birun erkânından yetişmişlerdir. Nitekim Osmanlı Devleti bünyesinde toplam 37 müneccimbaşı bulunmaktadır ve bilinen ilk müneccimbaşı ise Seydi İbrahim bin Seyyid'dir Atanan müneccimbaşı 16. yüzyılda 2000 akçe maaş alırken sonraki dönemlerde maaşlarında düzeltmeler yapılarak 7500'e kadar yükselmiştir. Fakat kurum beklendiği kadar etkili olmamıştır²⁶⁴.

Resim 25. Müneccimler
(<https://www.milliyet.com.tr/galeri/osmanlinin-nostradamusu-59151/2>)

²⁶⁴ Salim Aydüz. "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi", *Belleten* 70, S. 257 (Nisan 2006): 167-264. Ayrıntılı Bilgi için Bkz. İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı," 273; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1988), 369.

BÖLÜM III: MEŞİHAT ARŞİVİNDEKİ BELGELERDE ADI GEÇEN ERZURUM ULEMASI

3.1. MEHMED AKİF EFENDİ

Mehmed Akif Efendi²⁶⁵ H. 1258 (1842/1843) senesinde Erzurum vilayetinin Ardanuç kasabasında dünyaya gelmiştir. Arslanzade ismiyle de tanınan babası Süleyman tüccardı. Mehmed Akif Efendi doğup büyüdüğü Ardanuç kasabasında eğitim hayatına ilk olarak Sıbyan Mektebinde başlamıştır. Müderris Hacı Mehmed Efendi'den Kur'an ve ilm-i hâl derslerini almıştır. Buradaki eğitiminden sonra H. 1271 (1854/1855) senesinde İstanbul'a gelerek Fatih Camii'nde eğitimine devam etmiştir²⁶⁶. H. 1287 (1870/1871) senesinde buradaki eğitim hayatını tamamlayarak icazetname (diploma) almaya hak kazanmıştır. Akif Efendi Arapça ve Farsça bilmektedir. Kaleme aldığı herhangi bir eseri bulunmamaktadır.

H. 1285 (1868/1869) senesinde 500 kuruş maaşla Arapça ve Farsça muallimi olarak ilk önce İstanbul'daki Altay Rüştîyesine atanmıştır. Daha sonra sırasıyla yine İstanbul'daki Odabaşı ve Zeyrek rüştiyelerinde görev yapmıştır. Daha sonra askeri rüştiyeler açılınca Zeyrek Rüştîyesi'nden istifa ederek 600 kuruş maaşla Koca Mustafa Paşa Askeri Rüştîyesi'nde istihdam edilmiştir²⁶⁷. H. 1288 (1871/1872) tarihlerinde yapılan bir imtihanı kazanıp Fatih Cami'ne tayin edilmiştir. Burada akaid gibi dini dersler vermiştir. Fakat bu görevi esnasında öğrencileri askere gitmek durumunda kalmıştır. Yapmakta olduğu görevinde boşta kalan Akif Efendi çok uzun sürmeden H. 1291 (1874/1875) senesinde Fetvahane'nin Pusula Odasında görevlendirilmiştir. Bu odada bir yıl görev yapmıştır. 450 kuruş maaşla tekrardan teğmenlik sınıfına, daha sonra 500 kuruş maaşla müftü yardımcılığı makamına yükseltilmiş ve orada görevini idame ettirmiştir. Yaptığı görevleri dolayısıyla kendisine dördüncü rütbeden Osmanlı mecidî nişanı layık görülmüştür. Yaşadığı süreç içerisinde hakkında bir şikâyet bulunmadığı gibi mahkemeye intikal eden bir durumu da olmamıştır²⁶⁸.

²⁶⁵ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, **Sicill-i Ahval Dosyaları**, nr. 1/13/1.

²⁶⁶ MŞH. SAİD, nr. 1/ 13 /3.

²⁶⁷ MŞH. SAİD, nr. 1/ 13 /10.

²⁶⁸ MŞH. SAİD, nr. 1/ 13 /12-13-14.

3.2. MEHMED FAİK EFENDİ (ERZURUMLU)

Babası, Hüseyin Ağa'dır. Erzurumlu Havâce (Hoca) Mehmed Faik Efendi, Osmanlı Devleti tebaasındandır. Aslen Gürcüdür. Geçimini bakkallıkla sağlayan bir ailede dünyaya gelmiştir²⁶⁹. H. 1263 senesi Rebiü'l-Evveli ile R. 1262 senesine denk gelen M. 1847 Şubat-Mart aylarında Erzurum'un Gürcü Kapı semtinde mektebe başlamış, orada ilk mektebi bitirmiştir. Yine Gürcü Kapı mevkiinde Esât Paşa Medresesine devam etmiştir. H. 1293 (M. 1877) tarihinde İstanbul'a gelmiş; Fatih Camii'nde dokuz sene ders görüp icazet almıştır. Mehmed Efendi Arapça ve Türkçe konuşup yazabilirken Farsçaya aşinadır. Herhangi bir yazılı eseri bulunmamaktadır.

H. 1294 (M. 1877/1878) senesinde Dersaadet'te yapılacak olan Kürsü Şeyhliği imtihanına girmiştir İmtihanı kazanarak Selâtin Camileri Cuma Vaizliğine tayin edilmiştir. H. 1296 (M. 1878/1879) senesinde Fatih Camii'nde dersiâm olarak kürsüye çıkmış; H. 1313 (M. 1895/1896) senesinde öğrencilerine icazet vermeye başlamıştır. H. 1319 (M. 1901/1902) senesinde Sultanahmet Camisi Kürsü Vaizi olarak tayin edilmiştir. 1305 tarihinde Fetvahane-i Celile'de açılmış olan imtihanda muvaffak olarak 150 kuruş maaş ile Fetvahanenin Pusula Odasında göreve devam etmiştir²⁷⁰.

H. 1317 (1899/1900) tarihinde aylık 1500 kuruşla Medine-i Münevvere'ye şer'i mahkeme yardımcısı olarak tayin edilmiştir. Fakat daha sonra tekrardan yeni bir tayin süreci ile Dersaadet'e dönerek Fetvahane Odasında H. 1324 (1906/1907) senesi itibarıyla 150 kuruş maaşla görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Memuriyetini ve sosyal hayatını idâme ettirdiği süreçte herhangi bir ceza almamıştır.

3.3. ALİ RIZA

Ali Rıza, H. 1255 (1839/1840) senesinde Erzurum'a bağlı Ardanuç kasabasında dünyaya gelmiştir²⁷¹. Ailesi memleketlerinde Teymurzade olarak şöhret bulmuştur. Babasının adı Mustafa'dır. Ali Rıza büyüüp okula gitme yaşına geldiğinde yaşadığı mahallede mekteb-i ibtidâî²⁷² ve mekteb-i resmi²⁷³ bulunmadığından dolayı okul dışı

²⁶⁹ MŞH. SAİD, nr. 2/ 1 /1.

²⁷⁰ MŞH. SAİD, nr. 2/ 1 /3.

²⁷¹ MŞH. SAİD, nr. 2/ 8 /1.

²⁷² Mekteb-i ibtidâî günümüzdeki eğitim modeline göre İlkokul seviyesine denk gelmektedir. Bkz. Kubbealtı Lügatı, "İptidâî – İbtidâî", <http://lugatim.com>.

²⁷³ Mekteb-i Resmi dönemin devlete bağlı tüm okullarını ifade eder. Bkz. Kubbealtı Lügatı, "mekteb-i resmi", <http://lugatim.com>.

imkânlarla Kur'an, kıraat ve ilmiyal derslerinde kendisi geliştirmeye çalışmış ve ardından H. 1274 (1857/1858) senesinde memleketinden ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. Burada ilk olarak dönemin Fatih Camii müderrisi Hafız Süleyman Efendi'nin derslerine katılmış ve icazetname almıştır. Arapça ve Farsça bilen ali Rıza herhangi bir eser yazmamıştır²⁷⁴.

3.4. HACI AHMED EFENDİ

H. 1252 (1836/1837) senesinde Erzurum'un Oltu Sancağının Şavşat Kazası'nda dünyaya gelmiştir. Mahlası Hamdi'dir. Babasının adı Osman'dır. Yaşadığı kazada ilkokul ve bir devlete ait herhangi bir resmi eğitim kurumu olmadığından dolayı eğitimine ilk olarak ilmiyal, kıraat gibi dini dersler alarak başlamıştır. Aldığı eğitimlerin ardından 1852/1853 senesinde Erzurum'dan ayrılarak 2-3 yıllık eğitim süreci için önce Kars'a, oradan da Çorum'a gitmiştir. Buralarda eğitimini tamamlayan Ahmed Efendi, İstanbul'a gelerek Süleymaniye Camii medresesi müderrisi Rizeli Osman Efendi'nin derslerine katılmıştır. Osman Efendi'nin vefat etmesiyle dersleri bir süre Hafız Galib Efendi'ye kalmıştır. Hacı Ahmed Efendi'nin basılı bir eseri yoktur. Türkçeyi yazıp Arapçayı ise sadece konuşabilmektedir²⁷⁵.

28 yaşına gelince 750 kuruş maaşla Sofya ve Niş'e kâtip yardımcılığı göreviyle tayin edilmiştir. Tayin sürecinde yol harcamaları devlet tarafından karşılanmıştır. Oradaki görevinin ardından H.1284/1285(1867/1868) senesinde Fetva Odası'nda istihdam edilmiştir. Ayrıca H. 29 Şevval 1290'da (20 Aralık 1873) 250 kuruş, H. 30 Şevval 1291'de (30 Kasım 1874) 680 kuruş, 2 Şaban 1293'te (23 Ağustos 1876) 760 kuruş maaşla Mekke kadılığı yapmıştır.

1883/1884 senesinde 2100 kuruş maaşla Mekke yakınlarındaki Cedide Sancağı'na görevlendirilmiş fakat tayin işlemi iptal edilip tekrardan İstanbul'a çağırılmıştır. İstanbul'a geldikten sonra H.1305/1306(1888/1889) senesinde 5000 kuruş maaşla Trablusgarp merkez nayabetine tayin edilmiştir. H. 15 Zilhicce 1307 (2 Ağustos 1890) tarihinde yaşadığı rahatsızlıktan dolayı görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Daha sonra görevine ilk olarak 160 kuruş maaşla başlamış ve 500 kuruş maaşla devam etmiştir. İstanbul başta olmak üzere farklı yerlerde ve farklı maaşlarla çeşitli görevlerde

²⁷⁴ MŞH. SAİD, nr. 2/ 8 /2.

²⁷⁵ MŞH. SAİD, nr. 4/ 6 /1.

yapmıştır. Yaptığı görevler sırasında adı cezai işlem gerektirecek herhangi bir meselede geçmemiştir²⁷⁶.

3.5. MEHMED EFENDİ

Mehmed Efendi, H. 1245 Rebiü'l Âhiri'nde (Eylül/ Ekim 1829) Erzurum da doğmuştur. Babası, Kavas (Kavvas) Yusuf Ziya'dır. Mehmed Efendi, okul yaşamına ilk olarak Erzurum'da sıbyan mektebine başlamış ve orada Kur'an-ı Kerim, kıraat gibi genel ilmi dersler almıştır. Derslerini tamamladıktan sonra kendisine icazetname verilmiştir. Arapça, Farsça ve görevi dolayısıyla Kürtçe bilmektedir²⁷⁷.

49 yaşlarına denk gelen H. 1294 Şevvali'nde (Mayıs/Haziran 1877) 120 kuruş maaşla Erzurum'a bağlı Varto kazasına kadı yardımcısı olarak tayin edilmiştir. Yaklaşık bir sene sonra H. Cemazeyilevvel 1297'de (Nisan/Mayıs 1880) mazbatasını alarak Bitlis vilayetine tayin edilmiştir. Ancak bu esnada yaşadığı rahatsızlıktan dolayı görev yerine gidememiş tayin işlemi gerçekleşmemiştir. H. 1298 Rabiulevvel'i'ne denk gelen Şubat 1881 tarihinde sağlık koşullarının düzelmesinin ardından Siirt Sancağına bağlı Rizvan (Rızvan) kazasına 150 kuruş maaşla tayin olmuştur. Burada yalnız iki ay on dört gün görev yapmıştır. M. Mayıs/Haziran 1882 tarihinde 500 kuruş maaşla Ahlât kazası kadılığına tayin olunmuştur. Fakat Mehmed Efendi ailesinin kalabalık olması dolayısıyla kendisine verilecek olan maaşı az bulduğu göreve gitmeyip 28 ay açıkta kalmıştır.

İstanbul'a döndükten sonra H. 1304 (Mart/Nisan 1887) tarihinden itibaren 1250 kuruş maaşla Genç Sancağı'na bağlı Çapakçur Kazası'na²⁷⁸ tayin olunmuştur. Mehmed Efendi buradan boşta olan Kalaba Kazası'na vekâleten 625 kuruş maaşla tayin olunmuş ve orada altı ay boyunca görevini idame ettirmiştir. H. Şaban 1307'de (7 Nisan 1890) Van Vilayeti'ne bağlı Karahisar Kazası'na tayin olunarak 1250 kuruş maaşla 15 Cemaziye'l-evvel 1308'den (27 Aralık 1890) itibaren burada görev yapmaya başlamıştır. Devlete hizmet ettiği süreçte kendisine ait bir rütbe veya nişân verilmemiştir²⁷⁹.

²⁷⁶ MŞH. SAİD, nr. 4/ 6 /5.

²⁷⁷ MŞH. SAİD, nr. 45/ 4 /1.

²⁷⁸ Günümüzde Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Bingöl ilinin eski adıdır.

²⁷⁹ MŞH. SAİD, nr. 45/ 4 /5.

3.6. HASAN TEVFİK EFENDİ

H. 2 Şaban 1309'da (2 Mart 1892) tarihinde Erzurum'un Kadana mahallesinde doğmuştur. Babasının ismi Süfyan ve mahlası Sıddık olup Diyardin kazasında memurluk yapmaktadır.

Kadana Mahallesi'nde ilk eğitimine başlayarak kıraat ve dini dersler yanında Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Erzurum'da bulunan Dârülmualimin'e kaydolmuştur. Dârülmualimin'deki eğitimi sırasında kıraat, Osmanlı tarihi, Farsça lisanına dair kitapları okumuştur. Hasan Tevfik, yaşadığı mahalle ile Darülmualimin arasındaki mesafe dolayısıyla kendi rızasıyla buradaki eğitimine son vermek zorunda kalmıştır. Arapça ve Farsça gibi lisanlara ilgisi olsa da yalnız Türkçe okuyup yazabilmektedir. Hasan Tevfik okuldan ayrıldığında 15 yaşındaydı. 3 Haziran 1906'dan 9 Nisan 1911 tarihine kadar Erzurum merkez vergi dairesinde çalışmıştır. Bu esnada babası da tahvil²⁸⁰ usulüyle Erzurum'un Pasinler Kazası'nda vergi kalemine tayin edilerek memuriyetine burada devam etmiştir. Hasan Tevfik de kısa zaman sonra Pasinler Kazası'nın önemli noktalarından birisi olan Karayazı'ya 400 kuruş maaşla tayin edilerek görevine başlamıştır.

Babası Süfyan, Karakilise Kazası mal müdürü yardımcılığına terfi almıştır. Buradaki görevine H. 4 Cemaziyelahir 1327 (23 Haziran 1909) tarihinden 10 Zilkaade 1327 (23 Kasım 1909) tarihine kadar devam etmiştir. H 11 Zilkaade 1327 (24 Kasım 1909) tarihine gelindiğinde ise Hasan Tevfik, 250 kuruş maaşla Karakilise Şer'i Mahkemesi ikinci kâtipliğine tayin olmuştur. Maaşı göreve başladıktan sonra 300 kuruşa yükselmiştir. Fakat her iki gözünden de yaşadığı rahatsızlık dolayısıyla görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

3.7. MUHZIRZADE İBRAHİM PAŞA

H. 1294 (1877/1878) senesinde Erzurum'un Ayas Paşa mahallesinde beş numaralı hanede doğmuştur. Babası, Muhzır Hacı Mehmed'den olan Muhzır Paşa Hasan Ağa'dır. İbrahim Paşa, Erzurum'da sıbyan mektebine yazılarak mantık, kelam, risale, tarih, coğrafya ve günümüzde matematik ve geometri dersleri olan hesap ve hendese derslerini

²⁸⁰ Osmanlı Devleti'nde boşalan bir memûriyetin başkasına verilmesi, vezirlerin, beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, tımar ve zeâmet sâhiplerinin tâyin, tevcih ve nakil işleri. Bkz. Kubbealtı Lügati, "Tahvil", <http://lugatim.com>.

almıştır. Ayrıca 1892 tarihinde Ayas Paşa Medresesi'ne başlamış; fakat müderris Hüseyin Hakkı Efendi'nin vefatıyla icazet alamadan buradan ayrılmıştır²⁸¹.

İbrahim Paşa eğitim gördüğü süreçte Arapça ve Farsça derslerini de okumuş ve aşına olmuştur. Ancak Paşa, yalnız Türkçe konuşup yazabilmektedir. Babasının vefatı dolayısıyla onun yerine ayrılmamak şartıyla bir müddet baş kitabet vekâletinde görev yapmıştır. 6 yıllık bir görev süresi sonrasında ise Erzurum vilayeti Hınıs kazası kâtip vekilliğine tayin olmuştur. Daha sonra zimmetine 1179 kuruş para geçirdiği iddiasıyla Hınıs kazası şer'i²⁸² mahkemesi tarafından hakkında soruşturma açılmış ve açığa alınmıştır.²⁸³

3.8. NUSRET BEY

Nusret Bey, H. 27 Cemaziye'l-Âhir 1286'da (4 Ekim 1869) Erzurum'un Kuloğlu Mahallesi'nde doğmuştur. Babası Reşid Bey, annesi Zeliha Hanım'dır.²⁸⁴ Babası Vergi Nezareti Başkâtipliği'nde görev yaptığı esnada vefat etmiştir. Ailesi Paşazade mahlasıyla meşhurdur Nusret Bey, Fransızca ders almış, bu dile aşına olmuş ancak yalnız Türkçe konuşup yazabilmiştir.

Nusret Bey eğitim hayatına ilk olarak mahalle mektebinde başlamıştır. Daha sonra Erzurum'daki askeri rüştiyeye devam etmiş ve buradan şehâdetname almıştır. R. 7 Temmuz 1312 (19 Temmuz 1896) tarihinde 250 kuruş maaşla Ilıca Nahiyesi nahiye müdür vekili olarak tayin edilmiştir. R. 28 Temmuz 1312 (9 Ağustos 1896) tarihinde sağlık sebeplerinden ötürü görevinden istifa etmiştir. Bu tarihten sonra fahri olarak, herhangi bir maddi karşılık almadan, Ilıca nahiyesi müdürlük vekâleti görevine devam etmiştir. R. 25 Teşrin-i Evvel sene 1313 (6 Kasım 1897) tarihinde Vilâyet Meclisi kararıyla Merkez Vilâyet Evkaf Komisyonu azalığına tayin edilmiştir. Daha sonra belediye vilayet azalığı, köy azalığı ve merkez vilayette eytam müdüriyetine vilayet meclisi kararıyla 800 kuruş maaşla tayin edilip görev yapmıştır. R. 6 Kanun-ı Sâni 1325 (19 Ocak 1910) tarihinde mahkemelerde baş mübaşirlik görevi yapmıştır. Nusret Bey

²⁸¹ MŞH. SAİD, nr. 48/15/1.

²⁸² MŞH. SAİD, nr. 48/15/3.

²⁸³ MŞH. SAİD, nr. 48/21/1.

²⁸⁴ MŞH. SAİD, nr. 49/6/2.

hakkında ne yaptığı görevleri esnasında ne de sosyal hayatında olumsuz bir kayda rastlanmamıştır²⁸⁵.

3.9. İSMAİL HAKKI EFENDİ

Amrzade Hacı İbrahim Efendi'nin oğludur. H. 1263 (1846/1847) senesinde Erzurum'un Yoncalık Mahallesi'nde doğmuştur. Erzurum'daki İbrahim Paşa Medresesi'ne gitmiş ve orada Cafer Efendi'nin tedrisatından geçmiş ve kendisinden icazet almıştır. Eğitim hayatı boyunca Türkçe, Arapça ve Farsçaya aşinalığı olmuş fakat yalnız Türkçe okuyup yazabilmiştir.

R. 18 Ağustos 1284 (30 Ağustos 1868) tarihinden R. 21 Mart 1291 (2 Nisan 1875) tarihine kadar Erzurum'da askerlik görevini yerine getiren İsmail Hakkı Efendi tezkere sonrası ilk olarak çeşitli medrese ve mekteplerde muallimlik yapmıştır. R. 1 Eylül 1303 (13 Eylül 1887) tarihinden R. Şubat 1305 (1890) tarihine kadar Mardin Sancağı Muhâkeme-i Şer'iyye Kâtipliği'nde, R. 1 Eylül 1306 (13 Eylül 1890) tarihinden R. Haziran 1311 (1895) tarihine kadar Girit Vilâyeti'ndeki Laşid Sancağı'nda, R. 20 Nisan 1313 (2 Mayıs 1897) tarihinden R. Nisan 1313 (1898) tarihine kadar Muğla Sancağı'nda, R. Temmuz 1316 (1900) tarihinden R. Haziran 1318 (1902) tarihine kadar Prizren Sancağı muhakeme-i şer'iyye kâtipliklerinde verilen aidatla memuriyetliklerde bulunmuştur²⁸⁶.

3.10. MEHMED EFENDİ

R. 1 Eylül 1277 (13 Eylül 1861) tarihinde Erzurum'un Caferzade Mescidi Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Mehmed Efendi, Erzurumlu Muharrem Ağa ile Esmâ Hanım çiftinin çocuğudur²⁸⁷. Mehmed Efendi Haydar mahlası ve Efendilikle tanınıp bilinirken, babası Muharrem ise Ağalıkla yâd olunmuştur. Mehmed Efendi, Erzurum Kurşunlu Medresesi olarak da anılan Fevziye Medresesi'nde eğitim almış, Farsça ve Arapçaya aşina olmuş ancak sadece Türkçe okuyup yazabilmiştir. 25 yaşına geldiğinde o tarihlerde Erzurum'a bağlı kazalardan Kiğı'nın Şer'i mahkeme kâtipliğine tayin olunmuştur. Atandığı R. 9 Teşrin-i Sâni 1302 (21 Kasım 1886) tarihinden R. Mart 1322 (1906) tarihine kadar burada görev yapmıştır. Kendisini yetersiz gördüğü için görevinden

²⁸⁵ MŞH. SAİD, nr. 49/6/1.

²⁸⁶ MŞH. SAİD, nr. 49/12/1.

²⁸⁷ MŞH. SAİD, nr. 49/26/2.

ayrılmıştır. Bir süre sonra Vilayet Meclisi tarafından R. 5 Kanun-ı Sâni 1325 (18 Ocak 1910) tarihinde Kiğı Kazası mahkeme başkâtipliğine tayin edilmiştir²⁸⁸.

3.11. İSRAFİL EFENDİ

H. 1287 Cemâziyelevveli'nde (Temmuz/Ağustos 1870) o tarihte Erzurum Vilayeti'ne bağlı Kars Sancağı'nın Zaruşad (günümüzdeki ismi ile Arpaçay)²⁸⁹ Kazası'nda doğmuştur. Mahlası Sırrı'dır. Babası rencber takımından Duduzâde İsmail Ağa, annesi Fatma'dır. Aile H. 1298 (1880/1881) senesinde Arpaçay Kazası'ndan yine Kars Sancağı'na bağlı Tutak Kazası'na yerleşmiştir. Tutak'ta Sıbyân Mektebi'ne devam etmiştir.

20 yaşına geldiğinde 25 Rebiülevvel 1307 (19 Kasım 1889) tarihinde Tutak Kazası Bidâyet Mahkemesi'ne, R. 15 Ağustos 1311 (27 Ağustos 1895) tarihinde 125 kuruş maaşla Nüfus Kâtipliği'ne, R. 1 Mayıs 1315 (13 Mayıs 1899) tarihinde 360 kuruş maaşla Sandık Eminliği²⁹⁰'ne atanmıştır. İki yıl kadar boşta kalmıştır. R. 9 Haziran 1319 (22 Haziran 1903) tarihinde Sandık Eminliği'ne, daha sonra ise Tahrirat Kâtipliği'ne tayin olmuştur. Ancak burada kuralları ihlâl etmesi dolayısıyla görevinden azledilen İsrail Efendi R. 5 Mayıs 1326 (18 Mayıs 1910) tarihine kadar boşta beklemiş; bu tarih itibarıyla da Tutak Kazası şer'i mukayyidliğinde²⁹¹ görevlendirilmiştir.

3.12. OSMAN EFENDİ

Osman Efendi²⁹² R. 1285 Ağustos'unda (1869) Erzurum'da doğmuştur. Babası aslen Kemahlı olup Haletoğlu sülalesinden Halil'dir. Kemahlı Salihzâade olarak da anılan babası R. 1326 (1910/1911) senesinde vefât ederek Erzurum'da defnedilmiştir. Vefât öncesinde mal gümrüğünde süvâri olmak gibi devletin çeşitli makam ve mevkiilerinde görevler yapmıştır. Osman Efendi Erzurum'un Hasankale Kasabası'nda rüştiye mektebine başlamış ve dört yıllık eğitimini başarıyla tamamlayıp şehâdetnâme almaya hak kazanmıştır. Daha sonra Hasankale'nin Yeni Cami-i Şerif Medresesi'nde altı sene

²⁸⁸ MŞH. SAİD, nr. 49/26/1.

²⁸⁹ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2017, 48.

²⁹⁰ MŞH. SAİD, nr. 50/1/2.

²⁹¹ Görevli olduğu bölümde kayıt işlerini tutan ve bu işlere bakan kayıt memuru. Bkz. Kubbealtı Lügatı, "Mukayyit/ Mukayyid", <http://lugatim.com>.

²⁹² MŞH. SAİD, nr. 50/6/1.

kadar okumuş. Arapça ve Farsça öğrenmiş, bu iki lisanı hem konuşup hem de yazabilmiştir. Ayrıca Osman Efendi, terzilik ve tüccarlık zanaatı ile de ilgilenmiştir.

R. 1309 (1893/1894) senesine gelindiğinde askere gitmiştir. Askere gittikten bir yıl sonra R. 1310 M.1894/1895 senesinde Bâyezid Sancağı Otuzuncu Alâynın ikinci taburunun üçüncü bölümüne kaydolmuştur. R. 1311'de M. 1895/1896 aynı bölüğe Bölük Emni ve R. 1313'te M. 1897/1898 Van Vilâyeti'nden Hısn-ı Mansur (Adıyaman) taburuna başçavuş olarak tayin edilmiştir. Tayin edildiği süreçte yol harcamaları devlet tarafından karşılanmıştır. R. 1315'te M. 1899/1900 Malatya redif kalemine, R. 1316'da M. 1900/1901 Karaköse Redif Taburu Deposu Muavin Serçavuşluğu'na, R. 1323'te M. 1907/1908 Karakilise²⁹³ Redif Taburu'nun Keskin Redif Taburu'nda devam etmiş ve oradan tezkere almıştır. R. 1324'te M. 1908/1909 150 kuruş maaşla Karakilise Belediye Kâtipliği'nde görev yapmaya başlamıştır. R. 20 Kanun-ı Evvel 1325 M. 1909/1910 tarihi itibarıyla buradan istifa ederek aynı gün Karakilise İdare Meclisitarafından 400 kuruş maaşla Karakilise Muhâkeme-i Şer'iyye Başkâtipliği'ne tayin edilmiş ve görevine orada devam etmiştir²⁹⁴.

3.13. MEHMED HACIZADE

H. 1301 (1883/1884) senesinde Kudüs Sancağı'na bağlı Yafa Kazası'na tabi Nefs-i Beyt-i Recn köyünde doğmuştur. Babası, Hüseyin mahlası ile anılan ve Hacızade şöhreti ile tanınan tüccarlıkla geçimini sağlayan Abdullah'tır. H. 1311 (1895/1896) senesinde Yafa mekteb-i ibtidaiyesine katılmış ve orada üç yıllık bir eğitim almıştır. Daha sonra Yafa'dan ayrılarak Mısır'a yerleşmiştir. Burada yedi yıl boyunca ikamet ederek Ezher-i Şerif'te²⁹⁵ ilim görmüştür. Rahat bir şekilde Türkçe konuşup yazabilmektedir²⁹⁶.

3.14. MEHMED NUSRET EFENDİ

H. 1282 (1865/1866) senesinde Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Hınıs Kazası'nın Kayabaşı Köyü'nde doğmuştur. Annesi Cilvenaz ve babası İbrahim Beyzade'dir. Annesi erken vefât etmiştir. Babası henüz Jandarma Miraylığı'ndan emeklidir. Muş ümerâsından

²⁹³ Bugünkü Ağrı ili merkez ilçesi olarak bilinen Karakilise 1891'de Karakilise ismi ile anılmış 1928'den itibaren de Karaköse olarak değiştirilmiştir. <https://nisanyanmap.com/?y=Karakilise>

²⁹⁴ MŞH. SAİD, nr. 50/6/1.

²⁹⁵ Günümüz kadar ulaşmayı başaramış olan ve şuanda Kahire'de varlığını sürdüren külliye, İslâm dünyasının sahip olduğu en eski dinî eğitim kurumudur. Bkz. Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12., İstanbul 1995, 59-63.

²⁹⁶ MŞH. SAİD, nr. 52/13/2.

Alaaddin Beyzade sülalesine mensuplardır. Nusret Efendi, tahsiline ilk olarak Erzurum Vilayeti'ne bağlı Bâyezid Sancağı Mekteb-i Rüştîyesi'nde başlamıştır.²⁹⁷ Farsça okuyup yazabilmektedir. Arapça, Kürtçe ve Ermenice konuşabilmektedir.

25 yaşına geldiğinde, R. 1 Mayıs 1305 (13 Mayıs 1889) tarihinde 400 kuruş maaşla Hınıs Ziraat Bankası muhasebe kâtipliğine tayin edilmiştir. Orada iki yıl boyunca vazife yapmıştır. R. 17 Nisan 1307 (29 Nisan 1891) tarihinde bankanın çok büyük olmasını, işlerin yoğun ve ayrıca evli olmamasını gerekçe göstererek bankadaki görevinden istifa etmiştir. Bu süreçte sekiz ay kadar açıkta kalan Mehmed Nusret Efendi herhangi bir yerden de maaş almamıştır. R. 22 Teşrin-i Sâni 1308 (4 Aralık 1892) tarihinde 102 kuruş maaşla Aşiret Alayı'nın otuz dördüncü sınıfı olan Süvâri Alaykâtibi yardımcılığına, R. 2 Nisan 1312 (14 Nisan 1896) tarihinde 200 kuruş maaşla Hınıs Kazası Bidâyet Mahkemesi azalığına, R. 22 Teşrin-i Sâni 1323 (5 Aralık 1907) tarihinde Hınıs Kazası'nın kazalıktan çıkarılarak sancak yapılmasından²⁹⁸ dolayı iki ay kadar Hınıs Sancağı'na olarak tayin edilmiştir. Bir müddet bu memuriyette görev yapan Nusret Efendi bir yıl kadar açıkta kalmış ancak R. 1 Mart 1326 (14 Mart 1910) tarihinde tekrardan görevlendirilerek 350 kuruş maaşla Hınıs Sancağı Eytâm Müdürlüğü'ne getirilmiştir²⁹⁹.

3.15. TEVHİD EFENDİ

H. 11 Şaban 1298 M. 9 Temmuz 1881 tarihinde Erzurum'un Hasan Basri Mahallesi'nde doğmuştur. Annesinin adı Nesime'dir. Babası Hacı İsa Ağa'dır. Tevhid Efendi, mekteb-i idâdiye katılarak orada Arapça gramer ve tecvîd derslerini almıştır. R. 1317 M. 1901/1902 senesinde 25 yaşında iken Tercan Kazası'na tayin edilmiştir. Burada göreve başladığında tayin olduğu Bidâyet Mahkemesi ve Şer'i Mahkeme Kalem odaları tek bir odada bulunduğu için her iki görevi de aynı anda yerine getirmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte farklı iki görevi yerine getirmesine rağmen maaşında ve rütbesinde herhangi bir artış olmamış; ayrıca kendisine yaptığı görevleri dolayısıyla bir nişân verilmemiştir³⁰⁰.

²⁹⁷ MŞH. SAİD, nr. 50/11/2.

²⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin yaptığı idari düzenlemeler sonunda, Hınıs Kazası 1904 tarihinde sancağa dönüştürülmüştür. Bkz. Yakup Karataş, Mehmet Kerem Karasu, "XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2015): 675-691.

²⁹⁹ MŞH. SAİD, nr. 50/11/1.

³⁰⁰ MŞH. SAİD, nr. 50/17/1.

3.16. LÜTFULLAH EFENDİ

H. 15 Recep 1293 (6 Ağustos 1876) tarihinde Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Oltu Kazası'nda doğmuştur³⁰¹. Annesi Zeliha, babası Mehmed Derviş'tir. Babası Yusuf ismiyle de tanınmıştır. Babası Erzurum'un Pasinler Kazası'nda şer'i mahkemelere kâtiplik yapmıştır. Babasının memuriyeti sırasında Pasinler Kazası Mekteb-i Rüştîyesine yazılarak burada bir müddet eğitim almıştır. H. 1 Muharrem 1310 (10 Nisan 1902)'da bu mektepten şahâdetname³⁰² almıştır. Bu tarihten sonra R. 1319 M. 1903/1904 senesine kadar Erzurum'un Yeğenağa Medresesi'nde³⁰³ Hafız Şaban Efendi'den kıraat ve Arapça gibi dil ve dini eğitimler almıştır.

H. 1 Zilkaade 1327 M. 14 Kasım 1909 senesinde Naib Sıddık Mehmed Fevzi Efendi tarafından Pasinler Kazası Şer'i Mahkeme ikinci kâtipliğine tayin edilmiş ve bu göreve 850 numaralı kararla H. 11 Zilkaade 1327 M. 24 Kasım 1909 tarihi itibarıyla başlamıştır. Göreve 35 yaşında başlayan Lütfullah Efendi hizmetine karşılık olarak 250 kuruş maaş almıştır. Fakat tayin edildiği zaman ilk olarak kendisine verilecek olan maaşına karşılık bir miktar avans verilmiştir. Ancak gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra Lütfullah Efendi asıl maaşını alabilmiştir. Yaptığı görev süresince herhangi bir açığa alınma olayı yaşamadığı gibi tayin edildiği görevi öncesi ve sonrasında başka bir memuriyeti olmamıştır. Ayrıca devlet tarafından kendisine bir rütbe veya nişan verilmemiştir.

3.17. ZİYA EFENDİ

Ayaşlızade olarak da anılan Ziya Efendi, R. 1300 (1884) senesinde Erzurum'da doğmuştur. Babası Mustafa, annesi ise Gülhatun'dur. Ailesi ile Erzurum vilâyetine bağlı İspir Kazası'nda ikâmet etmişlerdir. Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Pasinler Kazası Mekteb-i Rüştîyesi'nde eğitim alıp tamamladıktan sonra R. Temmuz 1317 (1901) tarihinde diploma almaya hak kazanmıştır. Babası Mustafa Efendi ile beraber Pasinler Kazası

³⁰¹ MŞH. SAİD, nr. 50/22/1.

³⁰² Kubbealtı Lügatı, "Şahâdetnâme", <http://lugatim.com>

³⁰³ Türkiye Cumhuriyeti Turizm ve Kültür Bakanlığı, Erzurum Camileri, <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56081/camiler.html>

Duyun-ı Umumiye İdaresi³⁰⁴ memuriyetliğinde çalışmışlardır. Daha sonra babası Erzurum'a gelerek orada vefat etmiştir³⁰⁵.

3.18. ÇORBACI MEHMED EFENDİ

R. 22 Mayıs 1302 (3 Haziran 1886) tarihinde Erzurum Vilâyeti'ne bağlı İspir Kazası Kasaba Köyü'nde doğmuştur³⁰⁶. Babası Hüseyin, annesi Gülzade Hatun'dur. Çorbacı lakabı ile de anılmışlardır. Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi'nde okumuş olsa da okuryazarlığı yoktur. R.1323/1324 (1908/1909) tarihinde 5 ay kadar Redif dairesi kaleminde görev yapan Çorbacı, bunun dışında başka bir resmi görevde bulunmamıştır³⁰⁷.

3.19. HACI HAFIZ MUSTAFA EFENDİ

Fatma ve Hacı Ahmed çiftinin çocuğu olarak Erzurum Vilâyeti'ne bağlı İspir Kasabası Şeyh Köyü'nde R. 19 Haziran 1266 M. 1 Temmuz 1850 tarihinde doğmuştur³⁰⁸. Tahsil hayatına ilk olarak doğum yeri olan İspir Kazasındaki Tebrizoğlu Dairesi müderrisi Mustafa Efendi'den eğitim alarak başlamıştır. Medrese eğitimi süresince kıraat ve Farsça derslerini alan Mustafa Efendi, Türkçe ve Arapça da konuşup yazabilmiştir.

R. 1315 M. 1899/1900 senesinden fahri olarak Ziraat Bankası Başkanlığı'na tayin edilen Mustafa Efendi, R. 1316'da M. 1900/1901 İspir Kazası Şer'i Mahkeme Bidâyet azalığına 200 kuruş maaşla görevlendirilmiştir. Buradaki görevine R. 1320 M. 1904/1905 senesine kadar devam etmiştir. Bu tarihten R. 1325 M. 1909/1910 senesine kadar tekrardan Ziraat Bankası Başkanlığı'na getirilmiştir. Bir müddet sonra da 350 kuruş maaşla İspir Şer'i Mahkeme Başkanlığı'na atanmıştır³⁰⁹.

³⁰⁴ Osmanlı Devleti ekonomisi yaşadığı mali sıkıntılar dolayısıyla dışarıdan borç almaya başlamış fakat aldığı borçları gerektiği gibi verimli kullanamamış borçların faizini dahi ödeyemez bir hâl almıştır. Birçok Avrupa ülkesine borçlanan Osmanlı Devleti Kırım Harbi'nin yaşanmasıyla da beraber ekonomi de tamamen iflas bayrağının çekmiştir. Bunun üzerine borçlarını alamayan Avrupalı Devletlere teslim olmak zorunda kalan Osmanlı Devleti ekonomisi 1881 tarihinde borçları bir plan dâhilinde ödemek ve alacaklıların menfaatini korumak maksatlı Düyûn-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Bkz. Cevdet Küçük, Tefik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, 58-62.

³⁰⁵ MŞH. SAİD, nr. 51/3/1.

³⁰⁶ MŞH. SAİD, nr. 51/6/2.

³⁰⁷ MŞH. SAİD, nr. 51/6/1.

³⁰⁸ MŞH. SAİD, nr. 51/8/2.

³⁰⁹ MŞH. SAİD, nr. 51/8/1.

3.20. ÇAVUŞZADE İSMAİL HAKKI

İsmail Hakkı, H. 16 Muharrem 1301 M. 17 Kasım 1883 Tarihinde Erzurum Sancağına bağlı Pülümür Kazasında doğmuştur. Annesi Emine, babası ise Hüseyin Çavuş'tur. Öğrenim hayatına Pülümür Kazasındaki Rüştîye Mektebi'nde başlamıştır. Bu mektepte dini ve fenni alanlarda eğitim alarak icazetname almaya hak kazanmıştır³¹⁰. R. Mart 1314 M. Mart/Nisan 1898 tarihi itibarıyla 260 kuruş maaşla Pülümür kazası Süvari Tahsildarlığına tayin edilen İsmail Hakkı, R. 1 Eylül 1318'de (14 Eylül 1902) 360 kuruşla aynı kazada terfi alarak Sandık Emanet'ine görevlendirilmiştir. R. 10 Eylül 1320 (23 Eylül 1904) tarihinde görevinden ayrılmış, bir müddet açıkta kalmıştır. R. 26 Ağustos 1324 (8 Eylül 1908) tarihinde 200 kuruş maaşla tekrardan bahsedilen kazanın Tapu Muavinliğine tayin olunmuş ancak bu kez de R. 23 Mart 1326 M. 5 Nisan 1910 tarihinde bir alt kadroya düşürülmüştür. Burada kısa bir süre çalıştıktan sonra 13 Temmuz 1326 tarihinde 300 kuruş maaşla Pülümür Kazası Şer'i Mahkemesi ikinci kâtipliğine tayin edilmiştir. O tarihten itibaren de devlete hizmet edip maaşını almıştır³¹¹.

3.21. HACI DERVİŞ ZÂDE ŞEVKET EFENDİ

H. 11 Recep 1303, M. 2 Nisan Çarşamba 1302 (15 Nisan 1886) tarihinde Erzurum Vilayetine bağlı Refahiye Kazasında doğmuştur. Babası Mehmed Ali Efendi, annesi ise Mine'dir³¹². Memleketleri Refahiye'de Hacı Derviş zâde mahlası ile anılmışlardır. Baba Mehmed Ali Efendi Refahiye Kazası Jandarma mülazım-ı saniliğinden³¹³ emeklidir. Şevket Efendi Refahiye'de eğitim hayatına başlayarak Kur'an-ı Kerim, tecvit, ilm-i hal ve Arapça gibi dersler almıştır. Ancak herhangi bir diploması yoktur. Evli ve okuryazar olan Şevket Efendi, konuşup yazabilecek kadar Türkçeye hâkimdir.

1319 senesinde 17 yaşından 20 yaşına kadar Refahiye Tahrirat Kalemî'nde çalışmıştır. 20 yaşında aylık 150 kuruş maaşla Refahiye Kazası Cengerli Köyü Kâtipliğinde boşalan kadroya tayin edilmiştir. Fakat daha önce burada görevli olan

³¹⁰ MŞH. SAİD, nr. 51/22/2.

³¹¹ MŞH. SAİD, nr. 51/22/1.

³¹² MŞH. SAİD, nr. 52/2/1.

³¹³ Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kullanılan ve günümüz rütbelerinden teğmene denk bir askerî rütbedir. Kubbealtı Lügati, “*mülazım-ı sani / mülazım-ı sâni*”, <http://lugatim.com>. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Aydın, “Cumhuriyet Dönemi'nde Türetilen Yeni Rütbe Adlarının Kaynağı ve Yapılma Süreci”, *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), (2022): 19-31.

memurun işine dönmesi ile R. 18 Teşrin-i Sâni 1325 (31 Ekim 1909) tarihi itibarıyla Refahiye Eytam Müdüriyetine görevlendirilmiştir³¹⁴.

3.22. MÜFTÜZADE AHMED MUHLİS

R. 1293 Mart'ında M. Mart/Nisan 1877 Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Şavşat Kazası Ahaldaba Köyü'nde³¹⁵ doğmuştur. Annesi Muteber, babası ise Abdurrahman Efendi'dir³¹⁶. Şöhretleri Müftüzade'dir. Babası Refahiye Kazası Şer'i Kâtipliğinde çalışırken iki gözünden yaşadığı rahatsızlık dolayısıyla işinden ayrılmak zorunda kalmıştır. İlmi tahsiline Refahiye Kazası'nda başlayan Ahmed Muhlis Efendi Refahiye Kazası merkezinde bulunan Sıbyan Mektebine kaydolmuştur. Burada Kur'an-ı Kerim, tecvit ve Arapça gibi dersler almıştır. Ancak kazada devlete ait herhangi bir eğitim kurumu bulunmadığı için Sıbyan Mektebi'nin bitmesi sonucunda bir şahâdetname veya tasdikname almamıştır.

R. 1308 (1892/1893) senesinde Refahiye Kazası Şer'i Mahkemesi'nde çalışmaya başlayan Ahmed Muhlis Efendi daha sonradan 350 kuruş maaşla aynı kazanın Şer'i Mahkeme Başkâtipliğine tayin edilmiştir. R. 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910) tarihi itibarıyla da görevinde iş başı yapmıştır³¹⁷.

3.23. MEHMED ALİ EFENDİ

R. 16 Mayıs 1296 M. 28 Mayıs 1880 tarihinde Erzurum'a bağlı Kemah Kazası'nda doğmuştur. Annesi Güllü, babası Abdulkadir Ağa'dır³¹⁸. Babası esnaftır. Dem-hazerzade mahlası ile tanınmışlardır. Aslen Kemahlı olup Kemah Kazası Çarşı Mahallesi'nde ikâmet etmekteydiler. Eğitim öğretim yaşının gelmesi dolayısıyla yine bu mahallede bulunan Mekteb-i İbtidâi'ye yazılarak dini dersler almıştır. Daha sonra Mekteb-i Rüştîye'ye yazılmıştır. Burada ilk olarak Arapça, Farsça ve Coğrafya gibi dersleri alarak ikinci dereceden şâhâdetname almaya hak kazanmıştır. Ayrıca Kemah

³¹⁴ MŞH. SAİD, nr. 52/2/2.

³¹⁵ Eski ismi ile Ahaldaba olarak anılan Tepeköy günümüzde Artvin ilinin Şavşat ilçesine bağlıdır. Şavşat Belediyesi, <https://www.savsat.bel.tr/tr/koy//tepekoy-ahaldaba>.

³¹⁶ MŞH. SAİD, nr. 52/3/2.

³¹⁷ MŞH. SAİD, nr. 52/3/1.

³¹⁸ MŞH. SAİD, nr. 52/9/2.

Kazası Gülabibey Medresesi'ne³¹⁹ de katılarak orada hususi olarak Arapça derslerine devam etmiştir. R. 1314 M. 1898/ 1899 senesi Mart ayı itibarıyla yaklaşık olarak 11 sene 7 ay kadar Kemah Kazası Bidâyet Mahkemesi ve Tahrirat Kalemi'nde devletten herhangi bir maaş almadan çalışmıştır. R. 1325 M. 1909/1910 senesinde 150 kuruş maaşla Mahkeme-i Şer'iyye Muhzırlığına tayin edilerek yeni görevine başlamıştır³²⁰.

3.24. HAFİZ MEHMED EFENDİ

H. 1308 (1889/1890) senesinde Erzurum'da Sultan Melik Mahallesi'nde doğmuştur. Annesi Vesile, babası Ali Rıza Efendi'dir³²¹. Kâimmakam Süleyman Beyzade mahlasıyla da tanınmışlardır. Babası vefat ettikten sonra son memurluğu olan Bâyezid Sancağı Diyadin Kazası Mal Müdürlüğü Muavinliğine tayin edilmiştir. Hafız Mehmed Efendi Erzurum'da Namerdan Cami-i Şerifi Medresesi'ne kaydolmuş; orada bir müddet dini dersler almıştır. Türkçe ve Kürtçeyi konuşup yazabilecek seviyede bilmektedir. 16 yaşında H. 1308 M. 1890/1891³²² tarihinde Diyadin Kazası Şer'i Mahkemesine tayin edilmiş ve iki yıl kadar görev yapmıştır. İki yılın ardından yeni bir tayin işlemi sonucunda 250 kuruş maaşla Diyadin Kazası İkinci Kâtipliğine görevlendirilmiştir. R. 1325 M. 1909/1910 tarihi itibarıyla da görevine başlamıştır³²³.

3.25. MAHMUD HAMDİ EFENDİ

H. 1253 (1838-1839) tarihinde Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Bayezid Sancağı'nda doğmuştur. Babası Mehmed Keleş Ağadır. Mahmud Hamdi Efendi, doğduğu ve ikâmet ettiği yerde devlete ait herhangi bir okul olmaması dolayısıyla medreselere kaydolmuş ve oralarda teknik ve ilmi bilimler öğrenerek icazetname almayı başarmıştır. Arapça ve Kürtçe bilmektedir. Fakat Arapça ve Türkçe konuşup yazarken, Kürtçeyi yalnız konuşabilmiştir³²⁴.

³¹⁹ Muhammed Köse, "XIX. Yüzyılda Kemah ve Vakıfları", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül Erzincan*, (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2019).

³²⁰ MŞH. SAİD, nr. 52/9/1.

³²¹ MŞH. SAİD, nr. 52/19/2.

³²² Belgenin orijinal yazılışı itibarıyla kişinin hem doğum tarihi hem de 16 yaşında atama yapıldığı yıl aynı dolayısıyla bir yanlışlık mevcuttur. Bkz. MŞH. SAİD, nr. 52/19/1.

³²³ MŞH. SAİD, nr. 52/19/1.

³²⁴ MŞH. SAİD, nr. 52/23/1.

H. 5 Zilkade 1286 (6 Şubat 1870) tarihinde 33 yaşında Bâyezid Mekteb-i Rüştîyesi Muallim-i Saniliğine tayin edilmiş ve burada bir süre görev yapmıştır.³²⁵ Ancak sicilinde açıklanmayan bir nedenle görevinden azledilmiştir³²⁶. H. 6 Muharrem 1306 (12 Eylül 1888) tarihinde 270 kuruş maaşla Bayezid Sancağı müfettişliğine görevlendirilmiştir. Devlete hizmet etmeye müfettişlik makamında devam etmiştir.

3.26. MEHMED EFENDİ

R. 1277 Kanun-ı Evveli'nde (Aralık/Ocak-1861/1862) Erzurum'un Köse Ömer Ağa Mahallesi, Osman Bey Sokağı'nda doğmuştur. Ardahan Muhaciridir. Annesi Ayşe, babası Tursun Ağa'dır³²⁷. Babası pazar esnafından idi. Eğitim hayatına doğup büyüdüğü Ardahan Kazası'nda başlayan Mehmed Efendi, ilk olarak Sıbyan Mektebine kaydolmuştur. Kürtçe ve Türkçe konuşabilmektedir.

R. 1 Haziran 1309 (13 Haziran 1893) tarihinde Diyarbakır Kulp Kazası Mahkeme Mübaşirliği'ne tayin edilmiş, 32 yaşında R. 12 Haziran 1309 (24 Haziran 1893) tarihinde bu kazada 160 kuruş maaşla çalışmaya başlamıştır. Fakat R. 30 Haziran 1313'te (12 Temmuz 1897) bu görevinden istifa etmiştir. R. 1 Mayıs 1326 (14 Mayıs 1910) tarihinde 150 kuruş maaşla Bayezid Sancağı Şer'i Mahkeme hizmetine tayin edilmiştir. Ayrıca bu süreç içerisinde hakkında herhangi bir usulsüzlük durumuna rastlanılmamıştır³²⁸.

3.27. ARİF AĞA

H. 1308 (1890/1891) senesinde Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Bayezid Kazası'nda doğmuştur. Babası Bayezidli İsmail ve annesi Muşlu Gülizar'dır.³²⁹ Babası Bayezid Sancağı Bidâyet Mahkemesi Odacısı'dır. Tahsiline ilk olarak Sıbyan Mektebi'nde başlayan Arif Ağa çeşitli sebepler dolayısıyla Sıbyan Mektebi'nden ayrılıp resmi devlet okulunda eğitimine devam etmiştir. Okula kaydolmasına rağmen okuma yazmayı öğrenemeden okuldan ayrılmıştır. Fakat Türkçe ve Kürtçe konuşabilmektedir. Daha önce devletin herhangi bir mevkii ve kurumunda çalışmamış olan Arif Ağa R. 5 Mayıs 1326

³²⁵ MŞH. SAİD, nr. 52/23/3.

³²⁶ MŞH. SAİD, nr. 52/23/7.

³²⁷ MŞH. SAİD, nr. 52/29/2.

³²⁸ MŞH. SAİD, nr. 52/29/1.

³²⁹ MŞH. SAİD, nr. 52/31/2.

tarihinden itibaren aylık 80 kuruş maaşla Bayezid Sancağı Şer'i Mahkeme Odacılığı'na tayin edilmiştir³³⁰.

3.28. MÜFTÜZADE İSMAİL HAKKI

R. 9 Şubat 1278 (21 Şubat 1863) tarihinde Erzurum'un Sultan Melik Mahallesi'nde doğmuştur. Ailesinin şöhreti Müftüzade'dir. Babası Hacı Ali, Avni lakabıyla da anılmaktadır. Ayrıca ulemadan olup 14 yıl boyunca Erzurum Müftülüğü yaptıktan sonra vefat etmiştir.³³¹ Müftüzade İsmail Hakkı, Erzurum'da mahallelerinde bulunan Gürcü Mehmet Paşa Camii'nde bir müddet Arapça, Farsça dersleri almıştır³³². Bu dersler sonrasında Türkçe, Arapça ve Farsça konuşup yazabilecek kadar bu dillere hâkim olmuştur. Daha sonra İstanbul'a gelerek R. 1 Temmuz 1297 (1880) tarihinde Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye Azasından, Fatih mucîz dersiamlarından olan kardeşi Ahmet Hamdi Efendi'den ve babasının da dâhil olduğu Erzurum'un meşhur ulemalarından olan Solakzâde Ahmet Tevfik ve Karslı Küçük Ahmet Efendilerden ders görüp iki ayrı icazetnâme almıştır.

İsmail Hakkı, bir müddet sonra babasının bir zamanlar da müderris olarak görev yaptığı Kağızman Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır. R. 22 Mayıs 1309' tarihi itibarıyla da (3 Haziran 1893) 160 kuruş maaşla Tarih ve Arabi Muallimliği vekâletlerine tayin edilmiş ve 3 Rebiülevvel 1311 (14 Eylül 1893) tarihine kadar orada görev yapmıştır. Bir müddet burada çalıştıktan sonra R. 14 Ağustos 1315 (26 Ağustos 1899) tarihinde yeniden görevlendirilerek Erzurum Merkez Vilayetinde Kadı Yardımcılığı'nda çalışmaya başlamıştır.³³³ Buradaki görevinde de kısa bir süre kaldıktan sonra ilk anda H. 4 Safer 1317'de (14 Haziran 1899) 400 kuruş maaşla İstinâf azalığında³³⁴ daha sonrada 250 kuruş maaşla Bidâyet Mahkemesi ser azalığında görev yapmıştır. Fakat bir müddet sonra Bidâyet Mahkemesi ser azalığında alınarak 400 kuruş maaşla yeniden İstinâf Mahkemesi Azalığına tayin edilmiştir. Ayrıca mümeyyiz ve evkâf azalığı gibi çeşitli kurumlarda da görev yapmıştır. R. 16 Teşrin-i Sâni 1325 (Miladi?) tarihinde geçici olarak 800 kuruş

³³⁰ MŞH. SAİD, nr. 52/31/1.

³³¹ MŞH. SAİD, nr. 53/30/1.

³³² MŞH. SAİD, nr. 53/30/6.

³³³ MŞH. SAİD, nr. 53/30/4.

³³⁴ Kubbealtı Lügati, "İstinâf", <http://lugatim.com>.

maaşla Şer'i Mahkeme Kâtipliğine görevlendirilen İsmail Hakkı bir müddet burada görev yaptıktan sonra istifa ederek medresedeki görevine geri dönmüştür.

3.29. HAFİZ BEKİR SİDKİ EFENDİ

R. 1293 (1877/1878) tarihinde Erzurum'a bağlı Tortum Kazası'nın Bar Köyü'nde³³⁵ doğmuştur. Babası Mustafa, annesi ise Fatma'dır³³⁶. Babası Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında meydana gelen savaşa katılmış ve orada şehit olmuştur. H. 1327 (1909/1910) senesinde Erzurum Kağızman medreselerine kaydolan Bekir Sıdkı Efendi, medrese müftüsü İsmail Efendi'den ilmi tahsilini almıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe konuşup yazabilmiştir. R. 25 Teşrin-i Sâni 1325 (8 Aralık 1909) tarihinde Erzurum Vilayeti şer'i mahkemesine Tensika kâtibi³³⁷ olarak tayin olmuştur³³⁸.

3.30. HAFİZ İBRAHİM

R. 1299 (1883/1884) tarihinde Erzurum'un Kırmacı Mahallesi'nde (bugün merkez Yakutiye ilçesinde) doğmuştur. Babası Mehmed Ağa, annesi Firuze'dir³³⁹. Hafız İbrahim, çeşitli dini dersler almış; Erzurum Hacı Cuma Camii'nde imamlık da yapmıştır³⁴⁰. Erzurum Narmanlı Medreselerinde Hoca Hüseyin Efendi'den gramer, akaid, âdab, fıkıh, tefsir gibi dersler almıştır. Hüseyin Efendi'nin ölümünün ardından eğitimine Kurşunlu Medresesi Hocası Hacı Süleyman Efendi'nin yanında devam eden Hafız İbrahim, aldığı eğitimler sonucunda icazet almaya hak kazanmıştır. Ayrıca Türkçe, Arapça ve Farsça okuyup yazabilirken yalnızca Kürtçe konuşabilmiştir³⁴¹.

3.31. MUHZİR YUSUF AĞA

H. Rebiü'l Evvel 1242 (Ekim/Kasım 1826) tarihinde Erzurum'da doğmuştur. Babası Hacı Mehmed Ağa, Erzurum Mumcu Mahallesindedir. Annesi Cevahir

³³⁵ Erzurum'a bağlı Tortum ilçesi Bar köyü yeni ismi ile "Yumaklı"dır. Bkz. Nişanyan Yeradları Sözlüğü, <https://nisanyanmap.com>.

³³⁶ MŞH. SAİD, nr. 63/13/2.

³³⁷ Bulunduğu yerin kadro ve işlemlerin düzenlenme işlemlerini yapan kişidir. <http://lugatim.com/s/TENSİKAT>

³³⁸ MŞH. SAİD, nr. 63/13/1.

³³⁹ MŞH. SAİD, nr. 64/21/2.

³⁴⁰ MŞH. SAİD, nr. 64/21/4.

³⁴¹ MŞH. SAİD, nr. 64/21/1.

Hanım'dır³⁴². Okuryazarlığı olmayan Yusuf Ağa, 1272 senesinde Zaptiye³⁴³ mesleğine dâhil olmuş; bir müddet çalıştıktan sonra da kendisine mükâfat olarak Çavuşluk rütbesi verilmiştir. Ayrıca yine çavuşluk ve çavuş ağalığı görevi de yapmıştır³⁴⁴.

93 Muharebesi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Muharebesi esnasında Yusuf Ağa da Deveboynu Muharebesi'ne³⁴⁵ katılmıştır. Zabtiyelik görevi esnasında bu teşkilatın ortadan kaldırılması ile de bir müddet açıkta kalmıştır. Daha sonra dönemin Oltu Valisi ile ve Hâkimi Salim Efendi'ye müracaat ederek kendisinin H.1300, R. 1298/1299, M. 1882/1883 senesinde Şer'i Mahkeme Muhzırlığına getirilmesini sağlamıştır³⁴⁶.

3.32. MAZHAR MUSTAFA

R. 1266 (1850/1851) senesinde Erzurum'da doğmuştur. İsmi Mustafa, kullandığı mahlası Mazhar'dır³⁴⁷. Babası Hacı Mehmet Ali Efendi, Sâdât³⁴⁸-zâde lakabıyla tanınmıştır. Annesi Fatma'dır. Ayrıca babası tüccardır. H. 1274 (1858/1859) senesinde sekiz yaşında Diyarbakır Defterdar Camii'nde verilen derslere katılarak Kur'an-ı Kerim'i hatmetmiş ve bir yıl sonra da hafız olmuştur. Ayrıca iki sene sonra Hüsn-i hat ve 18 ay sonra da Kıraat ve Arapça gibi dersleri bitirerek mezun olmuştur. 13 sene kadar da yine bu medreseye bağlı kalmıştır. 1291 tarihinde Diyarbakır Sarı Paşa Kütüphanesi Müdürü Arabzade El-hac Mehmed Hüseyin Efendi'den icazetname aldıktan sonra Diyarbakır Kadiriye Medresesi Dershanesi'nde beş sene kadar ders vermiştir. Sonra Rediflik imtihanına girmiştir. Türkçe ile Farsça ve Arapça da konuşabilmiştir.

H. 1296 tarihinde (1878/1879) 30 yaşında Muharrem'in 15. günü aylık 250 kuruş maaşla Hani Kasabası'nın Mekteb-i Rüştîyesi muallimliğine, iki sene sonra yani H. 15 Muharrem sene 1298 (18 Aralık 1880) tarihinde aylık 300 kuruş maaşla Diyarbakır'a bağlı Silvan Kazası Mekteb-i Rüştîyesi muallimliğine, 1301'de 400 kuruş maaşla Mardin

³⁴² MŞH. SAİD, nr. 67/2/2.

³⁴³ Abdülkadir Özcan, "Zaptiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 128-130.

³⁴⁴ MŞH. SAİD, nr. 67/2/1.

³⁴⁵ Erzurum Ovasını ilçesi Hasankale Ovasından ayıran Deveboynu Boğazı mevkiisi 1877-1878'de Osmanlı-Rus muharebelerinin yaşandığı bölgelerden birisidir. Bkz. Şadi Sükan, "Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı", *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C.II., (Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985), 160-171.

³⁴⁶ MŞH. SAİD, nr. 67/2/3-4.

³⁴⁷ MŞH. SAİD, nr. 101/8/1.

³⁴⁸ Kubbealtı Lügati, "Sâdat", <http://lugatim.com>.

Sancağına bağlı Nüsaybin Kazası'nda Mekteb-i Rüştîye Muallimliğine, H. 11 Safer 1303 (19 Kasım 1885) tarihinde 400 kuruş maaşla Diyarbakır'da Darü'l Muallimin Mektebi muallimliğine, H.1309/1310, R.1308, M.1892/1893 tarihinde Diyarbakır'a tâbi Derik kazası niyabetine 23 ay hizmet etmiştir. Ancak görev süresi esnasında Bidâyet Muhakemesi'nden gelen kararlar buradaki mahkemenin işlevselliğine son verilmiştir. Bunun üzerine Mazhar Mustafa, R. 13 Nisan sene 1312 (24 Nisan 1896) tarihinde aylık 500 kuruş maaşla Bitlis Vilayeti dâhilinde Muş Sancağı merkezine bağlı Sason Kazası niyabetine görevlendirilmiş; fakat burada çalıştığı esnada maaş almamıştır. Bir müddet sonra tekrardan R. 19 Haziran sene 1317 (2 Temmuz 1901) tarihinde 500 kuruş maaşla Mardin Sancağı'na bağlı Cizre Kazası Kadılığı'na tayin olunmuştur.

R. 15 Ağustos 1320 (28 Ağustos 1904) tarihinde Hamidiye Alayı Başî Fettah Ağa'nın³⁴⁹ Cizre Bankasına 20 bin kuruş borçlu olması ve kendisinin Fettah Ağa ile akrabalık ilişkisi dolayısıyla görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. Kısa bir süre açıkta kalmış olsa da R. 16 Kanun-ı Sani 1321 (29 Ocak 1906) tarihinde 500 kuruş maaşla Diyarbakır'a bağlı Beşiri Kazası Kadılığı'na görevlendirilmiştir. R. 19 Nisan 1323 (2 Mayıs 1907) tarihinde ailesinden birisinin vefat etmesi üzerine Beşiri Kazası'ndaki görevini bırakarak Diyarbakır'a gitmiştir. Daha sonra dönemin Bitlis valisinin teklifi üzerine R. 25 Mart 1324 (7 Nisan 1908) tarihinde aylık 500 kuruş maaşla Erüh Kazası (günümüzde Siirt'e bağlı) Kadılığı'na tayin edilmiştir.

Yaklaşık olarak 41 buçuk ay bu kadılıkta görev yapan Mazhar Mustafa, kendisinin yerine başkentten yeni bir kadının gelmesi ile buradaki görevini teslim ederek R. 1 Ağustos 1327 (14 Ağustos 1911) tarihinde Siirt'ten ayrılmıştır. Bu boşluğu fırsat bilen Mazhar Mustafa R. 15 Kanun-ı Sani 1327 (28 Ocak 1912) tarihinde ilk olarak Bağdat'a daha sonra da Basra'ya giderek buradaki evliyalara ve Zeyyid, Talha, Enes bin Malik gibi sahabeleri ziyaret etmiştir. Ziyaretinin bitmesi ile Anadolu'ya dönen Mazhar Mustafa R. 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912) tarihinde aylık 500 kuruş maaşla Kurna Kazasına bağlı Aziz Nahiyesi Kadılığı'na atanmıştır. Uzun bir süre devletin birçok kademesinde görev yapan Mazhar Mustafa bir nişan veya rütbeye haiz görülmediği gibi harici bir özel görevi de olmamıştır³⁵⁰.

³⁴⁹ Oğuz Gümüştekin, “*Urfa Hamidiye Alayları*”, Yüksek Lisans Tezi, (Harran Üniversitesi, 2019), 46.

³⁵⁰ MŞH. SAİD, nr. 101/8/2.

3.33. HÜSEYİN EFENDİ

H. 1248 (1832/1833) tarihinde Erzurum Vilâyeti dâhilinde Çıldır Sancağı'na bağlı Şavşat Kazası'nda doğmuştur. Babası Süleyman Efendi'dir. İlim hayatına doğduğu mahallede bulunan Sıbyan Mektebi'ne kaydolarak başlayan Hüseyin Efendi, burada ilk anda Kur'an-ı Kerim ve tecvit gibi dersler almıştır. Daha sonra Dersaadet'e gelerek eğitim hayatına Fatih Camii'nde farklı ilmi dersler alarak devam etmiştir. Ayrıca Arapça ve Türkçe konuşup yazabilen Hüseyin Efendi, Gürcü lisanını da konuşabilmiştir. Eğitim hayatını tamamlayıp diplomasını aldıktan sonra ilk olarak Ergani Kazası Halebiye Medresesi'nde 800 kuruş maaşla imamlık yapmıştır. Ayrıca ilk olarak H. 10 Recep 1306 (12 Mart 1889) tarihinde Ergani Sancağı Müfettişliği'nde, daha sonra da R. 14 Haziran 1308'de (26 Haziran 1892) Kadılık Vekâleti görevlerinde bulunmuştur. Müteakibinde 2 bin kuruş maaşla Palu Kazası toprak vergi memurluğu gibi görevlere de tayin edilmiştir³⁵¹.

3.34. AHMED TEVFİK EFENDİ

H. 1277, M.1860/1861 senesinde Erzurum'da doğan Tefik Efendi, hayatını Kalecik Kasabası'nın Yenice Mahallesi'nde (Ankara) idâme ettirmiştir. Annesi Ayşe Hanım, babası Hacı Mustafa Fehmi Efendi'dir. Baş Ağazade mahlasıyla tanınmışlardır. Babası Hacı Mustafa, Dördüncü Ordu-yı Hümayûn İkinci Piyade Alayı İmamlığı yaptığı sırada Kars'ta vefât etmiştir. İlmi öğrenimine Van Hüsrev Paşa Camii'nde başlayan başlayan Tefik Efendi, Erzincan ve Mazgirt³⁵² Kasabası Rüştîye Mekteplerine devam etmiş; Mazgirt Mekteb-i Rüşdiyesi'nden icazet almıştır. Akabinde Erzurum Vilâyeti Mekteb-i İdâdiye-yi Asâkiriyesi'ne kaydolarak iki yıl da orada eğitim görmüştür. Ancak bu esnada babası Hacı Mustafa Efendi'nin vefat etmesi üzerine tahsilini tamamlayamadan okuldan ayrılmak zorunda kalmıştır³⁵³.

Mesleki kariyerine R. Eylül 1294 (1878) senesinde başlayan Tefik Efendi, 190 kuruş maaşla Kalecik Kazası Tahrir-i Emlaka, 225 kuruş maaşla Erzurum Vilâyetinin Erzincan Sancağı'na bağlı Kuruçay ve Refahiye kazaları Tahrir-i Emlâkına ve 400 kuruş maaşla Muharrir-i Sanilik'te istihdam edilmiştir. Buradaki görevinden yaşadığı

³⁵¹ MŞH. SAİD, nr. 115/20/1.

³⁵² Günümüzde Tunceli iline bağlı bir ilçedir.

³⁵³ MŞH. SAİD, nr. 130/11/1.

rahatsızlık sebebiyle istifa ederek Kalecik Kazası'na geri dönmüştür. Hastalığının çok uzun sürmemesi hasebiyle yeniden göreve gelen Tevfik Efendi yeni bir tayinle R. 1299 Mart'ından (1883) 1305 (1889) Mart'ına kadar Kalecik Bidâyet Mahkemesi Sorgu Hâkimi Yardımcılığı'na görevlendirilmiştir. Fakat bu süreçte ailesi hakkında çıkan asılsız iddialar sonucunda buradaki görevinden azledilerek mahkeme tarafından yargılanmıştır³⁵⁴. Ancak görülen mahkeme sonucunda suçsuz bulunarak beraat etmiştir. Dolayısıyla suçlama ile görevinden azledilen Tevfik Efendi yine mahkeme tarafından yeni bir kararla başka göreve; R.1303/1304, H.1305, M.1887/1888 1305'ten R. 6 Mart 1309 (18 Mart 1893) tarihine kadar Kalecik Şer'i Mahkeme başkâtipliğine getirilmiştir.

3.35. İBRAHİM HALİL

R. 25 Teşrin-i Sâni 1299'da (7 Aralık 1883) Erzurum'un Mirza Mehmet Mahallesi'nde doğmuştur. Annesi Hatun, babası Kars muhacirlerinden koyun tüccarı Maksud Ağa'dır³⁵⁵. H.1308, R.1306/1307, M.1890/1891 tarihinde Erzurum'dan taşınan İbrahim Halil eğitim-öğretim hayatına ilk olarak Diyarbakır'da Mekteb-i İbtidâi'ye yazılarak başlamıştır. Akabinde Askeri Rüştîye Mektebi'ne yazılmıştır. Fakat buradaki eğitimini yarıda bırakarak Bağdad Vilâyeti Askeri Mektebi İdâdiyesi'ne nakledildiğinden ilmi tahsilini tam olarak tamamlayamamış ve diploma alma sürecine varamamıştır. Türkçe ve Arapça konuşup yazabilirken Fransızca ve Kürtçeye ise aşina olmuştur³⁵⁶.

Devlete hizmet etmeye 74. Alay Üçüncü Tabur İkinci Bölüğü'nde başçavuşluk yaparak başlayan İbrahim Halil, 26 yaşında R. 17 Kanun-ı Sâni 1325 (30 Ocak 1910) tarihinde 160 kuruş maaşla Diyarbakır vilayetine bağlı Derik³⁵⁷ Kazası Bidâyet Mahkemesi İcra Mübâşirliğine tayin edilmiş ve orada dokuz ay boyunca görev yapmıştır. Daha sonra ise R. 18 Teşrin-i Evvel 1326 (31 Ekim 1910) tarihinde 300 kuruş maaşla kazanın (Derik) Şer'i Mahkemesinin ikinci kâtipliğine görevlendirilmiştir³⁵⁸.

3.36. MOLLA AHMED EFENDİ

R. 1281 (1865/1866) senesinde Erzurum'a bağlı Oltu Kazası'nın Top Mahallesi'nde doğmuştur. Annesi Fatma, babası Zincirci lakabıyla anılan Emin

³⁵⁴ MŞH. SAİD, nr. 130/11/2.

³⁵⁵ MŞH. SAİD, nr. 152/4/2.

³⁵⁶ MŞH. SAİD, nr. 152/4/1.

³⁵⁷ Günümüzde Mardin iline bağlı bir ilçedir.

³⁵⁸ MŞH. SAİD, nr. 152/4/11-15.

Ağa'dır³⁵⁹. Ergani Madeni'ne bağlı olan Balahor-ı Sufla köyüne göç ederek oraya yerleşmiştir. Molla Ahmed ilmi tahsilini devlete ait herhangi bir resmi okulla değil eğitim verebilecek diplomalı mezun hocalardan almıştır. R. 20 Temmuz 1327 (2 Ağustos 1911) tarihi itibarıyla da Osmanlı Devleti tarafından Şer'i Mahkeme Maden Muhzırlığına tayin edilmiştir³⁶⁰.

3.37. HALİL ŞÜKRÜ EFENDİ

H. 12 Rebiü'l-Evvel 1260 (1 Nisan 1844) tarihinde Erzurum'un Ahmede Mahallesi'nde doğmuştur. Annesi Fatma Hanım, babası ise İbrahim Efendi'dir ve ikisi de hayatta değillerdir. Menemencizâde lakabıyla tanınmaktadırlar Tahsiline Erzurum'da Mekteb-i İbtidâi'ye yazılarak başlamıştır. Burada Arapça, Farsça ile çeşitli ilmi dersler almıştır. Yalnız Türkçe konuşup yazabilen Halil Şükrü Efendi, herhangi bir icazetname de alamamıştır.

R. 1 Haziran 1280 (13 Haziran 1864) tarihinde, 20 yaşında olduğu halde, Erzurum Nazırlığında ilk görevine başlamış ve burada dokuz ay kadar çalışmıştır. Halil Şükrü, R. 1 Mart 1283 (13 Mart 1867) tarihinde Erzurum Vilayeti Arazi Kalemi Tahvil Memurliyeti'ne, R. 1 Mart 1284 tarihinde (13 Mart 1868) altı yıllık bir görevlendirme ile İspir, Tortum ve Keskim kazalarının Tapu Kâtipliği'ne tayin edilmiştir. Buradaki son görevinin ardından kısa bir süre boşta kalmış ve R. 1 Nisan 1289 (13 Nisan 1873) tarihi itibarıyla da Sivas'a giderek Tokat Sancağı Arazi Yoklama Memuriyeti'ne, R. 1 Mart 1291'de (13 Mart 1875) 400 kuruş maaşla beş yıllığına Karahisar-ı Şarki Sancağı'na bağlı Suşehri Tahrir ve Vergi Kâtipliği'ne tayin edilmiştir. Fakat Suşehri'nde olan beş yıllık görevlendirmesi erkenden sonlandırılıp buradan tayini alınarak Sivas Adliyesi Hukuk Kalemi'ne verilmiştir³⁶¹.

İki ay kadar Hukuk Kalemi'de çalıştıktan sonra R. 1 Temmuz 1296 (13 Temmuz 1880) tarihinde 300 kuruş maaşla Mecitözü (Çorum) Kazası Müstantik Yardımcılığı'na, H. 4 Cemaziye'l-evvel 1299'da (24 Mart 1882) Havza Kazası Müstantik

³⁵⁹ MŞH. SAİD, nr. 153/21/2.

³⁶⁰ MŞH. SAİD, nr. 153/21/1.

³⁶¹ MŞH. SAİD, nr. 172/16/1.

Yardımcılığı'na³⁶², R. 1 Haziran 1304 M. 13 Haziran 1888 tarihinde 500 kuruş maaşla nerenin Reji Nezareti Ziraat Kalemi'ne, R. 1 Mart 1306 (13 Mart 1890) tarihinde bir buçuk yıl kadar görevli olarak Lüleburgaz Kazası Reji Memuriyeti'nde çalışmıştır. R. 1 Mart 1308 (13 Mart 1892) tarihinde Uzunköprü Kazası Ağnam Merkez Memurliyeti'ne, R. 15 Haziran 1308 (27 Haziran 1892) tarihinde 250 kuruş maaşla Çorlu Kazası Teftiş Memurluğu'na, R. 1 Mart 1314 (13 Mart 1898) tarihinde Amasya Sancağı Havza Kazası Nafia Memurluğu'na tayin işlemleri yapılmış ve buralarda çalışmıştır³⁶³. R. 15 Haziran 1315 (27 Haziran 1899) tarihi itibarıyla da açıkta kalmıştır. Fakat bu süreç fazla uzamadan Halil Şükrü Efendi R. 21 Temmuz 1321 (3 Ağustos 1905) tarihi itibarıyla Havza Kazası Eytam Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir³⁶⁴. Buradaki görevine 300 kuruş maaşla 25 eşrin-i Sâni 1325 (8 Aralık 1909) tarihine kadar devam etmiştir.

3.38. HAFİZ ABDÜLAZİZ

R. 12 Ağustos 1280 (24 Ağustos 1864) Çarşamba günü Trabzon'un Faroz Mahallesi'nde doğmuştur³⁶⁵³⁶⁶. Annesi Gülsüm, babası Yusuf Efendi'dir. *Nezidzâde* şöhretiyle de tanınmaktadırlar³⁶⁷. Eğitimine doğduğu vilayette başlayan Hafız Abdülaziz öncelikle İbtidâ-i Mektebine kaydolunarak burada Trabzon Pazarkapu Müderrisi Derviş Efendi'den gramer dersleri almıştır. Ayrıca Türkçe konuşup yazabilirken başka bir yabancı lisana aşinalığı dahi olmamıştır. 22 Ağustos 1320 (4 Eylül 1904) tarihlerinde Giresun Kazası Şer'i Mahkemesi İkinci Kâtipliği'nde görev yapmakta iken 27 Haziran 1323 (10 Temmuz 1907) tarihli meclis kararıyla buradaki görevine ilave olarak bir de Eytam Müdürlüğü'ne getirilmiş ve iki görevi aynı anda yapmak zorunda kalmıştır.

3.39. AHMED SABRİ EFENDİ

H. 1287 Zilkadesi'nde (Ocak/Şubat 1871) Erzurum Vilayeti'ne bağlı Kemah Kazası Mektepönü Mahallesi'nde doğmuştur. Sabri mahlasıyla anılan Ahmed Efendi'nin

³⁶² Kelime anlamı olarak, soru sorup cevap bekleyen, konuşturmaya çalışan kişi anlamlarına gelmektedir. Kelimenin kurumlar içerisinde karşılığı ise günümüzde sorgu hâkimliğine denk gelmektedir. Kubbealtı Lügati, <http://lugatim.com/s/MÜSTANTİK-MUSTANTİK>.

³⁶³ MŞH. SAİD, nr. 172/16/3.

³⁶⁴ MŞH. SAİD, nr. 172/16/4.

³⁶⁵ Çalışma için İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nden talep etmiş olduğumuz belgeler arasında Erzurum doğumlu olmayan fakat Erzurum'a ait belgeler arasından çıkan Tercüme-i hal varakalarına ve Tezkire-i Osmaniye belgelerine rastlanılmıştır. Yukarıda ismi zikredilen Hafız Abdülaziz'e dair belgelerde bu minvalde dosya içerisinde yer almıştır.

³⁶⁶ MŞH. SAİD, nr. 172/27/1.

³⁶⁷ MŞH. SAİD, nr. 172/27/2.

annesi Münevver, babası ise El- Hâc Mehmed Efendi'dir³⁶⁸. Eğitimine ilk olarak Kemah Kazası Mektepönü ve Taş Çoban Sıbyan mekteplerine giderek başlayan Ahmed Efendi, burada genel dini bilgiler dersleri aldıktan sonra H.1303, R.1301/1302 M. 1885/1886 senesinde Kemah Kazası Mekteb-i Rüştîyesi'ne yazılmış; iki sene kadar daha tahsiline devam etmiştir. İki senenin ardından yapılan sınavda mektep genelinde ikinci olmayı da başarmıştır. Dönemin şartları ve gereği olarak H.1305, R.1303/1304, M.1887/1888 tarihinde memleketi Kemah'tan Sivas Vilâyeti'ne bağlı Koçgiri Kazası Zara Kabası'na taşınmak zorunda kalan Ahmed Sabri Efendi, bu zorunluluk dolayısıyla aldığı eğitimler sonucunda bir diploma alamamıştır.

H.1312, R.1310/1311, M. 1894/1895 tarihine gelindiğinde maaş almadan Şer'i ve Bidâyet Mahkemeleri Kalemi Memuriyeti'nde ve H. 1318, R.1316/1317'de M. 1900/1901 Karahisar-ı Şarki Sancağı'na bağlı Alucra Kazası'na yerleşerek kazanın Tapu Kalemi Memurliyeti'nde çalışmıştır. R. Mayıs 1319'da (1903) Tapu Yoklama Kâtipliği'ne tayin olunarak belli bir miktarda ücret almaya başlamıştır. Ancak H. 1322, R.1320, M.1904/1905 tarihine kadar burada görev yapan Ahmed Sabri Efendi, bu tarih itibarıyla maliye ve vergi kalemlerinde yaklaşık bir veya iki yıl kadar ücretsiz çalışmaya devam etmiştir. H. 1324, R.1321/322, M.1906/1907 tarihinde Ağnam Ta'dâdi Merkez Kâtipliği'ne ve R. 25 Teşrin-i Evvel 1325 (7 Kasım 1909) Alucra Kazası Şer'i Mahkeme Muhzırlığı'na tayin edilerek ayrıca buralarda da görev yapmıştır³⁶⁹.

3.40. ABDULLAH EFENDİ

H. 1276, M. 1859/1860 Senesinde Erzurum'da doğmuştur³⁷⁰. Annesi Hanife Hanım, babası ise attar esnafından ve Erzurum ahalisinden İsmail Efendi'dir Tahsiline Erzurum'da Ali Ağa Medresesi'nde Şaşı Mustafa Efendi'den dersler alarak başlamıştır. Ardından Dersaadet'e gelen Abdullah Efendi Fatih Camii Dersiamlarından Hafız Şakir Efendi'nin derslerine katılarak ondan icazetname almıştır. Türkçe ve Arapça konuşup yazabilirken Farsçaya da aşina olmuştur.

H. 1308, R.1306/1307, M.1890/1891 senesinde imtihan sonucunda dersiam olarak tayin edilmeye hak kazanmış ve dokuz sene kadar Fatih Camii'nde eğitim vermiştir. Daha

³⁶⁸ MŞH. SAİD, nr. 172/29/2.

³⁶⁹ MŞH. SAİD, nr. 172/29/1.

³⁷⁰ MŞH. SAİD, nr. 221/15/1.

sonra Suriye Vilâyeti'ne gönderilmiş ve orada vaizlik vazifesi yürürlükten kaldırılincaya dek görev yapmıştır. Görevi dolayısıyla maaşı da H. 1314, R.1312/1313, M.1896/1897 yılı itibarıyla sürekli artış göstermiştir³⁷¹.

3.41. HACI SALİH NAZIM EFENDİ

H. 1277 M. 1860/1861 senesinde Erzurum'da Boyahane Mahallesi'nde doğmuştur. Annesi Piruze, babası Erzurumî Dursun Beyzade olarak anılan El-Hac Ahmed Muhtar Efendi'dir. Ahmed Muhtar Efendi H.1308, R.1306/1307, M.1890/1891 senesinde Hicaz Defterdarlığı'nda çalıştığı esnada vefat etmiştir. Nazım Efendi, Sıbyan ve Rüştîye Mekteplerine kaydolup buradaki eğitimlerini bitirdikten sonra İstanbul'a gelerek burada Molla Camii'nde Ahmet Efendi'nin derslerine katılmış ve icazetname almıştır. Girdiği sınavı başarıyla geçerek Fatih Camii'nde dersiâm olarak eğitim vermeye başlamıştır. Ayrıca Türkçe dışında Arapça da konuşup yazabilmiştir. Ders vermeye başladıktan 9-10 ay sonra kendisine R. 1 Teşrin-i Evvel 1309, M. 13 Ekim 1893 tarihinde 95 kuruşluk bir maaş bağlanmıştır. Fakat farklı yıllar içerisinde bu maaş 600 kuruşa kadar yükselmiş³⁷² ve H. 1323, M. 1905/1906 yılı itibarıyla da 600 kuruş maaş almıştır³⁷³. Yaklaşık olarak yedi yıl Fatih Camii'nde tefsir eğitimi ile uğraşmıştır³⁷⁴.

3.42. MEHMED AKİF EFENDİ

H.1288, M. 1871/1872 senesinde Erzurum Vilayeti'ne bağlı Hasankale Kazası Gevenlik köyünde doğmuştur. Babası, Gevenlik köyü ahalisinden Veli Mustafa'dır. R. 22 Teşrin-i Sâni 1318, M. 5 Aralık 1902 tarihinde 70 yaşında İstanbul'a gelerek burada bedesten halkı arasına dâhil olup zenneci³⁷⁵ esnafından sayılmıştır. Ayrıca babasının okuryazarlık durumu da olduğu için zaman zaman babası Hacı Hasan Efendi ismiyle de anılmıştır.

H. 1304'ten (M. 1886/1887) 1306 (M. 1888/1889) yılına kadar doğduğu köyde mektebe devam eden Akif Efendi, Gevenlik Köyü'nde bulunan Molla Camii'nde Arap ve Farsi âlimlerin derslerine katılarak onlardan gramer ve hat yazısı gibi çeşitli dersler almıştır. R. 25 Şubat 1306, M. 9 Mart 1891 tarihinde 550 kuruş maaşla Pasinler Kazası

³⁷¹ MŞH. SAİD, nr. 221/15/7-9.

³⁷² MŞH. SAİD, nr. 222/27/5.

³⁷³ MŞH. SAİD, nr. 222/27/2.

³⁷⁴ MŞH. SAİD, nr. 222/27/1.

³⁷⁵ Giyim ve döşeme eşyası satan kimse. Kubbealtı Lügatı, <http://lugatim.com/s/ZENNECİ>.

Dördüncü Kol Ağnam Kitabeti 'ne tayin edilmiş ve herhangi bir olumsuz durum yaşamadan buradaki görevini tamamlamıştır. Ayrıca R. 2 Haziran 1306'dan M. 14 Haziran 1890, R. 5 Mart 1308 M. 17 Mart 1892 tarihine kadar da Ali Ağa Dairesi olarak bilinen medresede eğitimini bitirmiştir. R. 8 Nisan 1318, M. 21 Nisan 1902 tarihi itibarıyla da İstanbul'a giderek Fatih Bahr-ı Sefid (Akdeniz) Çifte Ayak Kurşunlu Medresesi'ne kaydolarak orada Kazım Efendi'den dersler almıştır. Türkçe lisanını okuyup yazabilirken, Arapça ve Farsça lisanlarına da kendini anlatabilecek kadar aşina olmuştur³⁷⁶.

R. Mart 1323, M. Mart/Nisan 1907 tarihinde ilk olarak Evkâf Nezaretine bağlı Mahkeme Teftiş Kalemî'ne bir ücret karşılığı olmadan çalışmak için kabul edilmiştir. Bir müddet çalıştıktan sonra R. 3 Nisan 1324'te M. 16 Nisan 1908 Mahkeme-i Hümayûn Kalemî'ne, R. 1 Eylül 1325'te M. 14 Eylül 1909 Bab-ı Fetva Düzenleme Komisyonu'na, H. 7 Ramazan 1327, M. 22 Eylül 1909 tarihinde Kassam-ı Umûmî Mahkemesi Üçüncü Sınıf Kâtipliği'ne³⁷⁷ ve 800 kuruş maaşla R. 17 Haziran 1329, M. 30 Haziran 1913 tarihinde Medrese Müfettişliği gibi çeşitli makamlara tayin edilmiştir. Ancak R. 1 Teşrin-i Evvel 1330, tarihinde bu müfettişliğin lağvedilmesiyle Mehmed Akif Efendi R. 13 Teşrin-i Evvel 1331, M. 26 Ekim 1915 tarihine kadar açıkta kalmıştır. Bu tarih itibarıyla bir yıl kadar 800 kuruş maaşla Vakıflar Nezâreti'nde Mebâni-i Hayriye yani Yoksulluk ve Sosyal Hizmet Müfettişliği'nde, 2000 kuruş maaşla R. 1 Mart 1332'de M. 14 Mart 1916 Müfettiş-i Umûmî Muavinliği'nde³⁷⁸ ve R. 7 Ağustos 1334 tarihinde iki bin yüz kuruş maaşla Dârülhilâfe Medresesi Müdür-i Umumiliği'nde bulunmuştur³⁷⁹.

3.43. SEYYİD ALİ EFENDİ

H. Rebiü'l- Evvel 1271, M. Kasım/Aralık 1854 tarihinde Erzurum'a bağlı Kemah Kazası Mektepönü Mahallesi'nde doğmuştur. Babası Mehmed Şerif Efendi, görevli olduğu Kemah Müfettişliği'nde çalıştığı esnada vefat etmiştir. Sülaleri Zeynelabidin Efendi Hazretleri'ne dayanmaktadır. Tahsilini sırasıyla Sıbyan ve Rüştîye Mektepleri'nde yapan Ali Efendi, burada Kur'an-ı Kerim ve ilm-i hâl gibi dersler almış; ayrıca Türkçe ve Farsça okumuş ve yazmıştır. Daha sonra mantık, tastikat ve ilm-i fıkıh

³⁷⁶ MŞH. SAİD, nr. 233/7/1.

³⁷⁷ MŞH. SAİD, nr. 233/7/4.

³⁷⁸ MŞH. SAİD, nr. 233/7/3-1.

³⁷⁹ MŞH. SAİD, nr. 233/7/6-7.

dersleri görüp İstanbul'a giderek Süleymaniye Camii dersiamı Gümüşhaneli Süleyman Zühdü Efendi'den icazet almıştır. Müteakiben Torul Kazası müftüsü Hasan Rüştü Efendi'den Türkçe, Arapça, Farsça, Boşnakça ve Kürtçe öğrenmiştir.

26 yaşı itibarıyla da Seyyid Ali Efendi, bir miktar maaşla ilk olarak Kemah Kazası, daha sonra Refahiye Kazası Şer'i Mahkeme Kâtipliği'ne tayin edilmiştir. Yaklaşık iki yıl kadar görev yaptıktan sonra istifasını istemek üzere yola çıkmış, yolda Sivas Valisi İzzet Paşa tarafından Darende Kazası kadı yardımcılığı tayin edilmiştir. Fakat o esnada Erzurum Vilayeti Ovacık Kazası'nda boş bulunan bir kadronun olduğu bildirilmiş ve bunun üzerine H. Cemaziye'l Evvel 1294, M. Mayıs/Haziran 1877 tarihinde 900 kuruş maaşla bu kadroya tayin edilmiştir. H.1298, R.1296/1297, M. 1880/1881 senesinde 500 kuruş maaşla Van Vilayeti Bulanık Kazası, H. Şaban 1301, M. Mayıs/Haziran 1884 tarihinde 500 kuruş maaşla Trabzon Kazası, H.1304, R.1302/1303, M. 1886/1887 senesinde Kosova Vilayeti Mitroviça Kazası, H. 25 Zilkaade 1305, M. 3 Ağustos 1888 tarihinde 1250 kuruşla Kosova Berane Kazası, H. 19 Rebiü'l- Evvel 1308 M. 2 Kasım 1890 1150 kuruş maaşla Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Midyat Kazası kadı yardımcılığı makamlarında da görevler yapmıştır³⁸⁰.

3.44. İSMAİL HAKKI

H. 14 Muharrem 1290'da (14 Mart 1873) Erzurum'un Taş Mescit Mahallesi'nde doğmuştur. Babası Erzurum ulemâsından Mustafa Efendi'dir. Hayatlarını Erzurum'da idâme ettirdikleri esnada 93 Harbi'nin başlaması dolayısıyla ailecek Tokat'a göçmüşlerdir. Eğitimine Tokat'ta Sıbyan Mektebi'ne yazılarak başlayan İsmail Hakkı burada çeşitli dini bilgiler ve Kur'an dersleri almıştır. Daha sonra ise Rüştîye Mektebi'ne yazılmış; buradan da yüksek derece ile mezun olarak dönemin Tokat Müftüsü Hacı Osman Nuri Efendi'den H. 1314 (1896/1897) senesinde icazetname almıştır. Ayrıca Tokat'ta *Üstad-ı Kül* olarak bilinen Lüleçizâde Hacı Ahmed Hakkı Efendi'den de ferâiz ilmi ile ilgili icazet almaya nâil görülmüştür. Müteakiben H.1314, R.1312/1313, M.1896/1897 senesinde Çorum'a giderek orada ders verme gibi çeşitli işlerle meşgul olmuştur. R. 8 Teşrin-i Evvel 1325 (21 Ekim 1909) tarihinde aylık 200 kuruş maaşla Çorum Müftü Müsevvidliği'ne³⁸¹ tayin edilmiştir. Yaklaşık olarak beş yıllık hizmetin

³⁸⁰ MŞH. SAİD, nr. 250/15.

³⁸¹ Kubbealtı Lügati, "Müsevvit-Müsevvit", <http://lugatim.com>.

ardından R. 1 Mart 1330 (14 Mart 1914) tarihinde görevinden ayrılmış ve başka bir memuriyette bulunmamıştır³⁸².

³⁸² MŞH. SAİD, nr. 253/47.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti, çağdaşı veya kendinden önce yaşamış olan birçok imparatorluğa oranla insana değer veren, onu gözetken ve insanı yaşat ki devlet de yaşasın düsturuna sahip olan bir devlet olmuştur. İçerisinde din, dil, ırk, renk gözetmeksizin yaşayan her toplumdan insanın canını ve malını koruma politikasını kuruluştan yıkılışa kadar kaybetmemiştir. Temelinde hoşgörüyü barındıran, örneğine az rastlanır bir devlet sistemi kurmayı başarmış ve bu sistemin varlığı devlete belli ölçülerde başarı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin halk üzerindeki sorumluluğunun ölçüsü ne kadar uçsuz bucaksız ve karışık ise halkın devlete karşı yapmakla mükellef kılındığı işler de o kadar sâde ve düzdür: Kanunlara uymak ve vergi vermek gibi.

Halk ve devlet ve ilişkisindeki bu mesafeyi gideren olgu Osmanlı Devleti'nin her döneminde devletin en önemli çarklarından birisi olan “Ulema Sınıfı ve Teşkilatı” olmuştur. Ulema sınıfı devletin işleyen her kademesine gerekli olan elemanı yetiştirerek toplumun ve devletin eğitilmesini, sıkıntının var olduğu yerin onarılmasını ve devleti kalkındırarak idame etmesini sağlayan bir denetim mekanizması görevini de görmüştür. Tam da bu sebeplerle ulema sınıfı Osmanlı Devleti'nin en önemli sınıfını oluşturmuş, bu sınıf devletin bekası için ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Tanzimat dönemi itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu yaşamakta olduğu sıkıntıları gidermek ve devletin işleyişini kontrol altında tutabilmek amacıyla merkezi otoriteyi kuvvetlendirmiş, bozulmaya başlayan başta idari alan olmak üzere adli ve mali alanlarda düzenlemelere gitmiş ve nitekim batılılaşma yolunda büyük bir adım atmıştır. Girişilen bu modernleşme sürecinde de devletin tüm yönetim sistem ve kademeleri bu batılılaşma sürecinden nasibini almıştır.

Araştırmanın ana kaynağı olarak kullanılmış olan arşiv belgeleri Tanzimat döneminin getirmiş olduğu modernleşme çalışmaları neticesinde ilk anda düzensiz ve dağınık bir şekilde kaydı tutulan belgeler Tanzimat sonrasında devletin istihdam ettiği memuru yakinen tanıma isteği doğrultusunda merkezde Meşihat Arşivi'nde toplatılarak muhafaza edilmiştir. Osmanlı topraklarının her köşesine varılarak toplanılan arşiv kayıtları sayesinde zenginleşen arşiv Cumhuriyet'ten sonra da muhafaza edilmiş müteakibinde dijital ortama aktarılmıştır. Hali hazırda da araştırmacılar için çalışmaya uygun bir hale getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Meşihat Arşivi düzenlemesi yapılırken belgelerin tasnifi numaralandırarak yapılmaktaydı. Devlet yönetim teşrifatının en yüksek rütbesinden başlanarak numaralandırmaya başlanılmıştı. Buna göre en başta Şeyhülislam olmak üzere Kazasker, Müftü, Müderris ve Naipier vb. üst düzey yöneticilerin dosyaları birden başlanılarak sınıflandırma işlemi yapılmıştır.

Arşiv bünyesinde yar alan birçok sicil defteri bulunmaktadır. Bizim çalışmamız ise 1879 yılında kurulmuş olunan Sicill-i Ahval Dairesi'nin bünyesinde hazırlanmış olan defterler üzerinde gerçekleşmiştir. Sicill-i Ahval Dairesi devlet teşkilâtında görev alan memurların memuriyet hayatları boyunca meydana gelen kişisel durumları ve tercüme-i hallerini toplayarak memurlara ait bireysel dosyalar oluşturulmuştur

1826-1895 yılları ulemasının Sicill-i Ahval dosyalarına baktığımızda genel olarak düzenli ve basit kullanıma sahip bir arşivleme söz konusu olduğu gibi araştırmamızı zorlaştıran ve yetersiz kalmasına neden olabilecek bazı unsurlar bulunmaktadır. Bazı varakalarda dosya sahibi memur hakkında kısıtlı bilgi olması dolayısıyla yeterli bilgiye sahip olmak mümkün olmamıştır. Örneğin; 52-13-1 numaralı tercüme-i hal varakası Mehmed Efendi'ye 51-3-1 numaralı defter ise Ziya Efendiye aittir. Tercüme-i hal varakasının kısıtlı olması dolayısıyla memur kimliği hakkında bilgi sığ olmuştur.

Memurların tercüme-i hal varakalarını el yazısıyla doldurması sebebiyle metin okunmasında yer yer sıkıntılar meydana gelmiştir. Bazı memurlar, okunaklı ve tertipli bir el yazısıyla bu varakayı doldururken bazı memurların el yazılarının okunmasında birtakım zorluklar yaşanmıştır. Erzurum uleması söz konusu olduğunda; bu sicill-i ahval dosyalarında bulunan şahısların yaşadıkları yıl ve dönemleri itibarıyla başka kaynaklarda bulunması ve memurlar hakkında daha detaylı bilgilere ulaşılması mümkün görülmemektedir. Bunun başlıca sebepleri: henüz soyadı kanunun yürürlüğe girmemesi, tezkire-i Osmaniye belgesinin içeriği bakımından yetersiz kalması, Erzurum'un tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu siyasi ve sosyal olaylar, teze konu olan âlimlerin hemen hemen hepsinin sıbyan eğitiminden sonra eğitim ya da çeşitli sebepler dolayısıyla başta İstanbul olmak üzere başka vilâyetlere göç etmeleri şeklinde sayılabilir.

Erzurum ulemasının genel özelliklerini sıralamak gerekirse: Geneli bilinen ve tanınan meşhur bir sülaleye mensup değildir. Evli olanlar tek eşlidir. Hemen hemen hepsi buğday tenli ve ela gözlüdür. Sağlık durumları ise genel olarak iyidir. Geneli mahalli

mekteplerde eğitim görmüştür ve birçoğu Arapça ve Farsçaya ve nadiren de olsa Kürtçe lisanlara vakıftır. Çoğunluk olarak da devlet tarafından herhangi bir soruşturma geçirmemiş veya mahkemelik olmamıştır.

Osmanlı Devleti'ni her bakımdan güçlü kılan temel etken devletin yönetim çarkları olan idari, askeri, mali ve adli olmak üzere her alanda kurmuş ve sürdürmüş oldukları sistemdir. Osmanlı Devleti tarih sahnesine ilk çıkışından yıkılışına değin bu sistemi sürdürmeye ve taviz vermemeye çalışmış ancak gerekli gördüğü yerde de yönetim kademelerinde revizeye gitmiştir.

Meşihat Arşivi'nde bulunan binlerce tercüme-i hal dosyasının bir kısmını Türkiye Cumhuriyeti'nin akademi hayatına kazandırmak ve de yapılacak olan tarih çalışmalarına küçük de olsa bir katkı sağlamak umuduyla...

KAYNAKÇA

Bab-ı Meşihât Arşivi Ulema Sicil Dosyaları

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahval Dosyaları,

MŞH. SAİD, nr. 1/13/1, nr. 1/ 13 /3, nr. 1/ 13 /10, nr. 1/ 13 /12-13-14, nr. 2/ 1 /1, nr. 2/ 1 /3, nr. 2/ 8 /1, nr. 2/ 1-1, nr. 2/ 1 /3, nr. 2/ 8 /1, nr. 2/ 8 /2, nr. 4/ 6 /1, nr. 2/ 1 /1, nr. 2/ 1 /3, nr. 2/ 8 /1, nr. 2/ 8 2, nr. 4/ 6 /1, nr. 4/ 6 /5, nr. 45/ 4 /1, nr. 45/ 4 /5, nr. 48/15/1, nr. 48/15/3, nr. 48/21/1, nr. 49/6/2, nr. 49/6/1, nr. 49/12/1, nr. 49/26/2, nr. 2/ 1 /1, nr. 2/ 1 /3, nr. 2/ 8 /1, nr. 2/ 8 /2, nr. 4/ 6 /1, nr. 4/ 6 /5, nr. 45/ 4 /1, nr. 45/ 4 /5, nr. 48/15/1, nr. 48/15/3, nr. 48/21/1, 49/6/2. nr. 49/6/1. nr. 49/12/1, nr. 49/26/2, nr. 49/26/1, nr. 50/1/2, nr. 50/6/1, nr. 52/13/2, nr. 50/11/2, nr. 50/11/1, nr. 50/17/1, nr. 50/22/1, nr. 51/3/1, nr. 51/6/2, nr. 51/6/1, nr. 51/8/2, nr. 51/8/1, nr. 51/22/2, nr. 51/22/1, nr. 52/2/1, nr. 2/ 1 /1, nr. 2/ 1 /3, nr. 2/ 8 /1, nr. 2/ 8 /2, nr. 4/ 6 /1, nr. 4/ 6 /5, nr. 45/ 4 /1, nr. 45/ 4 /5, nr. 48/15/1, nr. 48/15/3, nr. 48/21/1, nr. 49/6/2, nr. 49/6/1, nr. 49/12/1, nr. 49/26/2, nr. 50/1/2, nr. 50/6/1, nr. 53/30/6, nr. 53/30/4, nr. 63/13/, nr. 63/13/1, nr. 64/21/2, nr. 64/21/4, nr. 64/21/1, nr. 67/2/2, nr. 67/2/1, nr. 67/2/3-4, nr. 101/8/1, nr. 101/8/2, nr. 115/20/1, nr.130/11/1, nr. 130/11/2, nr. 152/4/2, nr. 152/4/1, nr. 152/4/11-15, nr. 153/21/2, nr. 153/21/1, nr. 172/16/1, nr. 172/16/3, nr. 172/16/4, nr. 172/27/1, nr. 172/27/2, nr. 172/29/2, nr. 172/29/1, nr. 221/15/1, nr. 221/15/7-9, nr. 222/27/5, nr. 222/27/2, nr. 222/27/1, nr. 233/7/1, nr. 233/7/4, nr. 233/7/3-1, nr. 233/7/6-7, nr. 250/15, nr. 253/47.

Araştırma Eserleri

Afyoncu, Erhan, “Rûznâmçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 276-278.

Afyoncu, Erhan, Ahışhalı, Recep, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, 53-55.

Ahışhalı, Recep, “Muhzır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 85-86.

Akça Eyiler, Burcu, *20. Yüzyıl’da Batum Uleması (Meşihat Arşivine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2019.

Akgündüz, Murat, “Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları: İmâm-ı Sultânîler’’, *İstem*, S. 7, 2006, 65-66.

- Akgündüz, Murat, “*Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislâmlık*,” Ankara: Beyan Yayınları, 2019.
- Akpınar, Cemil, “Hekimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 160-161.
- Akpınar, Cemil, “İcazet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.21, İstanbul 2000, 393-400.
- Aksoy, Erman “Erzurum Tabyaları Kültür Rotası Önerisi ve Kültür Turizmi Olanakları”, *Turcology Research* 73, (2022): 84-96.
- Aksoy, Hasan, “Dursun Fakih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 7-8.
- Akün, Ömer Faruk, “Koçi Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 143-148.
- Akyıldız, Ali, “Mekteb-i Maârif-İ Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. EK- 2, TDV Yayınları, Ankara 2019, 236-238.
- Akyıldız, Ali, “Şûrâ-yı Devlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 236-239.
- Alan, Ercan, “Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi”, *Osmanlı Araştırmalar Dergisi* XLIX, (2017): 89-124.
- Altınok, Yavuz Selim, “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Kent Kültürü: Erzurum Örneği”, 70-87.
- Hatice İspir, “*Mühimme Defterlerine Göre II. Selim Döneminde Erzurum Eyaleti (1566-1574)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Atar, Fahrettin, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, 66-69.
- Atik, Kayhan, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, 2000. 31-54.
- Atmaca, Orhan, “*Erzurum’da Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yapılıp Günümüze Ulaşamayan Kamu Binaları*”, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi, 2021.

- Atnur, İbrahim Ethem, “Zihinlerde Yaşatılan Göç”, (23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2002), 53-63.
- Avcı, Casim, “Nâib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 311-312.
- Ayar, Talip, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Fetvâ Eminlerinin Görevleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, 2012, 403-421.
- Ayar, Talip, *Osmanlı Devleti’nde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Aydın, Erdal, “Cumhuriyet Dönemi’nde Türetilen Yeni Rütbe Adlarının Kaynağı ve Yapılma Süreci”, *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), (2022): 19-31.
- Aydın, Meryem, “1281-1296/1864- 1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2015.
- Aydoğan, Erdal ve Ortak, Şaban, “Erzurum’da Ermeni Mezalimine Şahit Rus Yarbayı Twerdo Khlebof’un Hatıraları.” *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2001): 42-48.
- Aydüz, Salim, “Müneccimbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.32, İstanbul 2006, 2-4.
- Aydüz, Salim, “Osmanlı Devleti’nde Münecimbaşılık Müessesesi”, *Belleten*, 70 (257) (2006), 167-264.
- Aykanat, Mehmet, “Klasik Dönemde Osmanlı Devletinde Hâkim Adaylığı: Mülâzemet”, *TAAD*, S. 34 (Nisan 2018): 165-188.
- Abdulkadir Babalık, “830 Numaralı Erzurum Ayniyat Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020.
- Baltacı, Cahit, “Hünkâr İmamı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 487-488.
- Başar, Umut, *Yüzbaşı İhsan’ın Kavâ’id-i İmla ve Tahrir’inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2014.
- Beyazıt, Yasemin, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi”, *Belleten*, C. LXXVIII, S. 283, 2014, 956-978.
- Beydilli, Kemal, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 181-186.

- Beydilli, Kemal, “Selim III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 420-425.
- Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, “Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defterleri”, *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, S. 24, (2015): 101-107.
- Bozatay, Şeniz Anbarlı, Demir, Konur Alp, “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 10, 83.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, 323-327.
- Bozkurt, Nebi, “Müderris”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.31, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 467-468.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Nakîbüleşraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, 323.
- Canatar, Mehmet, “Kethüdâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, 332-334.
- Cengiz, Cihan, “*XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiyye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*”, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.
- Çakırca, E. Betül, “Yaşatılan Kültür Mirasımız: İstanbul Müftülüğü Şer’i Siciller ve Meşihat Arşivi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S. 1 (2007): 101-104.
- Çaluk, Aleyna, “*832 Numaralı Erzurum Ayniyat Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2022.
- Çetin, Mehmet, “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti’nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, S.10, (2020): 504-524.
- Daştan, Adem, “*Temettuat Kayıtlarına Göre Erzurum Ova Köylerinin Sosyal ve İktisadi Durumu*”, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi, 2021.
- Demir, Abdullah, “Osmanlı Devleti’nde Kadılar ve Naippler”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, (2017), 28-37.
- Demir, Halis, “Hukûkî Belge Hazırlama Uzmanlarından Birisi Olarak Müsevvid”, *Eskiyei* / 49 (Haziran 2023), 539-562.

- Demir, Yaşar, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Bizans-Avrupa Ekseninde Cereyan Eden Münasebetler, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, C.3, Sayı 2, (Güz-2017), 54-91.
- Demirel, Tacettin, “XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi”, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019.
- Dikmen, Emine, “XII. Yüzyılda Erzurum ve Çevresinde Saltuklu Beyliği ve II. İzzeddin Saltuk Dönemi Kafkasya Politikası”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.
- Doğan, Kadir Caner, “Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 4, 34-40.
- Erünsal, İsmail E., “Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü’l-‘udûlden Şuhûdü’l-hâle Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, LIV, 1-50.
- Es-Sakkâr, Sâmî, “Muîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 86-87.
- Evsen, Esra, “Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği),” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1996
- Gökçe, Turan, “Anadolu Vilâyetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 9, S. 1, 1994, 215-259.
- Göksu, Erkan, “Erzurum’un Sonbaharı”, *Turkish Studies* 4, S. 8 (Sonbahar 2009): 1287-1295.
- Gül, Sümeyye Ülkü, “02714 Numaralı Erzurum-Bayburt Kazası Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, 2019.
- Güler, Ümit, “Osmanlı Dönemi’nde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Diyarbekir Eyaleti Örneği)”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4, S. 1 (Haziran 2019): 1-31.

- Gültekin, Orhan, “*İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Tarihi Belgelerinin Dijital Ortama Aktarılması ve Kullanıma Sunulması*”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Gümüştekin, Oğuz, “*Urfa Hamidiye Alayları*”, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2019.
- Günçe, Şuheda, *III. Selim Dönemi Ulemâ-Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- Gündoğdu, Sevdâ, “*XX. Yüzyıl Başlarında Erzurum Hapishanesi*”, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019.
- Gürbüz, Osman, “Kalikalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum’un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *İlted*, S. 46 (2016): 132-143.
- Hızlı, Mefail, “Anadolu’daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 4, (2004), 371-409.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. I, İstanbul: Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- İlgürel, Mücteba, “Subaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 447-448.
- İnce, Yunus, “*Mühimme Defterlerine Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Erzurum Eyaleti*”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.
- İpşirli, Mehmet, “Avârız Vakfı” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 109.
- İpşirli, Mehmet, “Bab-ı Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 378-386.
- İpşirli, Mehmet, “Ehl-i Örf”, *TDV Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 519-520.
- İpşirli, Mehmet, “İlmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 141-145.
- İpşirli, Mehmet, “Kalemiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 248-249.
- İpşirli, Mehmet, “Kazasker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.25, TDV Yayınları, Ankara 2002, 140-143.

- İpşirli, Mehmet, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 28, Ankara 2003, 327-323.
- İpşirli, Mehmet, “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 536-537.
- İpşirli, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, *Belleten*, C. 61, S. 232, 1998/1, 597-602.
- İpşirli, Mehmet, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları* C.07, S. 08, 1988, 273-285.
- İpşirli, Mehmet, “Şeyhülislâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 91-96.
- İpşirli, Mehmet, *Osmanlı İlmiyesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 2021.
- İşlek, Fatma, “*Meşihat Arşivi’ne Göre Osmanlı’nın Son Döneminde Maraşlı İlmiye Sınıfı*” Yüksek Lisans Tezi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, 2021.
- Jennings, Ronald C, “On Altıncı Yüzyılda Anadolu’nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme”, Trans., Kamil Yavuz. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, S. 2, (2020): 1126-1182.
- Karataş, Yakup, Karasu, Mehmet Kerem, “XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağı’nın İdari Statüsü”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2015): 675-691.
- Kavak, Nuri, “Osmanlı Muhakeme Sisteminde Kâtiplik Mesleğinin Yeri ve Önemi”, *Pjess* 2, S. 2 (2015): 1-10
- Kayar, Betül, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S. 1, 2020, s. 189-234.
- Kayserili, Alperen, “*Erzurum Şehri’nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*,” Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Kazıcı, Ziya, “Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, C. 5, S. 42, (Şubat) 1981, 39-68.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı’da Toplum Yapısı*, İstanbul: Kayhan Yayınları, 2014.
- Kılıç, Ümit, “İlmiye Teşkilatı”, *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, Tufan Gündüz (Ed.), Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

- Kişi, Abdullah Rüştü, *Meşihat'ten İstanbul Müftülüğü'ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi, Din ve Hayat Dergisi*, S. 24, (Şubat) 2015, 63-68.
- Kocakanat, Erhan, “Tanımı ve Temsilcileri Çerçevesinde Müezzinlik Müessesesi ile Müezzinliğin Tarihçesinin Bir Analizi”, *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, 2021, 63-71.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul: Ercan Matbaası, 1980.
- Köprülü, Orhan F, “Çavuş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 236.
- Köse, Muhammed, “XIX. Yüzyılda Kemah ve Vakıfları”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu 26-28 Eylül Erzincan*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2019, 703-718.
- Kubbealtı Lügatı, “*mülazım-ı sani / mülazım-ı sâni*”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “Haraç-Harac”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “İptidâi – İbtidâi”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “*İstinâf*”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “*Mekteb-i Resmî*”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “*Mukayyit/ Mukayyid*”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “*Müsevvit-Müsevvid*”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “Sâdat”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “Şahâdetnâme”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “Şehriye”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, “Tahvil”, <http://lugatim.com>.
- Kubbealtı Lügatı, <http://lugatim.com/s/Müstantik-Mustantik>.
- Kubbealtı Lügatı, <http://lugatim.com/s/Tensikat>.
- Kubbealtı Lügatı, <http://lugatim.com/s/Zenneci>.
- Küçük, Cevdet , Ertüzün, Tefik , “Düyûn-ı Umûmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, 58-62.
- Küçük, Cevdet, “Erzurum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 321.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 178-181.

- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2022, C. 25, 49-52.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Müezzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2020, C. 31, 489-495.
- Küçükoğlu, Murat, “Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* II, S. 3, (Temmuz 2017): 67-84
- Kütükoğlu, Mübahat S, “Berat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, Ankara 1992, 472-473
- Kütükoğlu, Mübahat S, “Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (1998): 141-157.
- Morkoç, Esmâ Özçelik, *Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşı Hüseyin Efendi*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018.
- Nişanyan Yeradları Sözlüğü, <https://nisanyanmap.com>.
- Okulu, Mehmet Fatin “*Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Okumuş, Osman, “Osmanlı Tarihinde Katledilen Şeyhülislamlar”. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi* 5 (2013): 387-396.
- Ortaylı, İlber, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C. 24, 69-73.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.
- Osman, Özkul, , “*III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları (1789-1807)*”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Özcan, Abdülkadir “Zaptiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 128-130.
- Özcan, Abdülkadir, “Asesbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 464.
- Özcan, Nuri, “Hünkâr Müezzini”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, 491.
- Özçelik, İsmail, *Devlet-i Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2014.

- Özer, Mehmet Fatih, “*Osmanlı İlmiye Teşkilatı Araştırmalarında Kullanılabilecek Temel Kaynaklar*,” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Özkul, Osman, “*III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları (1789-1807)*”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Öztuna, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi “Medeniyet Tarihi”*, C. II, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Pakalın, Mehmet Zeki, “‘Mülazım’”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki, “‘İlmiye’”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, S.D.: II, İstanbul 1993.
- Palabıyık, Hanefi, “Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum,” (Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, Erzurum, Haziran 26-28 2006), 516.
- Pehlivan, Mücahit, “Koçi Bey Risalesi Üzerinden XVII. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetim Sorunları”, *Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6, S. 15 (December 2022): 97-108.
- Pehlivan, Selma, Erzurum’un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış, *History Studies*, 2, S. 5, (Mart 2013): 387-395.
- Reyhan, Cenk, “Osmanlı Devleti’nde Siyasal İktidar ve İlmiye Sınıfı”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 32 Sayı: 3, 1999, 77-83.
- Sarı, Mehmet Ali, “İcazet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.21, İstanbul 2000, 393-400.
- Sarı, Nil, “‘Hekimbaşı’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 161-164.
- Sarıçioğlu, Ekrem, “Şeyhülislamlık Makamı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 0, S. 5, 1982, 199.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2017.
- Subay, Gülden, “*1276-1281 / 1859-1864 Tarihli 18 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2019.
- Sükan, Şadi, “Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı”, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C.II., Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985.

- Şahin, Kamil, “Edebâli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 393-394.
- Şakiroğlu, Mahmut H. “Tercüman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 490-491.
- Şavşat Belediyesi, <https://www.savsat.bel.tr/tr/koy//tepekoy-ahaldaba>.
- Şensoy, Rumeysa, “*Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması (1850-1923)*.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, *Erzurum İli- Şehir Tarihçesi* (Erzurum: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü), 1.
- Taş, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûldü’l Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir”, *Bilig*, S. 44 (Kış 2008): 25-44.
- Tosun, Ulvi Ufuk, “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19, S. 1, (2015): 1-10.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1988.
- Türkiye Cumhuriyeti Turizm ve Kültür Bakanlığı, Erzurum Camileri, <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56081/camiler.html>
- Uğur, Yunus, “Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 8-11.
- Uluçay, Habip, Alp, Şevket, “Osmanlı Kent Yönetiminde Kadı”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2, 2020, 329-358.
- Unan, Fahri, “Sahn-ı Semân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 532-534.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi (İstanbul’un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman’ın Ölümüne Kadar)*, C. II, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2012.

- Yakıt, İsmail, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, (1999), 174-187.
- Yardım, Ali, “Dârülhadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 529-532.
- Yılmaz, Hasan Kamil, “Şeyhülislamlık Mirası, Şer’iyye Sicilleri ve Meşihat Arşivi”, *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, S. 34, (2018), 1-167
- Yılmaz, Metin, “Şurta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 242-244.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı Merkez İlmiye Teşkilatında Reform*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2008.
- Yüksel, Mevlüt, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri.”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı, S. 37, (2008): 272-275.

EK.1

BELGENİN ORJİNAL GÖRÜNTÜSÜ VE TRANSKRİPSİYONU

[illegible]

(İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Sicill-i Ahval Dosyaları, nr. 47/15/1.)

**Me'murin ve Ketebe ve Müstahdeminin Tescil Edilecek Tercüme-i Hallerinin
Tahririne Mahsûs Varakadır.**

Sicil-i âhval: Sınûf-ı me'murîn ve müstahdemin devlet-i âliyenin asl-ı tercüme-i âhval-i zâtiyeleriyle sâir vuku'ât-ı mütenevvia-i resmîyelerinin müteselsilen kayd ve tahrir ve zabt ve tesciline mahsûs olmak me'murîn ve ketebe ve müstahdemin-i sair haklarında intihâbât ve terakkiyât ile mükâfât ve mucâzât vesair her türlü nev'-i icraâtında ma'mûleye tutulmak üzere vaz' ve tesis buyurulmuştur.

SORU 1: Sahib-i tercümenin kendisi ile pederinin ismi ve mahlası, şöhreti ve lakabı ve gerek kendisi ve gerek pederi ismiyle mi mahlasıyla mı veya hem ismi ve hem de mahlasıyla veyahut şöhretiyle mi anılır? Kendisi veya hem ismi hem de mahlasıyla mı veyahud şöhretiyle mi yad olunuduğu ve kendüsü ve babası beğ midir? Efendi midir? Ağa mıdır? Paşa mıdır? Ve babası me'muriyetten ise son me'muriyet rütbesi ve değil ise hangi sınıftandır ve nerelidir ve berhayatta mıdır, değil midir? Milliyet ve tebaiyyeti ve ebeveyni cihetinden ma'ruf bir sülaleye mensub mudur?

CEVAP 1: İsmim acizanem Hasan. Mahlasım Tevfikdir. Pederimin ismi Süfyan ve mahlası Sıddık'dır. Bendeniz mahlasım ve pederim kâh isim ve kâh mahlasıyla yad olunduğu gibi her ikimiz de efendi ve Erzurumiyiz. Pederim ber-hayat ve Diyadin Kazasında mal müdürüdür. Devlet-i aliye-i Osmaniye tebaasından ve İslam milletinden olub ma'ruf sülaleye mensub değiliz.

SORU 2: Mahâll ve tarihi velâdât-ı sene-i hicreye ve ona müsâdîf sene-i maliyenin mümkün mertebe şuhûr ve eyyâma tasrih olunarak gösterilmelidir.

CEVAP 2: Üç yüz dokuz senesi mah-ı Şaban-ı Şerif'nin on üçüncü gününe müsâdîf fî 2 Mart sene 1308 tarihinde Erzurum'un Katana mahallesi'nde tevellüd etmişimdir.

SORU 3: Hangi memleket ve mektepler hangi ilim ve fen ve zanaat ve lisanları ne dereceye kadar tahsil eylediği ve şehadet ve tastik name ve icazetname alup almadığı ve hangi lisanlarla kitabet veyahut yalnız tekallum ettiği beyân olunmalıdır. Ancak tekellüm ve kitabeti ile me'luf ve ma'ruf olduğu lisanları usul

ve lügatını 'adî bilmekle ol lisanlarla tekellüm ve kitabet ederim denilüb okudum, aşınayım ve o lisanları tekellüm ve kitabetle me'lûf ve ma'ruf ise tekellüm ve kitâbet ederim denilmelidir ve ketb-ü risaïleden ya ruhsât-ı resmiye tâb-u neşr olunmuş bir eser ve te'lifi ve var ise neye dair olduğu ve hangi tarihte ve nerede tab u neşr olduğu ve ihtirâa't-ı fenniye ve sanaiyye vesaire dair ba berat-ı â'li bir imtiyazı haiz olduğu halde hangi fen ve sanata dair hangisinin ve nerede ve hangi tarihte ihtira' etmiştir ve bir me'muriyete dair intihâbnamesi var ise hangi mahalden verilmiştir ve hangi memuriyete dair ve o me'muriyetinin kaçınıcı sınıfındandır ve tarihi numrosu nedir? Gösterilmelidir?

CEVAP 3: Mekâtib-i adiyede u'lum ketb-i diniyye ve Kur'an-ı Kerimi ta'limi ettikten sonra Arabiyyeden bina ve Farisi'den Gülistana kadar ders okudum. Ba'dehu mekâtib-i resmiyeden Erzurum merkez Darü'l-muallimin mekteb-i ibtidaiyesinin müntehi sınıfına kayd kabul buyurularak hesap ve coğrafya-yı hususi ve umumi ve tarih-i Osmanî, talim-i Farisi ve sarf-ı Osmanî ve kıraat-i havacesi ve her hendese kitaplarını okudumsa da o sıralarda ahali-i belde beyninde zuhur iğtişâsata ve sakin olduğumuz hanenin mekteb-i mezkûreye ba'id mesafesine binaen rızamla mekteb-i mezkureden ihraç olundum. Bu bâbda i'tâ olunan tasdiknâme pederimde mevcuttur. Umur-ı hesâbiyeden de i'mâl-i erb'aiye ve kesr-i i'âdi ve a'sârî ve taksim-i gurema nam hesablara vâkıfım. Türkçe kitabet tekellüm ederim. Başka lisanlara vakıf değilim. Bir güne te'lif ihtiratom da yoktur. Yazılı bir eserim de bulunmamaktadır.

SORU 4: Hıdmet-i devlete hangi tarih de ve kaç yaşında ve nerede ve muvazzafen mi? 121eyahut mülazemetle mi? dâhil olmuştur? Ondan sonra sırasıyla maaşlı ve maaşsız gerek daimi muvakkıt ve gerek asalet ve vekâlet veya i'laveten me'muriyet suretleriyle hangi dâhil, hangi me'muriyetlere geçmiştir? Ve her birinden ne kadar maâ's veya maâ's'a mukabil veyahut fevkalade harcırah ve yevmiye ve ücret-i maktu' ve gayr-i maktu' ve aidat-ı saire almıştır? Ve muayyenetce daimi ve muvvakıt ne kadar zamaim ve tenzilât vuk'u bulmuştur? Ve her bir hizmet-i memuriyetinde hangi tarihte işine mübaşeret etmiş ve ma'âşını istifâya başlamış ve hangi tarihte iş başından ayrılıp hangi tarihe kadar ve ne mikdar maaş almıştır? Ve kezâlik sırasıyla hangi rütbe ve nişanlara ve ne sebeplerle nail olmuştur? Ve hizmet-i devlete duhulünden tercüme-i halini tanzim edildiği tarihe kadar bazen açıkta kalmıştır ve müddet-i me'zuliyeti ne miktar imtidad

etmiş ve ne müddette me'zuliyet maâşî almışdır? Almış ise mikdarı nedir ve ecnebi nişanı hâmil olanlar nerede ve ne sebeple hangi devletin hangi nişanını almışdır ve bunun kabul ve ta'lîk hakkında hangi tarihte irade-i seniyye-i hazret-i padişahî şeref müteallik buyurulmuşdur ve hıdmet-i devlete bulunmadığı esnada hıdmet-i husûsiyede bulunmuş ise nerede ve kimin hıdmetinde bulunmuş ise o müddeti hangi mahalde imrâr eylemişdir? Buraları sene-i hicriyye ve ona müsadif tercümenin iş bu tarihler tamamıyla mazbûti değil ise takriben filan senenin filan ayın evail veya evasıt veya evâhırinde i'baresiyile sene-i maliye tarihlerinin mümkün mertebe şuhûr ve eyyâm tasrihiyle tahrir olunmalıdır. Şâyed sâhib-i tercümenin iş bu tarihler tamamıyla mazbutiyyet değil ise takriben filan senenin filan ayın evâil veya evâsıt veya evâhir i'baresiyile kalunur. Bunlara dair yedinde evrak-ı müsbite-i resmiyye olub olmadığı ve var ise neden i'bâret idüğü tasrih olunmalıdır.

CEVAP 4: Mektebden çıktığımda on beş yaşında olduğum halde üç yüz yirmi dört senesi mah-ı Rebiü'l-ahir'in onuncu gününe müsadif 1 Haziran sene 1322 tarihinde fi 2 Rebiü'l-ahir sene 1324 ve 27 Mart sene 1327 tarihine kadar Erzurum merkez vergi idaresinde ve pederim de tahvil-i me'mûriyet eylemesine mebni üç yüz yirmi beş senesi mah-ı Rebiü'l-ahir'inde birinci gününe tesâdüf iden 1 Mayıs sene 1323 tarihinde üç yüz yirmi yedi senesi mah-ı Cemaziye'l-evvelinin yirmi dördüncü gününe müsadif 21 Mayıs 1325 tarihine kadar da Pasinler Kazası mal ve vergü kalemilerine suret-i mülâzemetle duhul ve devam ederek esna-yı mülâzemetde de yani üç yüz yirmi dört senesi eylülünde mezkûr Pasinler Kazasının en mühim noktası olan Karayazı cihetinde meclis-i mebusan müntehib-i saniyelik kitabetine dört yüz guruş ücret ücret-i maktu' ile ta'yin olunub bi'l-imtihan tayin olunub ifa-yı vazife eyledim. Pederimin tekrar terfi'an Kara Kilise Kazası mal müdürü muavinliğine tahvil-i me'muriyetinden dolayı üç yüz yirmi yedi senesi mah-ı Cemaziye'l-ahirde dördüncü gününe müsadif 10 Haziran sene 1325 tarihinde üç yüz yirmi yedi senesi Zi'l-ka'desinin onuncu ve 11 Teşrin-i sani 1325 gününe kadar mezkûr Kara Kilise Kazası mal ve vergü kalemine mülazemen devam ederek üç yüz yirmi yedi senesi mah-ı Zi'l-ka'desinin on birinci gününe müsadif 12 Teşrin-i Sani sene 1325 tarihinde bi'l-imtihan şehri iki yüz elli guruş maaşla mezkûr Kara Kilise kazası Mahâkeme-i şer'iyyesi ikinci kitabetine ta'yin ve maaşımın üç yüz yirmi altı senesi şehri i Martından itibaren üç yüz guruşa iblağ buyurulduğu halde üç yüz otuz senesi mah Rebiü'l-ahir'inin on beşinci gününe müsadif 31 Mart sene 1328 tarihi nihayetine kadar

kitabete-i mezkûrede bi'l-istihdam maaşlarımın ahzına muvaffık oldumsa da ifayı vazife esnasında her iki gözüme a'riz olan ma'luliyetden dolayı ve tıbbiyeden alınan rapora istinaden emr-i tekaüdiyemin icrasına kaza-yı mezkûr meclis idaresince ba-mazbata lüzum gösterilmekle üç yüz otuz senesi şehr-i Rebiü'l-ahirinin on altıncı gününe tesadüf eyleyen fi 1 Nisan sene 1328 tarihinde kitâbet-i mezkûreden infikâkım vuk'u olmuştur. Binâberin evrak-ı muayyene olarak üç kıt'a tasdikname ile bir kıt'a meclis-i idare mazbatası yedimde mevcûd olub arz olunan müntehib-i sanilik kitabetine dair yedimde evrak-ı muayyene şimdiye kadar me'zuliyet maaşı almadığım gibi rütbe ve nişanımda yoktur.

SORU 5: Hıdmet-i devlete duhûlünden varakası tarihine kadar orada infisâlî vuk'u bulmuş ise esbâb-ı hakikiyesi bir zan ve şübhe ve şikâyet üzerine işden el çektilmiş ise ne sebebe mebni ve ne tarihinde el çektilmişdir ve neticesi ne olmuştur ve tekrar işine mübaşeret edenler ne müddet sonra ve ne tarihinde me'mûriyetine ircâ' edilmişdir ve oradaki eyyâm ma'aşı nasıl tesviye olunmuştur ve taht-ı mahkemeye alınmış ise veya ... bir ne hükme netice vermişdir ve ceza görmüşdür veyesinde berâ'at-ı zimmet evrakı var mıdır?

CEVAP 5: Memuriyetten infikakım ifa-yı vazife esnasında gözlerime ariz olan ma'luliyete binaen tekaüde sevk olunduğundan münbais olub lede'l-hamd bir töhmet ve zan ve şüphe üzerine taht-ı tahkik ve muhakemeye alınmamış ve hakkımda bir kimse tarafından şikâyet dahi vuku olmamıştır. Evrak olarak pederimde mevcut olan üç kıt'a tasdikname ve bir kıt'a mazbata ve bir kıt'a tezkire-yi Osmaniye asıl ve musaddık sûretleriyle bir kıt'a musaddık müddet-i hizmeti merbuten arz ve takdim kılınmıştır. Emr-ü ferman hazreti men lehü'l-emrindir.

**Me'murin ve Ketebe ve Müstahdeminin Tescil Edilecek Tercüme-i Hallerinin
Tahririne Mahsûs Varakadır.**

Sicil-i âhval: Sınûf-ı me'murîn ve müstahdemin devlet-i âliyenin asl-ı tercüme-i âhval-i zâtiyeleriyle sâir vuku'ât-ı mütenevvîa-i resmîyelerinin müteselsilen kayd ve tahrir ve zabt ve tesciline mahsûs olmak me'murîn ve ketebe ve müstahdemin sair haklarında intihâbât ve terakkîyât ile mükâfât ve mücâzât vesair her türlü nev'-i icraâtında ma'mûleye tutulmak üzere vaz' ve tesis buyurulmuştur.

SORU1: Sahib-i tercümenin kendisi ile pederinin ismi ve mahlası, şöhreti ve lakabı ve gerek kendisi ve gerek pederi ismiyle mi mahlasıyla mı veya hem ismi ve hem de mahlasıyla veyahut şöhretiyle mi anılır? Kendisi veya hem ismi hem de mahlasıyla mı veyahud şöhretiyle mi yad olunuduğu ve kendüsü ve babası bek midir efendi midir ağa mıdır? Paşa mıdır? Ve babası me'muriyetten ise son me'muriyet rütbesi ve değil ise hangi sınıftandır ve nerelidir? Ve ber-hayatta mıdır, değil midir? Milliyet ve tebaiyyeti ve ebeveyni cihetinden ma'ruf bir sülaleye mensub mudur?

CEVAP 1: Arapzade müteveffa Attar Hacı İbrahim Efendi'nin mahdumu Müderris İsmail Hakkı Efendi.

SORU 2: Mahâll ve tarih-i velâdeti sene-i Hicrî'ye ve ona müsâdif sene-i maliyenin mümkün mertebe şuhûr ve eyyâmı tasrih olunarak gösterilmelidir.

CEVAP 2: Erzurum'un Yoncalık-ı Süflâ Mahallesi'nde 1263 sene-i hicriyesinde tevellüd etmişim.

SORU 3: Hangi memleket ve mektepler hangi ilim ve fen ve zanaat ve lisanları ne dereceye kadar tahsil eylediği ve şehadet ve tasdikname ve icazetname alup almadığı ve hangi lisanlarla kitabet veyahut yalnız tekellüm ettiği beyân olunmalıdır? Ancak tekellüm ve kitabeti ile me'luf ve ma'ruf olduğu lisanları usul ve lügatını 'adî bilmekle ol lisanlarla tekellüm ve kitabet ederim denilüb okudum, aşınayım ve o lisanları tekellüm ve kitabetle me'luf ve ma'ruf ise tekellüm ve kitâbet ederim denilmelidir ve ketb-ü risaileden ya ruhsât-ı resmiye tâb-u neşr olunmuş bir eser ve te'lifi ve var ise neye dair olduğu ve hangi tarihte ve nerede tab u neşr olduğu ve ihtirâa't-ı fenniye ve sanaiyye vesaire dair ba berat-ı â'li bir imtiyazı haiz olduğu

halde hangi fen ve sanata dair hangisinin ve nerede ve hangi tarihte ihtira' etmiştir ve bir me'muriyete dair intihâbnamesi var ise hangi mahalden verilmiştir ve hangi memuriyete dair ve o me'muriyetinin kaçınıcı sınıfındandır ve tarihi numrosu nedir, gösterilmelidir?

CEVAP3: Erzurum İbrahim Paşa Medresesi müderrislerinden müteveffa Cafer Efendi haceden ulum-ı aliyye ve a'liyemi ba-tahsih icazetname almış isem de mekatip-i resmiye-i saireden bir gunâ şehâdetnamem yoktur. Türkçe ve Arapça ve Farisi lisanlarına aşınayım. Türkçe tekellüm ve kitabet ederim. Bir günâ ihtira' ve te'lifatım yoktur.

SORU4: Hıdmet-i devlete hangi tarih de ve kaç yaşında ve nerede ve muvazzafen mi veyahud mülazemetle mi dâhil olmuştur? Ondan sonra sırasıyla maaşlı ve maaşsız gerek daimi muvakkıt ve gerek asalet ve vekâlet veya i'laveten me'muriyet suretleriyle hangi dâhil, hangi me'muriyetlere geçmiştir? ve her birinden ne kadar maâ's veya maâ's'a mukabil veyahut fevkalade harcırah ve yevmiye ve ücret maktu' ve gayr-i maktu' ve aidat saire almışdır? Ve muayyenetce daimi ve muvvakit ne kadar zamaim ve tenzilât vuk'u bulmuştur ve her bir hizmet memuriyetinde hangi tarihte işine mübaşeret etmiş ve ma'âşını istifâya başlamış ve hangi tarihte iş başından ayrılıp hangi tarihe kadar ve ne mikdar maaş almışdır? Ve kezâlik sırasıyla hangi rütbe ve nişanlara ve ne sebeplerle nail olmuştur? Ve hıdmet-i devlete duhulünden tercüme-i halini tanzim edildiği tarihe kadar bazen açıkda kalmışdır ve müddet-i me'zuliyeti ne miktar imtidad etmiş ve ne müddette me'zuliyet maâşı almıştır, almış ise miktarı nedir ve ecnebi nişanı hâmil olanlar nerede ve ne sebeple hangi devletin hangi nişanını almışdır ve bunun kabul ve ta'lik hakkında hangi tarihte irade-i seniyye-i hazret-i padişahî şeref müteallik buyurulmuştur ve hıdmet-i devletde bulunmadığı esnada hıdmet-i husûsiyede bulunmuş ise nerede ve kimin hıdmetinde bulunmuş ise o müddeti hangi mahalde imâr eylemiştir? Buraları sene-i hicriyye ve ona müsadif tercümenin iş bu tarihler tamamıyla mazbûti değil ise takriben filan senenin filan ayın evail veya evsat veya evâhirinde i'bareleriyle sene-i maliye tarihlerinin mümkün mertebe şuhûr ve eyyâm tasriciyle tahrir olunmalıdır, şâyed sâhib tercümenin iş bu tarihler tamamıyla mazbutiyyet değil ise takriben filan senenin filan ayın evâil veya evsât veya evâhir i'bareleriyle kalunur bunlara dair yedinde evrak-ı müsibete resmiyye olup olmadığı ve var ise neden i'bâret idüğü tasrih olunmalıdır?

CEVAP 4: 18 Ağustos sene 1284 tarihinden 21 Mart sene 1291 senesine kadar muvazzafen Erzurum'da hizmet-i askeriyede bulunduktan sonra tezkire alub bir müddet de cevami-i imamet ve mekteb-i hususi muallimliklerinde bulunduktan sonra fi 1 Eylül sene 1303 tarihinden 1 Şubat 1305 tarihine kadar Mardin Sancağı Muhâkeme-i Şe'yye kitabesinde, fi 1 Eylül sene 1306 Fi 1 Haziran sene 1311 tarihine kadar Girit Vilayeti dahilinde Laşid Sancağı ve fi 30 Nisan sene 1313 tarihinden fi 20 Nisan sene 1313 tarihine kadar Muğla Sancağı ve fi Temmuz sene 1316 tarihinden fi Haziran sene 1318 tarihine kadar Prizren Sancağı muhakeme-i şer'yye kitabetlerinde maaş mukabilinde aidaatla ifay-ı memuriyet etdim. Emektarlığıma mükafeten 5 Rebiü'l-evvel 1328 tarihinde ibtida altmışlı derecesinden Edirne rüesasıyla taltif olundum. Diğer güne memuriyetde bulunmamışım ve bulunmadığım memuriyetlerden bi'l-rıza infikak edüb aradaki müddetleri açıkda geçürdüm. Ma'zuliyet maaşı almamışım. Ayrıca başka bir memuriyetlikde bulunmadığım gibi yaptığım görevlerden emekli olarak bir maaş almamaktayım. El-yevm iki yüz gurus maaş müstehkik meyanında maaş almaktayım.

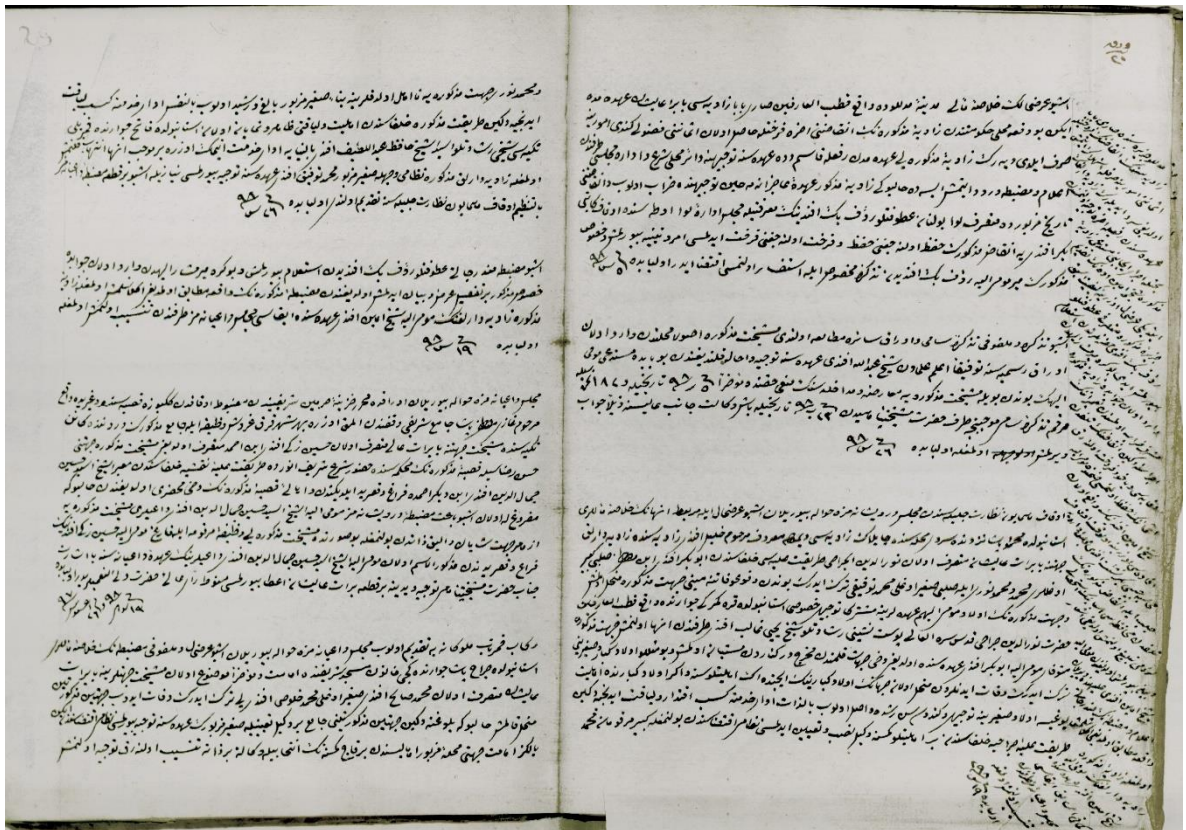
SORU 5: Hıdmet-i devlete duhûlünden varakası tarihine kadar orada infisâlî vuk'u bulmuş ise esbâb-ı hakikiyesi bir zan ve sübhe ve şikâyet üzerine işden el çektilmiş ise ne sebebe mebni ve ne tarihinde el çektilmişdir ve neticesi ne olmuşdur ve tekrar işine mübaşeret edenler ne müddet sonra ve ne tarihinde me'mûriyetine ircâ' edilmişdir ve oradaki eyyâm ma'aşı nasıl tesviye olunmuşdur ve taht-ı mahkemeye alınmış ise ...veya bir ne hükme netice vermişdir ve ceza görmüşdür ve yedinde berâ'at-ı zimmet evrakı var mıdır?

CEVAP 5: Hıdmet-i devlete duhulümden bu ana kadar bir guna azl ve infisâl görmediğim gibi işden el çekdirilmek ve taht-ı muhakemeye alınmak gibi bir şeye de uğramamışım.

[illegible]

Mektûbî Kalemî Defterleri-
(BOA. D. DMK.d.)

Meclis-i Meşayih Karar Defteri-
(BOA.İSTM.MŞH.DFT2.d)

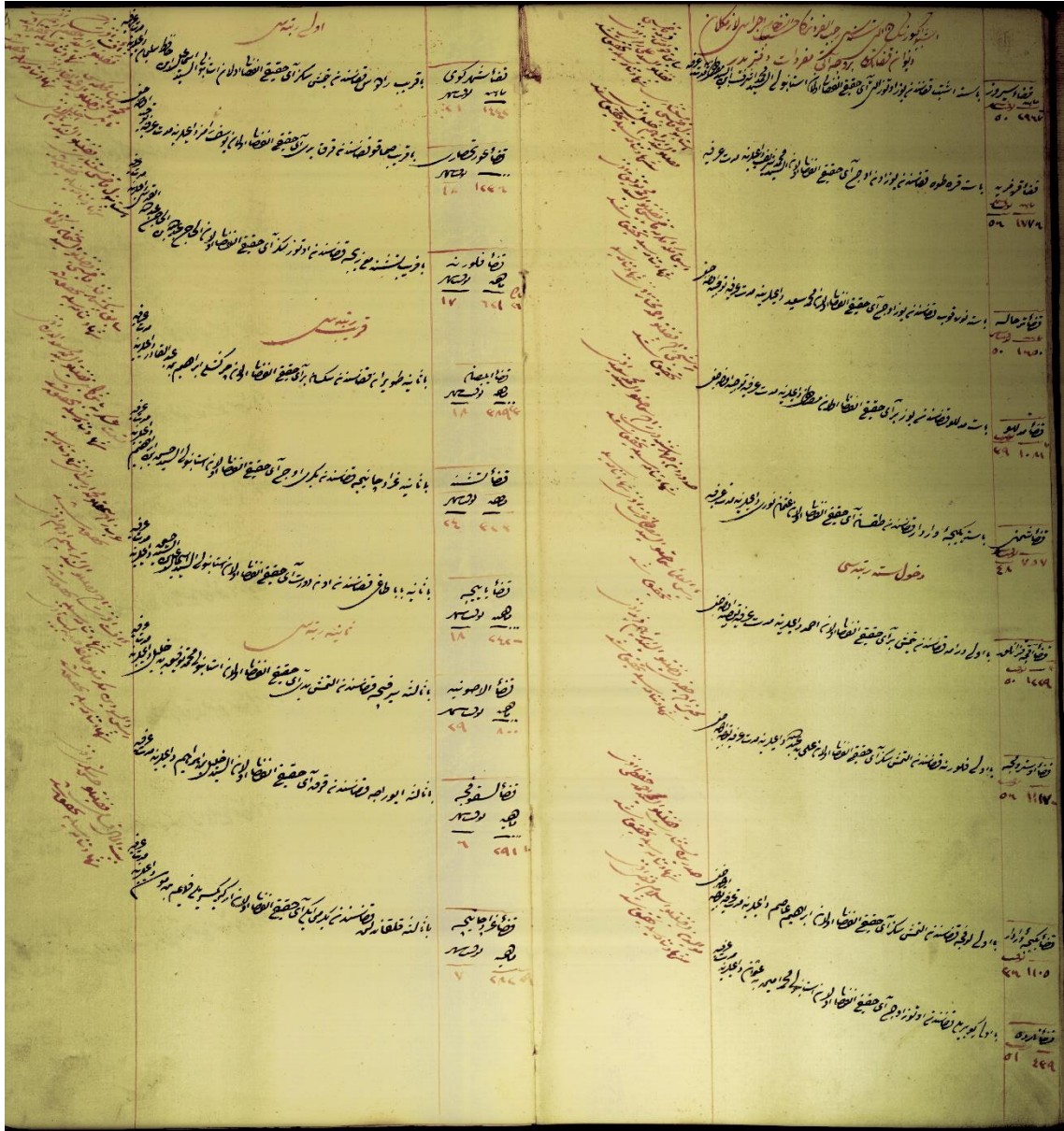
[illegible]

EK7:

Tatbik-i Mühür Defteri (Erzurum ve Şehr-i Zor Eyaletlerinin Alaybeyleriyle Erzurum Kale Dizdarlarının
Tatbik-i Mühürlerini Gösterir Defter)-
(BOA. D. M....MÜHRd.)

EK8:

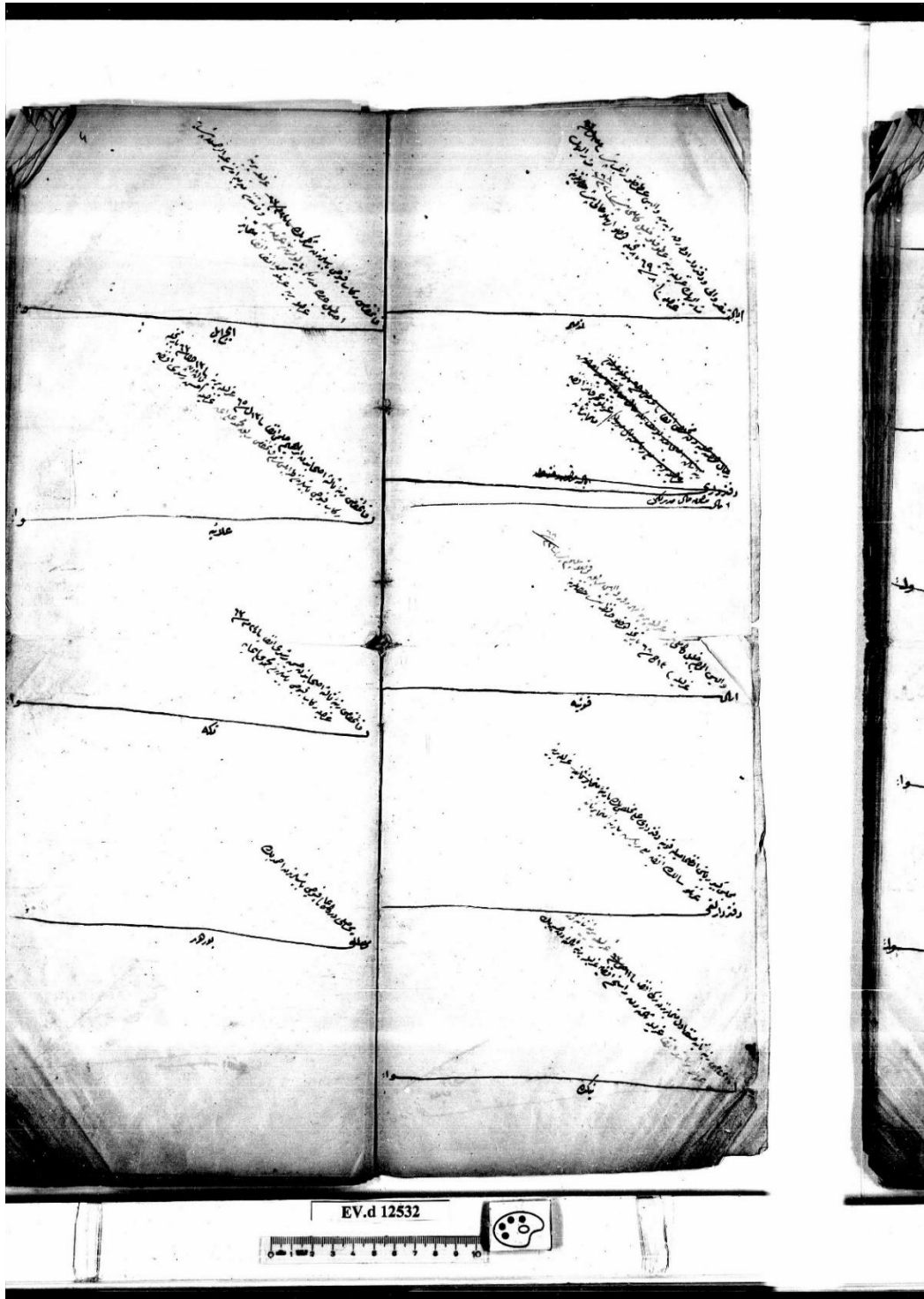

Rumeli Kazaskerliği Divan Defteri-
(BOA.İSTM. MŞH.DFT1.d)

[illegible]

Medrese Defteri (Eskişehir, Uşak, Karahisar, Bursa Medrese defteri)-
(BOA.İSTM. MŞH.DFT2.d)

EK10:

Müftü Defterleri-(Silistre, Silivri, İstanköy ve Defterde Adı Geçen Diğer Yerlerde Yapılan Müftü Tayinleri)- (BOA.EV.d.)

EK11:

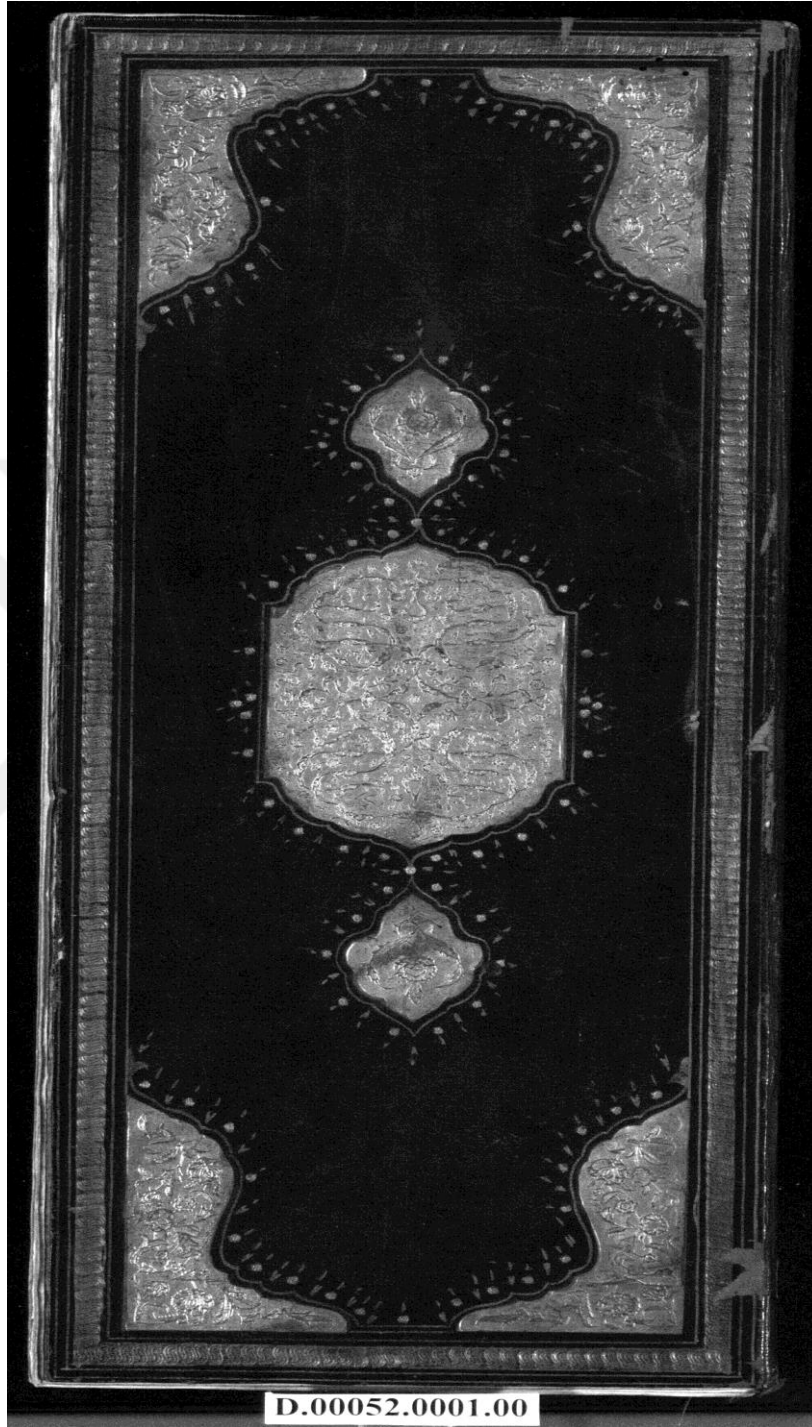

Rumeli ve Anadolu Defteri (Rumeli ve Anadolu Tarafına Gönderilen Ulakların Gittikleri Yerleri ve Tarihlerini Gösterir Defter)-
(BOA.D., MKF.d.)

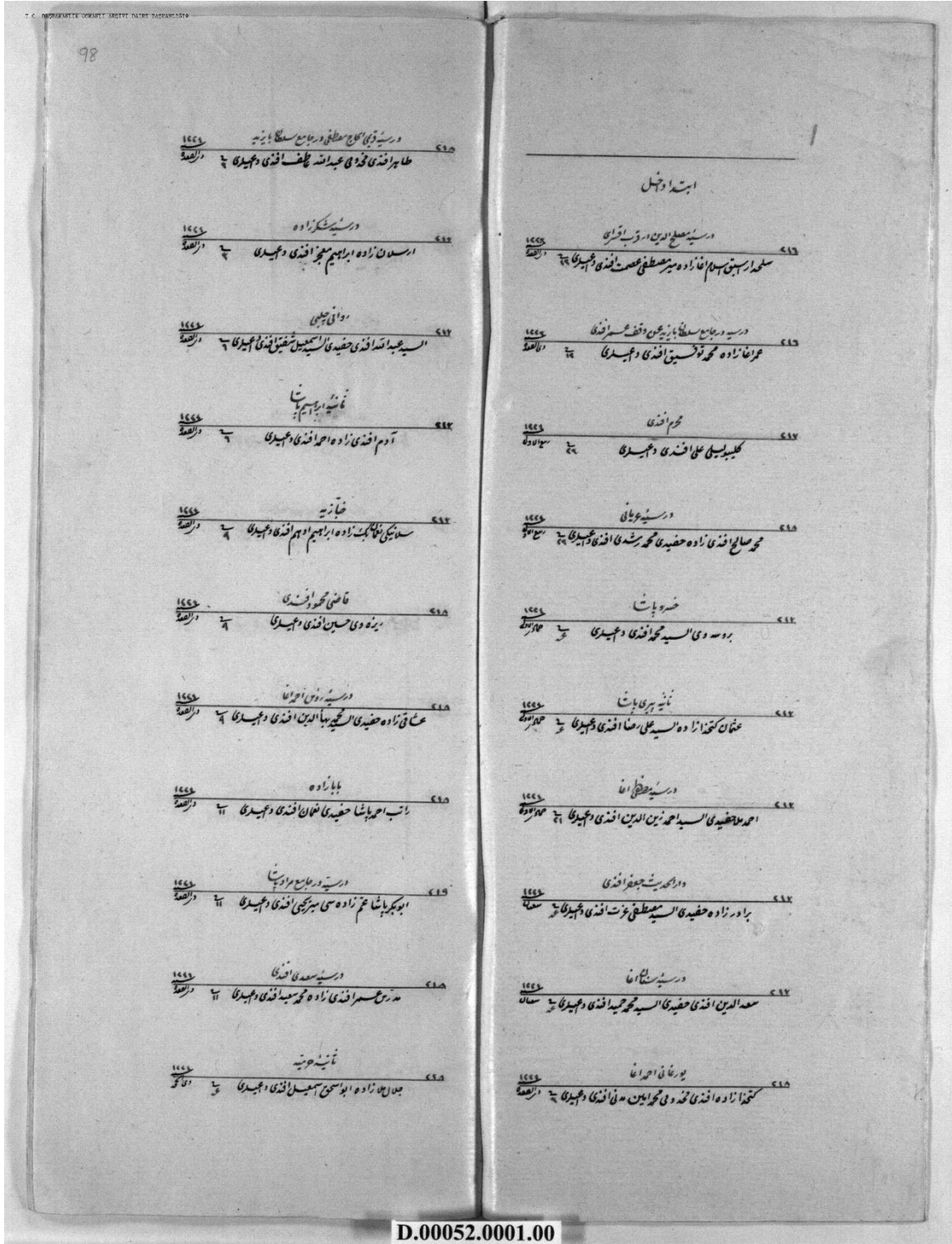
Telhis Defteri (Sultan Mehmed Han'a Sunulan Telhisleri Havi Defter)-
(BOA. TS.MA.D)

EK 13:

Tarik Defteri Dış Kapak

EK13.1:

Tarik Defteri (Şeyhülislamdan Başlayarak Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Kadılar, Kadı Mazulleri ve Medreselere Ait)-
(BOA.TS.MA.D)